

Funkcja turystyczna
średniowiecznych zamków
i jej wpływ na miasta
Pomorza, Warmii i Mazur

WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Lukasz Musiaka

*Funkcja turystyczna
średniowiecznych zamków
i jej wpływ na miasta
Pomorza, Warmii i Mazur*

WYDZIAŁ NAUK GEOGRAFICZNYCH
UNIwersYTETU ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Łukasz Musiaka – Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego
ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
musiaka@wp.pl

RECENZENT

Stanisław Liszewski

EDYCJA TEKSTU, SKŁAD I ŁAMANIE

Anna Araszkiewicz

RYSUNKI

Anna Wosiak

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁ

Andrzej Frydel

Na okładce wykorzystano zdjęcie Autora

© Copyright by Łukasz Musiaka, Łódź 2013

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
przez Katedrę Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych

Wydanie I. W.06391.13.0.D

ISBN 978-83-7969-001-5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62
Druk i oprawa: Quick Druk

Spis treści

1. Wstęp	7
1.1. Tematyka badawcza pracy	7
1.2. Problem badawczy w świetle literatury	9
1.3. Terminologia	19
1.4. Materiały źródłowe, metody badawcze i ich ocena	21
2. Charakterystyka obszaru badań	27
2.1. Tło historyczne	27
2.2. Geneza zamków krzyżackich i kościelnych	38
2.3. Charakterystyka badanych miast	44
2.4. Charakterystyka badanych zamków	60
3. Cykl życia zamku średniowiecznego	69
3.1. Funkcje zamków w przeszłości	71
3.2. Historyczne związki zamków i miast	77
3.3. Model przemian funkcji zamków	90
4. Ruch turystyczny na obszarze badań	99
4.1. Wielkość ruchu turystycznego	99
4.2. Sezonowość ruchu turystycznego	106
4.3. Struktura demograficzna, społeczna i zawodowa ruchu turystycznego	110
4.4. Pochodzenie terytorialne uczestników ruchu turystycznego	112
5. Bezpośredni wpływ zamków na miasta	116
5.1. Rola zamków w zagospodarowaniu turystycznym miast	117
5.2. Ekonomiczny wpływ badanych zamków na miasta	127
5.3. Wpływ zamków na życie mieszkańców miast	141
5.4. Opinie mieszkańców	144
6. Pośredni wpływ zamków na miasta	149
6.1. Ekonomiczne efekty ruchu turystycznego	149
6.2. Rola turystyki w budżetach i dokumentach strategicznych miast	157
6.3. Pozaekonomiczne efekty ruchu turystycznego	162
6.4. Opinie uczestników ruchu turystycznego i mieszkańców miast	165
7. Podsumowanie	175
7.1. Model współczesnych form oddziaływania zamków na miasta	176
7.2. Wnioski	178
Literatura	186

1. Wstęp

„Czyż człowiek uczy się historii ludzkości tylko z książek? O nie – temu, kto rozumie ich mowę także kamienie mówią o wielkości roli, jaką człowiek odgrywa w historii świata.” Taką refleksję możemy przeczytać w przewodniku po zamku malborskim autorstwa Heinricha von Plauen z 1823 r. Zamki średniowieczne należą do tych świadków historii, które od momentu swojego powstania budziły respekt i szacunek dla kunsztu i wysiłku ich twórców. Trwałość i żywotność inwestycji, jaką była budowa zamku obronnego w średniowieczu, była planowana nie na lata, ale na wieki. Dzięki odpowiednim materiałom konstrukcyjnym i solidnemu wykonaniu, wiele z dawnych zamków, w lepszym lub gorszym stanie, dotrwało do naszych czasów.

Współcześnie, odwiedzając zamki lub ich ruiny, wspominamy doniosłe wydarzenia z ich przeszłości, znane postaci oraz podziwiamy myśl inżynierską średniowiecznych budowniczych. Zastanawiamy się, jak kiedyś funkcjonował dany obiekt, jak wpływał na swoje otoczenie i co spowodowało, że w takim, a nie innym kształcie zachował się do naszych czasów. Poszukujemy wiedzy, doznań estetycznych i wrażeń przesycanych duchem romantycznej przygody, etosu rycerskiego i bitewnego zgiełku. Zazwyczaj skupiamy się na historii, nie zagłębiając się w rozważania nad obecną kondycją i znaczeniem dawnych warowni.

W obliczu rosnącej popularności turystycznej, przemian własnościowych i funkcjonalnych zamków rodzi się pytanie, czy we współczesnym świecie średniowieczny zamek może jeszcze odgrywać istotną rolę? Do jakich funkcji może być przeznaczony? Jak kształtują się jego związki z otoczeniem? Na te i inne pytania autor spróbuje udzielić odpowiedzi w prezentowanej pracy.

Książka, którą czytelnik trzyma w ręku, powstała na podstawie rozprawy doktorskiej autora, napisanej w Instytucie Geografii Miast i Turystyki Uniwersytetu Łódzkiego pod kierownictwem prof. dra hab. Stanisława Liszewskiego. Stanowi wybór najważniejszych wątków badawczych i wyników studiów autora nad wpływem średniowiecznych zamków na rozwój i funkcje miast. Dokonana selekcja materiału miała na celu maksymalne skrócenie empirycznej części badań na rzecz analiz teoretycznych i metodycznych oraz przystosowanie dysertacji do wymogów publikacji książkowej.

1.1. Tematyka badawcza pracy

Problemem badawczym pracy jest określenie przemian funkcji oraz współczesnego znaczenia zamków średniowiecznych w życiu społeczno-gospodarczym wybranych miast, ze szczególnym uwzględnieniem ich pozycji w obsłudze ruchu turystycznego (pełnionej funkcji turystycznej).

W ramach tak zarysowanego problemu badawczego autor sformułował dwie hipotezy, których weryfikacja stanowi główny cel pracy:

1. Na przestrzeni wieków średniowieczne zamki, pełniąc różnorodne funkcje, przeżyły swoisty cykl życia, od czasów świetności do upadku. Obecnie szansą na ponowny wzrost znaczenia jest rozwój ich funkcji turystycznej.

2. Średniowieczne zamki przystosowane do pełnienia funkcji turystycznej odgrywają istotną rolę w życiu społeczno-gospodarczym małych miast. Wpływ zamków na miasta może mieć charakter bezpośredni (zapewnienie miejsc pracy, kupno dóbr i usług, podatki, realizacja różnorodnych potrzeb mieszkańców) lub pośredni (następstwa ruchu turystycznego).

Aby zrealizować główny cel pracy, autor nakreślił następujące cele pomocnicze:

- 1) opisanie tła historycznego obszaru badań,
- 2) selekcja zamków średniowiecznych,
- 3) identyfikacja procesu przekształceń i zmian funkcji zamków w badanych miastach,
- 4) określenie współcześnie pełnionych funkcji przez analizę form organizacji, współczesnego zagospodarowania i przystosowania zamków do obsługi ruchu turystycznego (pełnienia funkcji turystycznej),
- 5) identyfikacja i charakterystyka głównych składników (mierników) funkcji turystycznej badanych miast i zamków – zagospodarowania i ruchu turystycznego,
- 6) próba określenia wzajemnych zależności między zamkami a miastami rozpatrywana na płaszczyznach bezpośredniego i pośredniego oddziaływania zamków na miasta,
- 7) próba opisanie percepcji zachodzących zmian i oceny stanu obecnego przez mieszkańców badanych miast oraz uczestników przyjazdowego ruchu turystycznego.

Efektom prowadzonych badań i analiz była konstrukcja dwóch modeli teoretycznych, które w syntetyczny sposób prezentują proces przemian funkcji badanych zamków (cykl życia zamku średniowiecznego) oraz odnoszą się do współczesnych form oddziaływania zamków na miasta.

Podmiotem badań są przemiany funkcji pełnionych przez zamki oraz ich znaczenie we współczesnym życiu społecznym i gospodarczym wybranych miast. Należy tu również zaliczyć uczestników ruchu turystycznego oraz mieszkańców

obszaru badań, którzy mogą być sprawcami i jednocześnie beneficjentami dokonujących się przemian w relacjach zespołu zamek–miasto.

Za przedmiot badań autor uważa małe miasta, położone w granicach województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego, oraz znajdujące się w nich średniowieczne zamki. Przedmiotem badań jest także bezpośredni i pośredni wpływ zamków na miasta.

Zakres przestrzenny badań obejmuje obszar dawnego państwa krzyżackiego i biskupiej Warmii w granicach województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego. W obrębie tych województw mieszczą się w znacznych fragmentach: Pomorze Wschodnie, Warmia i Mazury. Autor skupił uwagę na sześciu zamkach znajdujących się w wytypowanych miastach: Bytowie, Gniewie (województwo pomorskie), Lidzbarku Warmińskim, Nidzicy, Reszlu i Rynie (województwo warmińsko-mazurskie).

Zakres czasowy pracy obejmuje okres od lat 20. XIII w. (sprowadzenie zakonu krzyżackiego na ziemie polskie) po czasy obecne. Prowadzone analizy można podzielić na dwa etapy. Pierwszym z nich jest analiza historyczna, która stanowi niezbędne wprowadzenie do studiów nad współczesnością. Zdaniem autora, bez analizy historycznej wyjaśnienie obecnej roli zamków w życiu miast byłoby niezmiernie trudne. Drugi etap, który obejmuje główną część analiz w pracy, obejmuje okres od momentu powstania i rozwoju funkcji turystycznej zamków (zazwyczaj po II wojnie światowej) do chwili obecnej. Badania empiryczne prowadzone były w latach 2008–2010. Niewielkich uzupełnień i uaktualnień dokonano w późniejszym okresie.

1.2. Problem badawczy w świetle literatury

Problematyka badawcza pracy jest niezwykle szeroka i interdyscyplinarna. Przekracza ramy nauk geograficznych i sięga pogranicza dziedzin badawczych, takich jak historia, socjologia czy ekonomia.

Badania przeszłości osadzone były na gruncie nauk historycznych i geografii historycznej i swym zasięgiem obejmowały: a) historię zakonu krzyżackiego i terenów pruskich, b) genezę, typy i funkcje zamków na terenie Prus, c) związki funkcjonalne zamków i miast, d) związki przestrzenne zamków i miast, e) strukturę morfologiczną miast, f) przemiany funkcjonalne zamków (studia przypadków).

Z kolei studia teoretyczne i badania empiryczne nad współczesnością prowadzono w następujących grupach problemowych:

- geografii społeczno-ekonomicznej, głównie w zakresie struktury funkcjonalnej miast oraz ich bazy ekonomicznej;

– geografii turystyki, gdzie analizowano takie zagadnienia, jak: a) walory turystyczne, b) ruch turystyczny, c) zagospodarowanie turystyczne, d) wykorzystanie obiektów zabytkowych na potrzeby turystyki, e) funkcję turystyczną, przemiany społeczno-ekonomiczne pod wpływem ruchu turystycznego, f) rolę obiektów pełniących funkcję turystyczną w najbliższej przestrzeni społecznej i ekonomicznej, g) cykliczność zjawisk w turystyce;

– geografii i socjologii, obejmujących: a) badanie percepcji miejsc odwiedzanych przez uczestników ruchu turystycznego, b) percepcję rozwoju turystyki mieszkańców obszaru badań.

Autor zaproponował podział zebranej literatury na kilka grup tematycznych. Należą do nich:

1. W ujęciu historycznym i wykorzystania dziedzictwa:

- a) literatura dotycząca zamków,
- b) literatura dotycząca historii zakonu krzyżackiego,
- c) literatura dotycząca miast.

2. W ujęciu współczesnym:

- a) literatura dotycząca militarnej turystyki kulturowej,
- b) literatura dotycząca funkcji turystycznej i jej wpływu na otoczenie,
- c) literatura dotycząca metod badawczych.

Literatura dotycząca zamków. Według M. Antoniewicza (2002), zamki średniowieczne są przedmiotem badań przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych: historyków sztuki i architektury, archeologii, historii średniowiecza. B. Guerquin (1983) wymienił jeszcze historyków wojskowości i konserwatorów zabytków.

Do niedawna badania kastelologiczne były powszechnie traktowane jako subdyscyplina historii architektury. Obecnie obszar zainteresowań badaczy powiększa się. W ramach badań nad zamkami często są analizowane geneza i funkcje zamków, rozpatrywane w kontekście historii społeczno-politycznej, dziejów ustroju, historii gospodarczej, historii kultury oraz jako składnik struktury osadniczej. Badania kastelologiczne nabierają cech interdyscyplinarności, co w okresie podziałów i silnej specjalizacji dyscyplin naukowych przedstawia dużą wartość. Zauważalny jest także trend do badania zamków w jak najszerzej perspektywie, kompleksowo i pod różnym kątem, z uwzględnieniem aspektów życia społecznego i gospodarczego.

Według L. Kajzera, S. Kołodziejskiego i J. Salma (2007, s. 10), literaturę naukową na temat zamków można podzielić na dwa nurty. Pierwszy prezentuje podejście monograficzne, drugi „zajmuje się badaniem mechanizmów funkcjonowania punktów oporu w średniowiecznym społeczeństwie i rekonstrukcją ich obrazu”¹.

¹ B. Guerquin (1983) wyróżnił nurt monograficzny i syntetyzujący.

Obowiązkową pozycją, stanowiącą swoisty wstęp do studiów nad architekturą militarną jest książka J. Bogdanowskiego z 2002 r. pt. *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*. Bogdanowski prezentuje podstawy teoretyczne konstrukcji elementów architektury militarnej oraz przedstawia ewolucję elementów i systemów obronnych stosowanych w architekturze polskiej i europejskiej od wczesnego średniowiecza po wiek XX. Ogromnymi zaletami pracy są jej przekrojowy charakter i bogata warstwa ilustracyjna.

W ramach wspomnianego nurtu monograficznego można wydzielić dwie bardzo ważne prace o charakterze katalogu, dotyczące średniowiecznych obiektów obronnych na terenie całego kraju. Pierwszą z nich są *Zamki w Polsce* B. Guerquina. Przybliżono w niej historię i stan zachowania najważniejszych zamków w kraju. Szczególnie przydatna w pracy okazała się część poświęcona zagadnieniom teoretycznym, historii rozwoju architektury militarnej i badań kastelologicznych w Polsce.

Młodszą publikacją o dość podobnym profilu jest opracowanie zespołu kastelologów: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm (2007) pt. *Leksykon zamków w Polsce*. Pozycja ta stanowi niejako kontynuację i rozwinięcie badań prowadzonych przez Guerquina.

Mimo licznych opracowań naukowych i wieloletnich badań nad zamkami w Polsce, L. Kajzer (2004) stwierdził, że pełne, katalogowe opracowanie wszystkich zamków z terenu kraju czeka jeszcze na powstanie. Najwięcej opracowań ma charakter fragmentaryczny i dotyczy poszczególnych obiektów warownych.

W przypadku opracowań obejmujących swym zasięgiem poszczególne regiony historyczne bądź współczesne jednostki podziału administracyjnego można wymienić takich autorów, jak: J.T. Frazik (1971), M. Proksa, M. Gosztyła (1997), W. Antkowiak, P. Lamparski (1999), J.L. Adamczyk (2004), L. Kajzer (2004), J. Pietrzak (2003) i wielu innych.

Z punktu widzenia realizacji celów pracy, autora interesują przede wszystkim opracowania dotyczące Pomorza, Warmii i Mazur, czyli obszaru wchodzącego w skład dawnego państwa zakonnego. Do najważniejszych ośrodków naukowych w Polsce, które zajmują się tematyką zamków powstałych na ziemiach pruskich oraz dziejami zakonu krzyżackiego i Kościoła, B. Guerquin (1983) zaliczył: Kraków, Wrocław, Szczecin, Gdańsk i Toruń. Obecnie należy dodać jeszcze Olsztyn i Łódź.

M. Arsyński (1995) w swojej pracy pt. *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)* szczegółowo opisał historię zainteresowania i badań naukowych tematyką zamków powstałych na terenie Prus, sytuując pierwsze oznaki zainteresowania poznawczego zamkami w połowie XVI w. Z kolei L. Kajzer, S. Kołodziejski i J. Salm (2007) podali, że pierwsze polskie opracowania dotyczące zamków sięgają XVIII w. Naukowe badania mają nieco krótszą historię, gdyż są prowadzone od ponad 200 lat (Arsyński 1995).

Do ważniejszych pozycji monograficznych dotyczących zamków krzyżackich w Polsce, jakie ukazały się w ciągu ostatnich lat, należy zaliczyć opracowanie M. Haftki z 1999 r. pt. *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów* oraz publikację J. Bieszka (2010) pt. *Zamki państwa krzyżackiego w Polsce*. W obu pracach, oprócz opisów wybranych zamków, umieszczono wstęp na temat kształtowania się władztwa zakonnego oraz rozwoju budownictwa obronnego w Prusach. Bieszk opisuje zarówno obiekty krzyżackie, jak i kościelne (biskupie i kapitulne) oraz często pomijane w innych publikacjach (ze względu na swą niewielką liczbę) warownie rycerskie i książęce. Ponadto dokonuje próby określenia dokładnej liczby zamków na obszarze badań. Praca ukazała się w 600 rocznicę bitwy pod Grunwaldem.

W przypadku drugiego nurtu badań kastelologicznych, wyróżnionego przez L. Kajzera, S. Kołodziejskiego i J. Salma (2007), dominuje podejście problemowe. Dotychczasowe osiągnięcia badaczy w tym zakresie wydają się nieco skromniejsze niż w opracowaniach monograficznych. W przypadku zamków powstałych na terenach Prus, główne zagadnienia badawcze koncentrują się na genezie, warunkach i okolicznościach powstania warowni (Guerquin 1983, Łobocki 1983, Haftka 1999), typach zamków (Arszyński 1995, 2000, Herrmann 2007), organizacji i funkcjach zamków w systemie administracyjnym, gospodarczym, militarnym i obronnym państwa zakonnego (Grzegorz 1983, Szczuczko 1983, Arszyński 1995, Gancewski 2001, Rozynkowski 2002). Ponadto ukazały się prace, w których dokonano próby analizy relacji między zamkami a otaczającą przestrzenią fizyczną (Czubiel, Domagała 1969) i społeczną (Kajzer 1993, Czaja 1999).

Badania nad współczesną kondycją zamków średniowiecznych, ich zagospodarowaniem, funkcjami i rolą w systemie społeczno-gospodarczym i kulturowym stanowią osobną grupę zagadnień poruszanych przez naukowców. Zdaniem autora, można ją uznać za trzeci nurt badań kastelologicznych lub co najmniej ważką grupę opracowań o charakterze problemowym.

Wraz z rozwojem nurtu konserwatorskiego w kraju i na świecie (Billert 2004) zaczęły powstawać prace poruszające problem roli elementów kultury w społeczeństwie, w tym zabytków architektonicznych (Zin 1986, Sieroszevska-Sobocka 1993). Bardzo ważne zagadnienia poruszane w literaturze przedmiotu dotyczą form ochrony oraz kierunków odbudowy, rewaloryzacji i udostępniania zabytków architektury, do jakich należą zamki (Kadłuczka 2000). Postępujący rozwój turystyki masowej, w tym krajoznawstwa, uwidocznił problem rozwoju funkcji turystycznej obiektów zabytkowych i ich zagospodarowania na potrzeby bazy turystycznej (Kołodziejczyk 1979, Przybylszewska-Gudelis, Grabiszewski 1986).

Dyskusja nad rolą zabytków i możliwościami ich przystosowania do pełnienia funkcji turystycznej nie straciła na aktualności do dziś (Burzyński 1999, Kowalski 1999, Szmygin 2009). Po 1989 r. uzyskała jednakże inny wymiar.

Wobec przemian funkcjonalnych i własnościowych problemy odpowiedniej legislacji, zabezpieczenia, wykorzystania i dostępności dóbr kultury, jakimi są średniowieczne zamki, są dzisiaj bardzo aktualne (Pruszyński 2001, Pawłowska, Swarczewska 2002, Billert 2004, Zeidler 2007, Nowak 2009).

Uzupełnieniem opracowań naukowych są wydawnictwa o charakterze popularnonaukowym i przewodnikowym. Zdaniem autora odgrywają one ważną rolę w rozpowszechnianiu wiedzy o zamkach, przyczyniają się do podtrzymywania zainteresowania tematyką średniowiecza w Polsce oraz promują zamki jako atrakcje turystyczne. Prace o charakterze popularnonaukowych leksykonów i przewodników po zamkach państwa krzyżackiego napisali m.in.: L. Czubiel (1986), R. Sypek (2000), H. Tarasewicz, S. Tarasewicz (2000), M. Stokowski, K. Cieślak (2003), A. Sypek, R. Sypek (2003, 2004, 2008), P. Zaniewski (2005), M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec (2006), T. Torbus (2010).

Znaczna liczba opracowań, głównie o charakterze popularnonaukowym, łączy opisy obiektów architektury obronnej i rezydencjonalnej. Obok zamków analizuje się również pałace i ziemiańskie dwory. Przykładem mogą być prace: K. Stepińskiej (1977), P. Cieśli (2004), R.M. Łuczyńskiego (2008), K. Krawiec-Złotkowskiej (red. 2008), M. Gaworskiego (2009), R.M. Sołdka i P. Napierały (2010) i inne.

Literatura obcojęzyczna na temat zamków terenów Prus i innych obszarów kraju jest również znacząca. W przypadku zamków krzyżackich dominuje piśmiennictwo niemieckie (m.in.: Hinz 1991, Krahe 1996, Herrmann 2007). Ważne pozycje o tematyce kastelologicznej z innych krajów europejskich napisano m.in. we Francji (Salch, Burnouf, Finó 1977), na Węgrzech (Fügedi 1986), w Wielkiej Brytanii (Pounds 1990) czy Białorusi: (Tkaczój 1991) (za: Kajzer, Kołodziejski, Salm 2007).

Cennym źródłem informacji na temat zamków średniowiecznych jest również Internet. Obok portali o typowo krajoznawczym charakterze funkcjonują witryny popularnonaukowe i naukowe. Ciekawym przykładem jest strona internetowa towarzystwa Castle Studies Group z Wielkiej Brytanii². Castle Studies Group opracowuje biuletyny poświęcone nowościom wydawniczym i wydarzeniom związanym z tematyką zamków, organizuje wycieczki studialne, gromadzi i udostępnia informacje o konferencjach, badaniach naukowych, pracach archeologicznych, remontowych, budowlanych, konserwatorskich i innych, głównie z krajów europejskich.

Z polskich stron należy wspomnieć o serwisie historyczno-krajoznawczym „Zamki Polskie”³. Portal prezentuje możliwość zlokalizowania interesującego nas zamku na mapie województwa oraz dostarcza informacji na temat historii i współczesnego zagospodarowania i stanu zachowania obiektów militarnych

² <http://www.castlestudiesgroup.org.uk/>, dostępna 13.12.2010 r.

³ www.zamki.res.pl/.

z czasów średniowiecza, imprez historycznych i wiele innych. Tematykę kastelologiczną można znaleźć na licznych innych portalach polskich⁴ oraz zagranicznych⁵.

Literatura dotycząca historii zakonu krzyżackiego. Wyjaśnienie genezy obiektów warownych i wzajemnych zależności społecznych, ekonomicznych i militarnych między zamkami i miastami pruskimi nie byłoby możliwe bez próby zarysowania (choćby pobieżnie) historii zakonu krzyżackiego. Bogate dzieje zakonu opisywało wielu badaczy. Do popularnych wydawnictw na rynku polskim należy pozycja M. Biskupa i G. Labudy (1986), M. Biskupa i R. Czai (2008), czy przekłady niemieckich pozycji U. Arnolda i Z.H. Nowaka (1996) i H. Boockmanna (2002). Według ks. Dariusza Cecerskiego, drugiego Polaka, który został kapłanem Zakonu Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie (znanego w Polsce jako zakon krzyżacki), zgromadzenie to ma chyba najlepiej na świecie opracowaną historię. Do tej pory ukazały się 52 tomy dziejów zakonu, opracowane przez międzynarodową komisję⁶.

Autora szczególnie interesowały zagadnienia związane z działalnością zakonu na terenie Prus, tj. okoliczności podboju oraz budowy i rozwoju władztwa krzyżackiego i kościelnego. Dorobek zarówno polskich, jak i niemieckich badaczy na tym polu jest znaczny. O początkach zakonu krzyżackiego w Prusach pisał m.in. M. Dygo (2008). Tematyką zamków i miast, podziałów terytorialnych państwa zakonnego i władztwa kościelnego zajmowali się m.in.: M. Arszyski, M. Biskup, R. Czaja, B. Jähnig, Z.H. Nowak, A. Radzimiński i J. Tandecki w publikacji pt. *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, wydanej w 2000 r. pod redakcją Z.H. Nowaka.

Inne wartościowe prace na temat władztwa krzyżackiego w Prusach to m.in. publikacje duetów autorskich M. Biskupa i G. Labudy z 1986 r. pt. *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia* oraz tom pt. *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo* pod redakcją M. Biskupa i R. Czai z 2008 r., czy prace K. Górskiego (2003) i M. Grzegorza (2007).

Literatura dotycząca miast. Wprowadzeniem do współczesnych analiz relacji i powiązań między jednostkami osadniczymi, jakimi są zamki i miasta, było badanie zależności na gruncie historycznym. W tym celu autor korzystał z literatury dotyczącej powiązań gospodarczych, społecznych, administracyjnych, politycznych i militarnych na obszarze badań. Prace na ten temat wydali m.in. J. Włodarski (1993) i J. Kielbik (2007). Niezwykle ważnym aspektem było

⁴ www.zamkipolskie.com.pl/, www.zamki.pl/, www.zamki.net.pl/.

⁵ www.britainexpress.com/, www.castles-of-britain.com/, www.ecastles.co.uk/, www.burgen.de/, www.bernievancastle.de/, www.burgeninven-tar.de/, www.allcastles.ru/.

⁶ <http://ekai.pl/>, dostępna 10.11.2011 r.

również określenie relacji przestrzennych, które pozwoliły na wydzielenie kilku typów zamków w zależności od stopnia powiązania z jednostką osadniczą (Czubiel, Domagała 1969, Guerquin 1984, Kajzer, Kołodziejcki, Salm 2007). Punktem wyjścia analiz przestrzennych były prace łódzkich geografów historycznych: M. Kotera (1974, 1994) i M. Kuleszy (2001, 2011).

Nieocenioną pomocą w określeniu morfogenezy badanych miast i zamków była analiza literatury dotycząca wytypowanych miast: Gniewu – E. Choińska-Bochdan (1992), K. Bruski (1998), Bytowa – E. Szalewska (2003), Nidzicy – L. Czubiel (1965), M. Grzegorz (1982), Lidzbarka Warmińskiego – M. Biskup (1961), Reszla – I. Janosz-Biskupowa (1961). Aspekty urbanistyczne miast obszaru badań były poruszane również przez badaczy w kontekście odbudowy ze zniszczeń wojennych (Salm 2006).

Literatura dotycząca militarnej turystyki kulturowej. Kolejnym etapem prowadzonych studiów literatury była analiza prac z geografii turystyki. W pierwszym rzędzie zwrócono uwagę na pozycje z zakresu turystyki kulturowej i militarnej turystyki kulturowej.

A. Kowalczyk (2003), w kontekście tzw. turystyki militarnej, postuluje następujące płaszczyzny badawcze geografii turystyki: analizowanie rozmieszczenia obiektów militarnych z punktu widzenia lokalizacji ogólnej oraz szczegółowej, zagospodarowanie turystyczne danego obiektu (miejsca), pomiar wielkości i struktury ruchu turystycznego, organizację ruchu turystycznego, przyrodnicze i społeczno-ekonomiczne skutki turystyki. Turystykę militarną uważa za część turystyki kulturalnej i zwraca uwagę, że „jest częścią składową szerszego procesu przemian kulturowych zarówno w sferze produkcji, jak i konsumpcji” (Kowalczyk 2000, s. 21).

Pierwszą pozycję o charakterze podręcznika, dotyczącą zagadnień militarnej turystyki kulturowej w Polsce, napisał zespół autorski T. Jędrusiak i A. Mikos von Rohrscheidt (2011). Autorzy dokonali krótkiej charakterystyki zjawiska w kraju i zagranicą, przedstawili główne atrakcje turystyki militarnej oraz zaproponowali kierunki jej rozwoju w Polsce.

A. Mikos von Rohrscheidt (2010) wyróżnił dwa podstawowe nurty turystyki kulturowej w kraju, której przedmiotem są zamki: turystyka tematyczna i inne formy turystyki kulturowej. W ramach turystyki tematycznej wydzielił: monotematyczne zespoły celów (szlaki tematyczne) oraz zamki jako samodzielne destynacje podróży. Drugi nurt tworzą: turystyka muzealna, eventowa i żywej historii, dziedzictwa kulturowego i historyczna turystyka miejska, turystyka biograficzna, zamki-hotele, a także pozaturystyczne wykorzystanie zamków.

Szlakiem tematycznym związanym z zamkami, które powstały na terenie Prus, jest Szlak Zamków Gotyckich, promowany przez stowarzyszenie gmin Polskie Zamki Gotyckie powstałe w 1997 r. (Narożniak 2002). Do stowarzyszenia należą gminy: Bytów, Człuchów, Dzierżgoń, Gniew, Kętrzyn, Kwidzyn, Lębork, Lidzbark Warmiński, Malbork, Nidzica, Nowe, Olsztyn, Ostróda, Pra-

buty, Ryn, Skarszewy, Sztum. Szlak Zamków Gotyckich oraz obiekty go tworzące były przedmiotem analiz wielu badaczy. Próbę oceny atrakcyjności turystycznej zamków leżących na szlaku podjął A. Szwichenberg (2002), ruch turystyczny analizował M. Kusztal (2008), a znaczeniem warowni krzyżackich i biskupich dla promocji polskiej i regionalnej turystyki zajmowali się m.in.: M. Daszkowska (2002), E. Piekarska (2002), M. Gulda, K. Maroszek (2002).

Innym zjawiskiem, którego dynamiczny rozwój możemy obserwować w ostatnich latach, jest przystosowywanie dawnych obiektów rezydencjonalnych, w tym zamków, na potrzeby hotelarstwa. W Polsce, w 1998 r., na wzór podobnych organizacji zagranicznych powstało Stowarzyszenie „Wypoczynek w Zabytkach” (Kaganek, Miller 2004).

Według R. Rouby (2010), rewitalizacja historycznych obiektów rezydencjonalnych dokonuje się współcześnie m.in. za sprawą funkcji hotelarskiej. Działalność ta zajmuje ważne miejsce pośród wszystkich funkcji pełnionych przez zamki, dwory i pałace w kraju. Autor ten zwrócił uwagę, że funkcja hotelarska zabytków jest jednym z najodpowiedniejszych sposobów ich wykorzystania i ma szansę przynosić duże dochody. Zauważył również, że funkcja hotelarska jest kontynuacją pierwotnych funkcji rezydencjonalnych obiektów zabytkowych.

Przystosowywaniu średniowiecznych zamków (i innych zabytkowych rezydencji) na potrzeby hotelarstwa (przemiany funkcjonalne) bardzo często towarzyszy zmiana własności obiektu z państwowej na prywatną (przemiany własnościowe). Nie jest to zjawisko charakterystyczne tylko dla Polski, ale spotykane również w wielu krajach europejskich (Packard 1998, Cowell 1999, Fowler 2009, Kolben 2009, Saltmarsh 2009).

Jak zauważył S. Liszewski (1999a, s. 159–160): „popyt (zainteresowanie) na walory turystyczne, związane z obiektami zabytkowymi posiadającymi genezę rezydencjonalną jest dziś w dużym stopniu zaspokojony”. Potwierdzenie tej opinii przedstawił A. Mikos von Rohrscheidt (2010, s. 106), który stwierdził, że: „w ostatnich latach zachodzi nie tylko proces wzbogacania palety usług i kreowania możliwości aktywnego wypoczynku, ale także coraz dalej postępująca specjalizacja oferty obiektów, orientującej się na poszczególne formy turystyki, w tym szczególnie turystyki kulturowej”.

Literatura dotycząca funkcji turystycznej i jej wpływu na otoczenie. Istotną część studiów literatury stanowiły pozycje opisujące funkcję turystyczną obszarów i pojedynczych obiektów (w tym zamków) oraz jej kształtowanie się i wpływ na otaczającą przestrzeń. Dorobek badawczy geografów w zakresie badania funkcji turystycznej należy określić jako znaczny. Szczególnie istotne są tu osiągnięcia badaczy skupionych w łódzkim ośrodku naukowym.

Autora zainteresowały przede wszystkim badania funkcji turystycznej miast (Jackowski 1981, Kaczmarek, Liszewski 1989, Matczak 1989, Olszewska 1989, Wolaniuk 1998, Dwucet, Pytel, Tkocz 2008, Liszewski 2008), zamków (Ko-

strzewa 1991, Pietrzak 1994, Pluta 1994, Pawlikowska-Piechotka, 2003, 2008a, Musiaka 2007) i jej wpływu na otaczającą przestrzeń (Liszewski 1990a, b, Dziegieć 1990, Derek 2008a, Pawlikowska-Piechotka 2008b, Demirkaya, Cetin 2010, Rouba 2010).

W 1989 r. J. Fischbach przedstawił kompilację mierników używanych w badaniach funkcji turystycznej. Jednym z najważniejszych jest ruch turystyczny. Badania nad ruchem turystycznym prowadzili m.in.: S. Kaczmarek, S. Liszewski (1989), S. Liszewski (1990a, 1991, 2003), J. Kostrzewa (1991), A. Matczak (1992), B. Krakowiak (2000), M. Lawin (2000), E. Pora-Kabath (2000), A. Stasiak (2000), R. Wiluś (2003), B. Włodarczyk i zespół (2011). W pracy przyjęto definicję S. Liszewskiego (1991), który określił ruch turystyczny jako: „zjawisko o charakterze społeczno-ekonomicznym, którego istota polega na podróżach podejmowanych dla realizacji celów rekreacyjnych, poznawczych, zdrowotnych i rozrywkowych”.

Istotnym miernikiem rozwoju funkcji turystycznej jest również zagospodarowanie turystyczne. Autor zapoznał się m.in. z publikacjami O. Rogalewskiego (1974), J. Warszyńskiej i A. Jackowskiego (1979) oraz A. Kowalczyka (2000).

Kolejne zagadnienie poruszane w pracy dotyczyło wpływu turystyki na rozwój lokalny. Wpływ ten może przejawiać się na wielu płaszczyznach: społecznej i kulturalnej, ekonomicznej, a nawet morfologicznej i przestrzenno-fizjonomicznej (Matczak 1986, Wiluś 1988, Marczak, Wychowaniec 1989). S. Liszewski (2007) wydzielił trzy podstawowe grupy efektów pobytów turystycznych w mieście: efekty ekonomiczne, społeczne i promocję miasta. K.A. Komorowska (2003), dokonując przeglądu literatury przedmiotu, zgrupowała pozytywne i negatywne następstwa ruchu turystycznego obserwowane na obszarach recepcyjnych w kategoriach społecznych, kulturowych, osobowościowych, przestrzennych, ekonomicznych.

W przypadku badań postaw i przemian społeczności lokalnych pod wpływem ruchu turystycznego korzystano również z prac K. Przeclawskiego (1996) oraz A. Pawlikowskiej-Piechotki (2008ab). Autor w pracy podjął także zagadnienie percepcji zachodzących przemian w opinii mieszkańców obszaru badań. Wykorzystano tu m.in. publikacje A. Matczaka (1993), S. Mordwy (2003), a także E. Szkurląt (2004).

Funkcja turystyczna jako czynnik aktywizujący ekonomiczny rozwój obszarów recepcyjnych była rozpatrywana m.in. w ramach teorii biegunów wzrostu czy rozwoju zrównoważonego. M. Derek i A. Kowalczyk (2008) przywołali również koncepcję Schumpetera, który położył duży nacisk na innowacyjność i przedsiębiorczość oraz zwrócił uwagę na aspekt czynników psychologicznych i społecznych ludności w rozwoju gospodarczym. W myśl teorii Schumpetera, turystyka traktowana jako innowacja może stać się ważnym czynnikiem rozwoju całej gospodarki w wyniku pojawienia się tzw. efektu mnożnikowego (Cohen 1972, Oppermann 1993).

Problem badania mnożnika turystycznego jako strumienia pieniądza, który przepływa przez gospodarkę dzięki nabywaniu dóbr i usług turystycznych, zagadnienia dochodów płynących z rozwoju turystyki oraz wielkość i strukturę zatrudnienia miejscowej ludności pod kątem ekonomicznego wpływu ruchu turystycznego na miasto analizowali m.in. A. Matczak (1992) i R. Gałęcki (2004). Aspekty ekonomiczne przemian lokalnych pod wpływem turystyki poruszali również inni autorzy, np.: M. Derek, A. Kowalczyk, P. Swianiewicz (2005), S. Liszewski (2007), M. Derek (2008a, b).

Kluczowym zagadnieniem dla rozwiązania problemu badawczego pracy było określenie wpływu zamków na otaczającą przestrzeń. Większość badań poświęcona tej tematyce jest prowadzona zazwyczaj przez pryzmat ruchu turystycznego notowanego w obiektach zabytkowych i skutkach, jakie ten ruch wywołuje na obszarze recepcyjnym. Analizy pomijają zazwyczaj pozaturystyczne zagospodarowanie zabytków, ich rolę jako podmiotu zapewniającego miejsca pracy, czy dokonującego zakupu dóbr i usług na lokalnym rynku. Prace badawcze zazwyczaj mają charakter szczątkowy i dotyczą wybranego aspektu działalności analizowanych obiektów. Niejako przy okazji stwierdza się, że atrakcje turystyczne odgrywają istotną rolę w życiu społeczno-ekonomicznym obszaru recepcyjnego poprzez przyciąganie uczestników ruchu turystycznego. Aspekt bezpośredniego wpływu zabytków (z wyłączeniem badań ruchu turystycznego) jest poruszany stosunkowo rzadko.

Wartościową pracą, w której dokonano analizy wpływu obiektów zabytkowych na otaczającą przestrzeń jest rozprawa doktorska R. Rouby wydana drukiem w 2010 r. Autor wysunął hipotezę, mówiącą, że historyczne rezydencje, pełniąc funkcję hotelarską, wywierają wielopłaszczyznowy wpływ na otoczenie. Przemiany (modyfikacje) dotyczą zarówno sfery ekonomicznej, społecznej, jak i przestrzennej i mimo znacznej inwazyjności należy określić je jako korzystne. W niektórych przypadkach udaje się nawet odtworzyć namiastkę pierwotnych relacji, gdy zamki, dwory i pałace stanowiły centra rozwoju otaczających terenów.

Badania nad wpływem zamków średniowiecznych na otaczającą przestrzeń społeczną prowadziła także A. Pawlikowska-Piechotka (2008b). Analizy dotyczyły tutaj percepcji i oceny zagospodarowania i działalności zamków oraz społecznego odbioru zjawiska ruchu turystycznego.

Literatura dotycząca metod badawczych. Oprócz metodologicznych kwestii odnoszących się do przygotowania i realizacji procesu badawczego, analiz ruchu turystycznego i opracowania zebranych danych, bardzo duże znaczenie dla postawionego problemu ma koncepcja cyklu życia regionu i miejscowości turystycznej. Została ona oparta na koncepcji cyklu życia produktu Raymonda Vernona z 1966 r., wykorzystywanej głównie w pracach z zakresu marketingu i ekonomii (Altkorn 1994, Mruk, Rutkowski 1994). Punktem odniesienia były tu analizy cyklu życia produktu i produktu turystycznego (Middleton 1996,

Kaczmarek, Stasiak, Włodarczyk 2005), którym może być również miejscowość turystyczna. B. Włodarczyk (2009) wyróżnił dwa nurty w badaniach cyklu życia: nurt ekonomiczno-marketingowy oraz nurt związany z analizami przestrzeni.

W 1980 r. próbę podsumowania dotychczasowego dorobku i uporządkowania stanu wiedzy na temat cyklu życia obszarów turystycznych podjął R.W. Butler. Zaproponował on model TALC (*Tourism Area Life Cycle*), który został zweryfikowany wieloma badaniami empirycznymi i studiami przypadków (*case study*). Podsumowaniem tych badań była dwutomowa publikacja z 2006 r. (tom 1 – empiryczna weryfikacja koncepcji, tom 2 – wpływ koncepcji Butlera na badania z zakresu turystyki). Koncepcję R.W. Butlera (1980) wykorzystano do analizy cyklu życia zamków średniowiecznych.

Istotne miejsce w pracy zajęły również analizy funkcjonalne przemian zamków i podstaw działalności gospodarczej badanych miast. Autor korzystał z opracowań A. Suliborskiego (2001, 2010), a w przypadku badań bazy ekonomicznej odwołał się do klasycznych pozycji K. Dziewońskiego (1971), M. Jerczyńskiego (1971) oraz zespołu autorskiego M. Jerczyński, L.F. Chaves, Z. Siemek (1973).

Autor wyraża nadzieję, że zebrany materiał stanowi wartościowy wkład do studiów nad współczesną rolą średniowiecznych zamków.

1.3. Terminologia

Zakres merytoryczny pracy dotyczy wpływu funkcji turystycznej średniowiecznych zamków na życie społeczno-gospodarcze małych miast. „Wpływ”, za *Słownikiem języka polskiego* (Szymczak 1981), jest „oddziaływaniem na kogoś, na coś; skutek oddziaływania na kogoś, na coś”, a więc określenie skutków obecności i działalności średniowiecznych zamków pełniących funkcję turystyczną.

„Funkcja” jest rozumiana jako „działanie, funkcjonowanie; rola, zadanie czegoś” (Szymczak 1988). Istotą badań funkcjonalnych w geografii jest określenie specyficznej roli jednostki osadniczej, regionu, innego obszaru (tu zamku średniowiecznego). Tą charakterystyczną funkcją w przypadku badanych zamków jest funkcja turystyczna. W pracy autor rozumie ją jako element struktury funkcjonalnej, opierającej się na koncepcji bazy ekonomicznej, czyli udziału funkcji egzo- i endogenicznych zamków w gospodarce miast (Dziewoński 1971, Jerczyński, Chaves, Siemek 1973, Suliborski 2001, 2010).

Funkcja turystyczna to także cała działalność społeczno-ekonomiczna miast, skierowana na obsługę turystów (Matczak 1989). Jest ona również składową struktury przestrzennej miasta, gdzie wyróżniamy zespół elementów środowiska naturalnego i elementy pozaprzyrodnicze (kulturowe), będące przedmiotem za-

interesowania turysty i stanowiące o atrakcyjności turystycznej danego miejsca, miejscowości lub obszaru (Kowalczyk 2003). Elementy te tworzą walory turystyczne i zagospodarowanie turystyczne służące zaspokajaniu potrzeb turystów (Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 2002, zmodyfikowano za: Dwucet, Pytel, Tkocz 2008).

Kluczowym pojęciem dla zrozumienia zagadnień opisywanych w pracy jest pojęcie zamku. Jedną z najczęściej przytaczanych w literaturze przedmiotu jest definicja B. Guerquina (1984, s. 15), która mówi, że zamek to „zespół elementów warownych i budynków mieszkalnych powiązanych w zamknięty obwód obronny, który to zespół powstał w ustroju feudalnym jako ośrodek władzy książęcej, siedziba możnowładcy, siedziba rycerza lub placówka militarna. Zasadniczą cechą takiego zespołu stanowi zamknięty obwód obronny początkowo w postaci wałów lub konstrukcji drewniano-ziemnej, a w następnych okresach murowany”. Zamek rozpatrywany przez Guerquina w ujęciu historycznym jest przede wszystkim obiektem architektonicznym o określonych funkcjach. W prezentowanej pracy taka definicja jest niewystarczająca. Konieczne jest uwzględnienie zarówno historycznego, jak i współczesnego znaczenia obiektu w przestrzeni fizycznej i funkcjonalnej.

Odnosząc się do zagadnień historycznych, należy zaznaczyć, że funkcje zamków miały ogromne znaczenie dla kształtowania przestrzeni, stosunków gospodarczych, społecznych, kulturalnych i politycznych najbliższego otoczenia, a nawet całych państw i narodów.

Współcześnie zamek, jako część dziedzictwa kulturowego, można utożsamiać z wyodrębnionym przestrzennie budynkiem lub zespołem budynków o cennych wartościach historycznych i architektonicznych. Zamki (w zależności od stanu zachowania), ze względu na swą dużą kubaturę i unikalny charakter obiektu o cechach obronnych i rezydencjonalnych, wyróżniają się z otoczenia i stanowią wyraźną dominantę w krajobrazie. Na ich charakter i postrzeganie niebagatelny wpływ ma również lokalizacja na obszarze o pierwotnych cechach obronnych (np. na terenie wzgórza zamkowego, w zakolu rzeki).

Pod względem funkcjonalnym, w zależności od zagospodarowania, formy własności i stanu zachowania, zamek może pełnić różnorodne funkcje użyteczne dla właściciela/zarządcy obiektu, okolicznych mieszkańców i uczestników ruchu turystycznego. Funkcje te wzajemnie się przenikają, uzupełniają i oddziałują na siebie, co sprawia, że średniowieczne zamki mogą stanowić istotny element nie tylko kultury, ale i gospodarki w skali lokalnej i globalnej. Unikalny charakter zamków polega również na tym, że bez względu na stan zachowania stanowią one przedmiot zainteresowania uczestników ruchu turystycznego.

Drugim istotnym elementem analizowanym w pracy jest miasto. Autor przyjmuje definicję miasta według S. Liszewskiego, który określa je jako „obszar zurbanizowany o właściwej miastu organizacji przestrzeni i funkcji, posiadający formalnie nadane prawa miejskie i wytyczone granice. Wszyscy zamieszkujący

tak rozumianą formę osadniczą są mieszkańcami miasta” (Liszewski 2007, s. 79). Za małe miasta autor przyjął jednostki osadnicze o liczbie poniżej 20 tys. mieszkańców (Szmytkie 2009).

W pracy autor nawiązuje do koncepcji „cyklu życia obszaru turystycznego” (Butler 2006a, b). Pod pojęciem „cykl” jest rozumiany „zespół zjawisk, czynności pozostających między sobą w określonym związku i stanowiących pewną całość jednorazową” (Sobol 2006). Nie jest to więc zespół zjawisk, wydarzeń itd. powtarzających się okresowo, ale proces przekształceń funkcji zamku średniowiecznego w postaci pewnej niepowtarzalnej, zamkniętej całości rozwojowej. Aczkolwiek w ramach cyklu życia zamku mogą pojawiać się podobne wydarzenia, funkcje, które wcześniej miały już miejsce w jego historii.

1.4. Materiały źródłowe, metody badawcze i ich ocena

Prezentowana praca ma charakter teoretyczno-empiryczny o kilku wątkach badawczych. Aby zrealizować założone cele, autor przeprowadził szereg czynności.

Etap przygotowawczy obejmował:

1. Opracowanie koncepcji badawczej.
2. Dobór obiektów do badania.
3. Opracowanie narzędzi badań terenowych: kart inwentaryzacyjnych obiektów gastronomicznych i hotelarskich, kwestionariuszy ankiety z uczestnikami ruchu turystycznego, mieszkańcami i uczniami szkół badanych miast, przygotowanie zestawów pytań dla ekspertów, wykorzystywanych w trakcie rozmów i wywiadów pogłębianych.
4. Studia literatury.

Badania bezpośrednie obejmowały:

1. Inwentaryzację badanych zamków oraz inwentaryzację zagospodarowania turystycznego badanych miast. Autor odwiedził wszystkie obiekty świadczące usługi gastronomiczne i noclegowe obszaru badań. Łączna liczba zebranych kart inwentaryzacyjnych wyniosła 149 (103 karty obiektów gastronomicznych i 46 kart obiektów noclegowych).

2. Badania ankietowe i wywiady z ekspertami. Materiał empiryczny pozyskano w latach 2008–2009, podczas których autor przeprowadził 27 wywiadów z urzędnikami w urzędach miast i gmin oraz w starostwach powiatowych, punktach informacji turystycznej, z przewodnikami zamkowymi, a także gestorami inwentaryzowanych obiektów gastronomicznych i hotelarskich. Łączna liczba zebranych arkuszy ankiety wyniosła 1880, z czego 603 przypadło na arkusze dla uczestników ruchu turystycznego, 661 dla mieszkańców i 616 dla

uczniów. Ankiety z uczestnikami ruchu turystycznego autor przeprowadził samodzielnie w trakcie letniego sezonu turystycznego w 2008 i 2009 r. W zebraniu niewielkiej części ankiet od mieszkańców pomogły przeszkolone osoby. Ankiety z uczniami szkół średnich zostały wykonane przez odpowiednio poinstruowanych nauczycieli. Dokładny opis wyników badań z uczniami znajduje się w maszynopisie dysertacji. W prezentowanej pracy aspekt ten został pominięty.

3. Kwerendę w bibliotekach uczelnianych, miejskich, powiatowych, muzealnych i innych w Łodzi, Olsztynie, Gniewie, Bytowie, Malborku, Reszlu, Nidzicy, Rynie, Lidzbarku Warmińskim oraz w bibliotece Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Powiatowym Ośrodku Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Nidzicy, Wojewódzkim Ośrodku Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Olsztynie, a także w urzędach i punktach informacji turystycznej obszaru badań.

4. Zebranie dokumentacji ikonograficznej. Wykonano łącznie 324 fotografie badanych zamków (przedstawiające bryłę budynków, ich wnętrza i najbliższe otoczenie) oraz inwentaryzowanych obiektów zagospodarowania turystycznego, starówek miejskich i innych walorów turystycznych badanych miast. Wykonano również dokumentację fotograficzną kilku imprez masowych, jak festyny, dni miasta czy turnieje średniowieczne z udziałem uczestników ruchu turystycznego i mieszkańców.

5. Zebranie materiałów kartograficznych. Wykorzystano je m.in. w celu analizy położenia geograficznego zamków i miast, wyznaczenia obszaru zajmowanego przez instytucje zarządzające i działające w zamkach oraz do analiz historycznych, głównie w kontekście morfologii i morfogenezy zamków i miast obszaru badań. Zebrany materiał stanowią mapy i plany miast, plany katastralne zamkowych wzgórz i fragmentów starówek miejskich, archiwalne mapy polskie i niemieckie mapy topograficzne z końca XIX i pierwszej połowy XX w. i inne. Część zebranych map ma postać analogową (drukowaną), jednakże większość materiałów pozyskano w postaci cyfrowej. W analizie kartograficznej obszaru badań i w przypadku map archiwalnych bardzo pomocne okazały się zasoby dostępne na portalach internetowych⁷. Trzeci etap badań stanowiło uzupełnienie brakujących informacji i opracowanie zebranych materiałów metodami kamealnymi, które polegało na:

1. Zebraniu i opracowaniu informacji dotyczących charakterystyki przyrodniczej, położenia geograficznego, dostępności komunikacyjnej, rysu historycznego itp. obszaru badań.

⁷ www.pomorskie.eu, www.geodezja.olsztyn.pl, www.geoportal.gov.pl, www.openstreetmap.org, www.oldmapsonline.org, <http://igrek.amzp.pl/>, www.zamki.pl.

2. Zebraniu informacji na temat współczesnego zagospodarowania i funkcji zamków i miast na podstawie bezpośrednich wizyt na obszarze badań i wszelkich materiałów i informacji uzyskanych w odwiedzanych instytucjach.

3. Zebraniu informacji na temat ekonomicznych podstaw funkcjonowania badanych miast. Do wybranych źródeł informacji można zaliczyć Bank Danych Regionalnych GUS, REGON, powiatowe urzędy pracy, Biuletyn Informacji Publicznej, urzędy miejskie i powiatowe, inne.

4. Zapoznaniu się z pracami magisterskimi i doktorskimi z archiwum Instytutu Geografii Miast i Turyzmu UŁ, archiwum Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie oraz pracami dostępnymi w bibliotekach i domach kultury mieszczących się w badanych zamkach, które były związane tematycznie z problemem badawczym pracy.

5. Opracowaniu metodami statystycznymi i kartograficznymi danych liczbowych zebranych w trakcie badań ankietowych, inwentaryzacyjnych, studiów literatury i materiałów źródłowych.

Zebrane materiały mają różnorodny charakter i dotyczą wielu wątków badawczych. Szczególnie przydatne okazały się przy opisie współczesnej sytuacji społeczno-gospodarczej obszaru badań, analizie ruchu turystycznego w zamkach oraz określeniu organizacyjnych, ekonomicznych i prawnych podstaw ich funkcjonowania. Bogaty materiał w postaci zebranych ankiet potraktowano w pracy jako uzupełnienie głównych wątków badawczych o zagadnienia związane z percepcją przemian i oddziaływania turystyki i zamków na współczesne oblicze miast.

Autor uważa zastosowane metody oraz zebrane materiały za wystarczające do uzyskania odpowiedzi na postawione pytania badawcze i zweryfikowanie założeń pracy.

Dobór obiektów badawczych. Istotną kwestią, którą należało rozpatrzyć przed rozpoczęciem studiów empirycznych, było sprecyzowanie obszaru badań i wybór obiektów do analiz szczegółowych. Autor rozpatrywał dwie koncepcje:

a) obejmującą teren całego kraju i wybór kilku zamków o odmiennej genezie, funkcjach, położeniu i formie własności,

b) wybór zamków o podobnej genezie, związkach funkcjonalnych i przestrzennych.

Ostatecznie autor zdecydował się na analizę obszaru o podobnej genezie i związkach funkcjonalnych. Badaniom poddano zamki krzyżackie i biskupie, które powstały na terenie państwa zakonnego i Warmii. Wybór ten pozwolił na względnie krótkie i syntetyczne ujęcie części historycznej pracy i skupienie się na głównym temacie badań, to jest współczesnych relacjach zespołu zamek-miasto.

Rys. 1. Położenie geograficzne badanych miast

Poza tym analiza ruchu turystycznego w zamkach krzyżackich i biskupich, położonych na obszarze o podobnych walorach przyrodniczych i antropogenicznych, daje szansę na wiarygodne i miarodajne analizy porównawcze między wytypowanymi obiektami.

Punktem wyjścia analiz szczegółowych były studia literatury kastelologicznej, rejestr zabytków oraz pomocniczo – internetowy serwis historyczno-krajoznawczy⁸.

Do badań wybrano warownie odbudowane bądź zachowane w dobrym stanie i pełniące obecnie funkcję turystyczną. Ostatecznym kluczem do wytypowania obiektów podlegających badaniu były odpowiedzi na kilka pytań:

- w jak dużym ośrodku miejskim znajduje się badany zamek,
- jaki jest jego stan zachowania,
- w jaki sposób jest zagospodarowany,
- czy pełni funkcję turystyczną,
- czy jest obiektem powszechnie dostępnym,
- jaka jest jego forma własności,
- czy istnieje wspólna geneza, związki historyczne i przestrzenne między badanymi obiektami.

Przy doborze zamków zastosowano następującą kolejność działań:

1. Identyfikacja średniowiecznych warowni powstałych w państwie zakonnym i Warmii na obszarze leżącym w granicach dzisiejszych województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego.

2. Identyfikacja zamków pomorskich i warmińsko-mazurskich, które znajdują się w małych miastach poniżej 20 tys. mieszkańców.

3. Identyfikacja zamków pełniących funkcję turystyczną (muzea, obiekty noclegowe i gastronomiczne).

W wyniku dokonanej analizy wyłoniono łącznie sześć zamków średniowiecznych znajdujących się w małych miastach województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego: Bytów, Gniew, Lidzbark Warmiński, Nidzica, Reszel, Ryn. Wszystkie zamki mają rodowód krzyżacki. Powstały w XIII lub XIV w. na miejscu grodów plemion pruskich. Zamki w Lidzbarku Warmińskim i Reszlu stały się kolejno w XIII i XIV w. własnością biskupów warmińskich. Powstawały przy już istniejących jednostkach osadniczych bądź na terenie przedkrzyżackiego osadnictwa pruskiego. Wyselekcjonowane zamki miały ważne znaczenie militarne i gospodarcze w regionie, a osady rozwijające się u ich murów były z nimi silnie powiązane, stanowiąc ich zaplecze gospodarcze. Wytypowane obiekty łączy więc podobna geneza i historia, co stanowiło duże ułatwienie przy porównywaniu cykli życia poszczególnych zamków.

Wybrane obiekty znajdują się w miastach małych, od 10 do 20 tys. mieszkańców (Bytów, Lidzbark Warmiński, Nidzica) i bardzo małych – do 10 tys.

⁸ <http://zamki.res.pl>.

mieszkańców (Gniew, Reszel, Ryn). Dzięki temu możliwe było określenie wpływu, jaki zamek wywiera na konkretną miejscowość. Nie zdecydowano się na analizę miast dużych i średniej wielkości. Znaczenie zamku dla gospodarki i sfery społecznej średniego lub dużego miasta wydaje się być (w dużym uproszczeniu) odwrotnie proporcjonalne do jego wielkości.

2. Charakterystyka obszaru badań

Zrozumienie historycznych i współczesnych zagadnień, związków i relacji zamków z miastami, stosunków ludnościowych i gospodarczych, nie byłoby w pełni możliwe bez zarysowania historycznego tła obszaru badań. Prezentowany zarys wydarzeń jest wynikiem subiektywnego wyboru faktów historycznych dokonanych przez autora. Fakty te są związane z powstaniem, działalnością i upadkiem państwa zakonnego oraz późniejszymi dziejami obszaru Prus aż po współczesność. Aby przedstawić zagadnienia historyczne w możliwie syntetycznej formie, zastosowano następującą periodyzację dziejów:

- 1) dzieje najdawniejsze i panowanie Prusów do 1225 r.,
- 2) panowanie krzyżackie 1225–1466,
- 3) Prusy Książęce, Królewskie 1466–1772,
- 4) Prusy 1772–1914,
- 5) Prusy 1914–1945,
- 6) Polska Ludowa 1945–1989,
- 7) Polska po 1989 r.

Ostatni etap w historii zamków i miast jest przedmiotem bardziej szczegółowej analizy i zostanie przedstawiony w kolejnych rozdziałach pracy.

2.1. Tło historyczne

Dzieje najdawniejsze i panowanie Prusów do 1225 r. Najstarsze ślady ludzkiej działalności na terenie północno-wschodniej Polski sięgają 14 tys. lat p.n.e. Dopiero jednak w VI i V wieku p.n.e. napłynęli na teren Prus Prabałtowie, którzy siłą zajęli dzisiejsze obszary Warmii i Mazur. Równocześnie na Pomorze zaczęły przenikać plemiona germańskie oraz ludy skandynawskie (Achremczyk 1997, s. 8). Początek nowej ery to okres nasilenia rzymskich penetracji terenów leżących nad Bałtykiem. Był to czas wędrowania kupieckich karawan, poszukujących jantaru (bursztynu) wysoko cenionego w cesarstwie rzymskim.

Największe nasilenie wędrówek ludów miało miejsce na przełomie V i VI w. i dopiero po tym okresie zasięg terytorialny poszczególnych grup plemiennych zaczął się krystalizować. Pod koniec wczesnego średniowiecza ustrój terytorialny plemiennych Prus wykazywał już stosunkowo wysoki poziom zjednoczenia. W XII i XIII w. ustaliła się południowa granica Prus. Do jej określenia

przyczyniło się ustanowienie w Płocku siedziby księstwa mazowieckiego. Z czasem granica mazowiecko-pruska zaczęła stopniowo przesuwać się w kierunku północnym, a dotychczasowe pokojowe kontakty polsko-pruskie ustąpiły miejsca wzajemnym najazdom i łupieżom. Podobnie wyglądała sprawa na terenach położonych nad dolną Wisłą, gdzie plemiona pruskie odsunęły się na wschód od rzeki na ziemię Pomezanii i Pogezaanii.

Prusowie nigdy nie zbudowali własnego państwa, nie mieli jednego wodza ani spisanych praw. Ich wewnętrznym spoiwem były jedynie wspólnota kulturowa i językowa, pochodzenie i wiara. Z tego powodu stali się celem najazdów państw ościennych (Polski i Rusi) i zachodnioeuropejskiego rycerstwa, które zaczęło podbijać ich ziemie w XIII w. (Wysocki 2006, s. 25, Achremczyk 2008, s. 12). Jak podaje krzyżacki kronikarz Piotr z Dusburga, który spisał dzieje ziem pruskich, kraina Prusów dzieliła się na jedenaście ziem: Pomezanię, Pogezaanię, Warmię, Sambię, Galindię, Natangię, Nadrowię, Skalowię, Sudowię, Barcję Wielką i Barcję Małą (Achremczyk 2008, s. 20). W owym czasie obszar Prus liczył ok. 42 tys. km², a w XIII w. mieszkało tu 170–200 tys. ludzi.

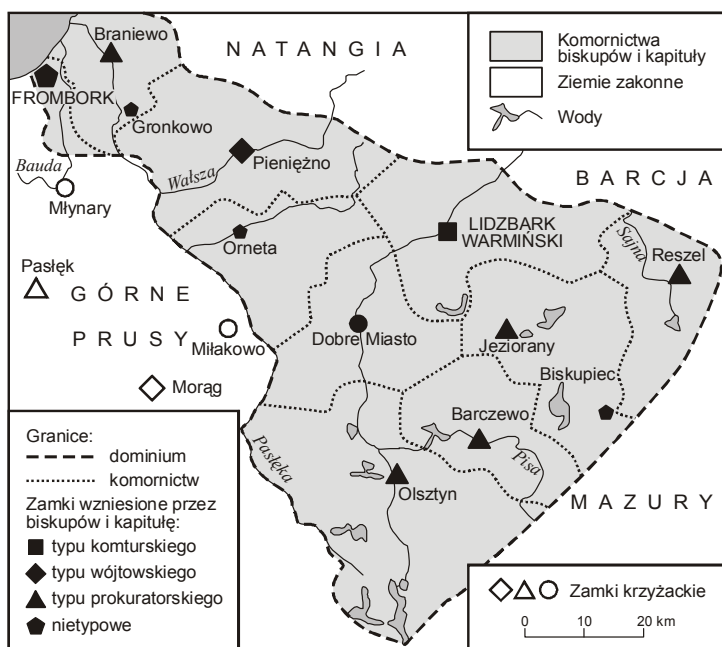
Polscy władcy od końca X w. podejmowali próby zawładnięcia terenami pruskimi. Pierwszą misją chrystianizacyjną była wyprawa św. Wojciecha przeprowadzona w 997 r. Kolejne wyprawy, popierane przez Bolesława Chrobrego, zostały podjęte przez praskich biskupów Wojciecha i Brunona z Kwerfurtu. Nawracać plemiona pruskie wyruszył również Wojciech Sławnikowic, który został jednym z pierwszych polskich świętych (Wysocki 2006, s. 25). Wszyscy duchowni zginęli, co na pewien czas zahamowało akcje misyjne. Dopiero w XIII w. powstało biskupstwo misyjne w Chełmnie, pod kierownictwem biskupa Chrystiana. Ponowne próby szerzenia chrześcijaństwa nie odnosiły jednak zamierzonych skutków. Prusowie nie chcieli przyjąć nowej wiary i wzajemne najazdy plemion pruskich i książąt polskich przybierały na sile.

Panowanie krzyżackie 1225–1466. Książę Konrad I Mazowiecki, za namową biskupa płockiego i książąt śląskich, zwrócił się o pomoc w walce z Prusami do Zakonu Najświętszej Marii Panny¹. Powodem podjęcia takiego kroku był brak skuteczności dotychczasowych misji chrystianizacyjnych oraz powtarzające się wyprawy łupieżcze na ziemiach Mazowsza. Książę szukał nie tylko doraźnej pomocy w walce z Prusami, ale chciał użyć zachodniego rycerstwa do podboju i kolonizacji Prus, co ułatwiłoby starania o tron królewski w Krakowie (Achremczyk 2008, s. 12). Była to bardzo korzystna propozycja dla krzyżo-

¹ Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, zwany w Polsce zakonem krzyżackim (niemieckim), powstał w wyniku przekształcenia bractwa szpitalnego założonego przez mieszczan z Bremy i Lubeki w zakon rycerski w 1198 r. Miało to miejsce w czasie oblężenia Akki podczas III krucjaty. Dzięki wsparciu dynastii niemieckich, zakon wszedł w posiadanie wielu majątków na terenie krajów europejskich (Dygo 2008, s. 54).

W 1243 r. papież Innocenty IV zlikwidował dotychczasowe biskupstwo i dokonał podziału podbijanych przez zakon ziem na cztery diecezje: chełmińską, pomezańską, warmińską i sambijską. Diecezje stopniowo traciły bezpośrednią zależność od Rzymu i w końcu podlegały metropolii w Rydze.

Wyjątkiem była największa diecezja – warmińska – która, będąc uposażeniem biskupów³, pozostała pod bezpośrednim zwierzchnictwem Watykanu. Jej stolica znajdowała się we Fromborku, po przeniesieniu kapituły z Braniewa. Od 1350 r. siedzibą biskupów był Lidzbark Warmiński. Na rysunku 3 przedstawiono podział administracyjny dominium warmińskiego. Stolicą diecezji pomezańskiej był Kwidzyn, a zamek biskupi znajdował się w nieodległych Prabutach. Stolica diecezji sambijskiej znajdowała się w Królewcu, a chełmińskiej w Chełmży. Wisła stanowiła granicę z diecezją włocławską (archidiakoniat pomorski). Bytów znajdował się już na terenie diecezji kamieńskiej (Radziwiński 2000, s. 73).

Rys. 3. Podział administracyjny dominium warmińskiego i typy zamków, XIV–XVIII w.
Źródło: M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec (2006, s. 58)

Zakon miał sprawować władzę na 2/3 terytorium, a 1/3 pozostawała pod władzą biskupa. Po zakończonym podboju Krzyżacy przekazali władzy kościel-

³ Część biskupia to obszar dzisiejszej Warmii. Biskup dzielił się władzą z kapitułą katedralną z siedzibą we Fromborku, oddając jej trzecią część swych dóbr.

nej poszczególne diecezje. Jednakże wbrew postanowieniom bulli papieskiej zakon oddał znacznie mniejszą część terytorium przynależą biskupom. Należy zaznaczyć, że nawet na terenach podległych biskupstwu, rzeczywistą władzę sprawowali Krzyżacy. Biskupi, którzy zarządzali wyznaczonymi obszarami diecezji (określanymi jako dominia, uposażenia lub latyfundia), mimo sporej autonomii wewnętrznej wobec Krzyżaków, jako świeccy feudałowie podlegali politycznej i wojskowej władzy zakonu (Jackiewicz-Garniec, Garniec 2006, s. 41–42). Ziemie biskupie były podzielone na komornictwa, odpowiedniki krzyżackich prokuratorii.

Rok 1283 uznaje się za koniec krzyżackiego podboju Prus. Na mocy traktatu z księciem pomorskim Mściwojem w 1282 r., zawartym w Miliczu, zakon uzyskał pierwsze posiadłości na terenie Pomorza Gdańskiego. Były to ziemie nad dolną Wierzycą, wraz z Gniewem i Pelplinem. Gniew miał ogromne znaczenie strategiczne dla zakonników, gdyż pozwalał na kontrolę szlaku wodnego do Gdańska, jakim była Wisła. Krzyżacy, kontrolując przeprawy przez Wisłę i Wierzycę oraz lądowe szlaki komunikacyjne, mogli blokować dostawy żywności i broni dla Gdańska.

Stopniowo władztwo krzyżackie rozwijało się w kierunku północnym i zachodnim. W 1313 r. ustalono granicę na zachodzie z ziemią słupską, a w 1329 r., za zgodą książąt pomorskich, zakupiono ziemię bytowską wraz z Bytowem (Czaja 2000, s. 14–15).

Bardzo szybko po opanowaniu nowych terytoriów zakon rozpoczął budowę własnej administracji. Na początku XIV w. tereny pruskie były wyludnione i zniszczone pożogą wojenną. Krzyżacy przystąpili więc do intensywnej akcji osadniczej. Miejscową ludność przesiedlano, a na to miejsce sprowadzano kolonistów z terenów niemieckich i polskich. Zaczęły powstawać placówki administracji terenowej – pierwsze zamki i nowe miasta. Początkowo lokowano je na prawie magdeburskim, a wsie na prawie pruskim. Stosunkowo szybko ustąpiły one miejsca na rzecz lokalnych modyfikacji prawa chełmińskiego.

Do połowy XIV w. Krzyżacy założyli ok. 1400 wsi i blisko 100 miast (Wysocki 2006, s. 29). Dawne tereny jaćwieskie (na wschód od Puszczy Boreckiej) pozostawiono jako pograniczne pustki osadnicze (Wysocki 2006, s. 28)⁴. Państwo zakonne szybko rosło w siłę. Znaczne dochody czerpano z pośrednictwa handlowego między Europą Zachodnią a Polską, krajami bałtyckimi i Europą Wschodnią. Handel był oparty głównie na wielkich miastach należących do Hanzy, tj.: Gdańsku, Toruniu, Elblągu. Korzystne zasady prawne zachęcały kolonistów niemieckich do osadnictwa na terytorium pruskim. Z czasem państwo zakonne stało się jednym z najlepiej zorganizowanych ekonomicznie i administracyjnie krajów ówczesnej Europy.

⁴ Zdziesiątkowana ludność pruska uległa asymilacji w XVI i XVII w., a ostatecznie wyginęła w czasie zarazy w latach 1709–1711 (Darmochwał, Rumiński 2003, s. 10).

Po umocnieniu swego panowania na terenach pruskich, Krzyżacy rozpoczęli wojnę z Litwą i Polską, celem zagrabienia nowych ziem. W 1308 r. opanowali Gdańsk, a w 1309 r. Pomorze Gdańskie (Grzegorz 2007). W tym samym roku przeniesiono stolicę zakonu z Wenecji do ciągle budowanego Malborka (Frasaszek, Solak 1972, s. 30). Marzenia o utworzeniu własnego państwa z dostępem do morza (kontakt z krajami niemieckimi, handel), które były snute od upadku Akkonu w 1292 r., stały się faktem (Arszyński 2000, s. 31). Szczyt świetności zakonu przypadł w okresie panowania wielkiego mistrza Winrycha von Kniprode (1352–1382). W owym czasie państwo zakonne powierzchniowo obejmowało ok. 58 tys. km², w tym Prusy właściwe – 38 500 km², Pomorze Gdańskie – 14 850 km² i ziemię chełmińską – 4650 km² (Achremczyk 2008, s. 21). Zasięg terytorialny państwa krzyżackiego w XIV i XV w. przedstawiono na rysunku 4.

Rys. 4. Terytorium państwa zakonu krzyżackiego w XIV i XV w.
 Źródło: Z.H. Nowak (2000, s. 11)

Mimo usilnych starań Polski o odzyskanie zagrabionego Pomorza Gdańskiego i korzystnych wyroków sądów papieskich w Inowrocławiu (1320 r.) i Warszawie (1339 r.), Krzyżacy nie oddali ziem leżących u ujścia Wisły. W latach 1330–1333 Władysław Łokietek prowadził wojnę z zakonem, odnosząc spory sukces pod Płowcami w 1332 r.

Kazimierz Wielki w traktacie pokojowym zawartym w Kaliszu w 1343 r. zrzekł się ziemi chełmińskiej i michałowskiej oraz Pomorza Gdańskiego, w zamian otrzymując zwrot Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Zakon, po zawarciu pokoju z Polską, skierował swoją uwagę w stronę Litwy, dla której ratunkiem stało się przyjęcie chrystianizacji z rąk polskich. W 1385 r. zawarto unię polsko-litewską w Krewie. W wyniku porozumienia, Wielki Książę Litewski Władysław Jagiełło wziął za żonę polską królową Jadwigę i został koronowany na króla Polski (Darmochwał, Rumiński 2003, s. 10).

Wzajemne roszczenia oraz polityczna i ekonomiczna rywalizacja między Polską połączoną z Litwą a zakonem doprowadziły do wojny. W 1410 r., w okolicy wsi Stębark, Łodwigowo i Grunwald doszło do bitwy, w której Krzyżacy wspierani przez rycerstwo zachodnioeuropejskie ulegli zjednoczonym siłom polsko-litewskim. Ekonomiczna i militarna potęga zakonu została złamana. Zwycięstwo polsko-litewskie nie zostało jednak wykorzystane politycznie. Zawarty w 1411 r. pokój w Toruniu zobowiązywał Krzyżaków jedynie do zwrotu, zagrabionych kilkanaście lat wcześniej, Żmudzi i ziemi dobrzyńskiej.

Oslabienie zakonu wykorzystało natomiast mieszczaństwo i rycerstwo pruskie. Domagano się przede wszystkim obniżenia obciążeń podatkowych i ułatwień w prowadzeniu handlu (Czaja 1999). W 1397 r. utworzono Towarzystwo Jaszczurcze, a w 1440 r. na zjeździe w Kwidzynie powstał Związek Pruski, który za cel obrał sobie obronę miast pruskich przed zaborczą polityką zakonu oraz przyłączenie ziem pruskich do Polski (Wysocki 2006, s. 30). Kazimierz Jagiellończyk przychylił się do stanowiska stanów pruskich i rozpoczęła się kolejna wojna z zakonem, zwana trzynastoletnią. Zwieńczeniem walk polsko-krzyżackich był drugi pokój toruński, zawarty w 1466 r. Polska odzyskała Pomorze Gdańskie wraz z Gdańskiem, ziemię chełmińską z Toruniem, Powiśle z Malborkiem⁵ i Elblągiem oraz Warmię⁶. Pozostała część Prus nadal była pod panowaniem zakonu i stała się lennem Polski. Wielki Mistrz musiał składać królowi polskiemu przysięgę wierności (Wysocki 2006, s. 30). Ziemie krzyżackie włączone do Polski zaczęto nazywać Prusami Królewskimi, tereny należące do zakonu – Prusami Krzyżackimi, a po sekularyzacji zakonu – Prusami Książęcymi.

⁵ Od 1457 r. siedzibą wielkich mistrzów stał się zamek w Królewcu (Achremczyk 2008, s. 22).

⁶ Porządek terytorialny ustalony w Toruniu przetrwał aż do 1772 r. (Achremczyk 2008, s. 13).

Wojna trzynastoletnia osłabiła zakon do tego stopnia, iż nie był on w stanie uiścić swoich zobowiązań finansowych wobec zacieźnego rycerstwa z zachodniej Europy. Zamiast wypłat pieniężnych, zaczęto nadawać majątki ziemskie. W ten sposób na terenie Prus Zakonnych zaczęła się tworzyć wielka własność ziemska.

Prusy 1466–1722. W wyniku zawarcia II pokoju toruńskiego ziemie bytowska i lęborska zostały dożywotnim lennem księcia pomorskiego Eryka II, ale po jego śmierci nie wróciły do Polski. Diecezja Warmińska pod względem politycznym rozpadła się na dwie części. Warmia ze stolicą we Fromborku i rezydencją biskupów w Lidzbarku Warmińskim została przyłączona do Polski, a druga, większa część (Prusy Książęce), pozostała we władaniu zakonu (Radziwiński 2000, s. 75). Dominium warmińskie zachowało pewną autonomię, a biskupi wraz z kapitułą katedralną byli wyłącznymi, świeckimi gospodarzami podległych ziem. W okresie przynależności do Polski Warmia posiadała większą swobodę w zarządzaniu gospodarką niż pod panowaniem zakonu, co znalazło odbicie m.in. w rozwoju kultury, sztuki i oświaty.

Mimo znacznego osłabienia politycznego, gospodarczego i militarnego zakon nie zmienił swojej polityki w stosunku do Polski. Dążył do odzyskania ujścia Wisły oraz terenów Warmii. Nadal toczono wojny, niszcząc liczne wsie i miasta, aż do 1521 r. Cztery lata później, w Krakowie, wielki mistrz zakonu, Albrecht Hohenzollern, złożył hołd polskiemu królowi Zygmuntovi I Staremu i podpisał traktat likwidujący zakon w Prusach (Bogucka, Zernack 1998). Jednocześnie ziemie Prus Krzyżackich stały się państwem świeckim. Księstwo Pruskie oparto na zasadach kościoła luterańskiego⁷. Biskupi sambijski i pomezkański wprowadzili idee reformacji już wcześniej. Po sekularyzacji, większość Krzyżaków i część biskupów przyjęła wyznanie protestanckie i otrzymała nadania ziemskie, dając w ten sposób początek wielu pruskim rodom arystokratycznym⁸.

Pruska linia Hohenzollernów wygasła w 1618 r. W tym czasie rządził w Polsce król Zygmunt III Waza. Zgodził się, by polskie lenno pruskie zostało przekazane brandenburskiej linii Hohenzollernów. Tym samym popełnił błąd polityczny. W wyniku decyzji Zygmunta III Wazy w Prusach następowało stopniowe umacnianie rządów elektora brandenburskiego.

Wiek XVII i początek XVIII to okres najazdów szwedzkich na Warmię. W czasie tych wojen elektorzy pruscy stopniowo usamodzielniali się i zrzucaли zależność od Polski, stając po stronie najeźdźcy. Pokój zawarto w Welawie

⁷ Bytów również znalazł się pod wpływem doktryny protestanckiej.

⁸ Mimo iż przestało istnieć państwo zakonne w Prusach, zakon krzyżacki nie został całkowicie zlikwidowany. Krzyżacy, którzy nie pogodzili się z postanowieniami traktatu z Polską, opuścili Prusy i przenieśli się do domów zakonnych rozsianych po całej Europie. Zakon działa do dziś, z siedzibą w Wiedniu. Głową zakonu od 2002 r. jest ks. Bruno Platter (www.deutscher-orden.at/ – dostępna 07.11.2010 r.).

i Bydgoszczy w 1657 r. (traktaty welawsko-bydgoskie). Porozumienie zawarte między elektorem Fryderykiem Wilhelmem a Janem Kazimierzem ustaliło praktyczną suwerenność Prus Książęcych. W drugiej połowie XVII w. w wyniku zniszczeń i wyludnienia kraju, spowodowanych najazdami szwedzkimi, podejmowano akcje kolonizacyjne terenów pruskich. Tereny północne i centralne Prus Książęcych były kolonizowane przez osadników niemieckich, natomiast obszary południowe przez kolonistów pochodzących z Mazowsza.

W 1701 r. elektor Fryderyk II, za zgodą elekcyjnego króla Polski Zygmunta III Sasa, koronował się na króla Prus jako Fryderyk I. Jego następca przystąpił do budowy silnego państwa opartego na licznej i dobrze wyszkolonej armii. Prusy zaczęły prowadzić zaborczą politykę przeciw Polsce. Doprowadziło to do podpisania z Rosją w 1772 r. porozumienia w Poczdamie, gdzie uzgodniono, że oba kraje nie dopuszczą do wzmocnienia władzy królewskiej w Rzeczypospolitej. Konsekwencją tych wydarzeń było podpisanie w Petersburgu traktatu rozbiorowego Polski 5 sierpnia 1772 r. przez Prusy, Rosję i Austrię. Prusy Królewskie oraz Warmia zostały przyłączone do Prus.

Prusy 1772–1914. Po pierwszym rozbiorze obszar Prus Wschodnich znalazł się w obliczu poważnego kryzysu gospodarczego. Dobra biskupie i kapituły warmińskiej zostały sekularyzowane⁹, a na miejscową ludność nałożono wysokie podatki. Początek XIX w. to okres wojen napoleońskich. W latach 1806–1807 i 1812–1813 miały miejsce liczne bitwy i wyniszczające przemarsze wojsk pruskich, rosyjskich i francuskich. W pierwszej połowie stulecia miejscową ludność dziesiątkowała epidemia cholery oraz klęska głodu. Korzystnym zjawiskiem było jednak wprowadzenie kilku ważnych reform społecznych. Przeprowadzono uwłaszczenie, zniesiono poddaństwo, zezwolono na osadnictwo ludności żydowskiej. Wprowadzono również reformę administracyjną, ustanawiając dwie rejencje ze stolicami w Królewcu i Gąbinie i dzieląc kraj na 37 niewielkich powiatów. Wiosna ludów, odczuwalna w całej Europie, objawiła się w Prusach na stosunkowo małą skalę w postaci lokalnych rozruchów.

W drugiej połowie XIX w. nastąpiła odbudowa Prus. Po zwycięstwie nad Francją i utworzeniu Cesarstwa Niemieckiego zaczęto rozwijać rolnictwo, przemysł i handel. W 1868 r. oddano do użytku pierwszą linię kolejową Królewiec–Ełk. Do końca XIX w. siecią kolejową połączono wszystkie warmińskie i mazurskie miasta, przez co jej zagęszczenie było największe w Europie. Rozwój sieci kolejowej miał służyć nie tylko rozwojowi gospodarczemu, ale był celowym działaniem na rzecz zwiększenia obronności kraju (Wysocki 2006, s. 33).

Rozbudowano również system kanałów łączących jeziora mazurskie w system dróg wodnych. Regularna żegluga odbywała się na Zalewie Wiślanym.

⁹ Ostatnim polskim biskupem na Warmii do 1795 r. był Ignacy Krasicki. Ze względu na swą przeszłość i katolicki charakter Warmia odróżniała się religijnie i społecznie od sąsiadujących ziem aż do zakończenia II wojny światowej w 1945 r.

Zainwestowano w rolnictwo poprzez prowadzenie akcji komasacji ziemi, budowę sieci kanałów melioracyjnych, powiększanie areалу ziem uprawnych i wprowadzając nowe uprawy (jak choćby buraka cukrowego). Równocześnie rozwijał się przemysł spożywczy. Na przełomie XIX i XX w. Warmia i Mazury zaczęły odgrywać istotną rolę jako tereny atrakcyjne turystycznie (Darmochwał, Rumiński 2003, s. 12).

Równocześnie ze wzrostem gospodarczym następowały silne przemieszczania ludności ze wsi do miast oraz poza granice Prus. Wyjeżdżano najczęściej do zachodnich Niemiec oraz na kontynent amerykański. Pod koniec XIX w. zaczęła się budzić świadomość narodowa i nacjonalizm ludności Warmii i Mazur. Władze pruskie, prowadząc germanizacyjną politykę *kulturkampf*, dążyły do ujednolicenia narodowościowego państwa. Drastycznie zmniejszono liczbę godzin nauczania w szkołach w języku polskim i litewskim na rzecz urzędowego języka niemieckiego. W latach 1871–1886 skasowano zakony i odebrano duchownym prawo nauczania religii w szkołach, nie pozwalano na obsadzanie nowymi księżmi urzędów parafialnych. W obronie języka polskiego wystąpił w Ostródzie polski kaznodzieja Gustaw Gizewiusz, a na pruskiej Litwie jego krewniak Eduard Gisevius.

W 1877 r. w Gietrzwałdzie (niedaleko Olsztyna) miały miejsce objawienia Matki Boskiej. Miejsce to stało się popularnym sanktuarium wśród pielgrzymów z ziem polskich. W 1878 r. otwarto pierwszą polską księgarnię w Gietrzwałdzie, a w 1886 r. powstała pierwsza na Warmii polska gazeta – „Gazeta Olsztyńska”.

Nieco inaczej wyglądała sytuacja na Mazurach. W połowie XIX w. pojawiło się pojęcie *Masurenland*, które miało oddzielić ewangelickich Polaków na Mazurach od katolików na Warmii. Mazurzy jednakże czuli się przede wszystkim Prusakami i duch polski był im obcy. Prekursorem odrodzenia polskiego był tutaj Wojciech Kętrzyński, a polską akcję propagandową prowadziła Mazurska Partia Ludowa. Mimo to do wybuchu I wojny światowej większość Mazurów nie czuła się Polakami.

Prusy 1914–1945. W czasie I wojny światowej Niemcy, w przymierzu z Austro-Węgrami, stanęły do walki z Francją, Anglią i Rosją. W Prusach Wschodnich zarządzono mobilizację. Już 17 sierpnia 1914 r. granicę pruską przekroczyła I armia rosyjska, a pięć dni później wtargnęła II armia. Do pierwszej walnej bitwy doszło w okolicach Olsztynka i Nidzicy między 27 a 31 sierpnia. Prusy wygrały starcie, a niemiecka propaganda okrzyknęła bitwę, drugą bitwą pod Tannenbergiem¹⁰. We wrześniu Rosjanie zostali zmuszeni do wycofania się za linię Niemna. Całość tych operacji nosi nazwę I bitwy mazurskiej.

¹⁰ Bitwa pod Tannenbergiem to niemiecka nazwa bitwy grunwaldzkiej z 1410 r. Zwycięstwo z Rosjanami było traktowane jako zwycięstwo nad Słowianami i rewanż za przegraną bitwę z XV w.

Druga ofensywa rosyjska ponownie została odparta i w 1915 r. Rosjanie ostatecznie wycofali się z Prus Wschodnich (II bitwa mazurska).

W wyniku ustaleń konferencji w Wersalu w 1919 r., południowa część Warmii i Mazur miała zostać przyłączona do Polski, jednakże po proteście Niemiec teren ten objęto plebiscytem. Niska świadomość narodowa, naciski pruskiej administracji oraz sprowadzenie ok. 150 tys. emigrantów z głębi Niemiec zdecydowały, iż w plebiscycie w 1920 r. Polska poniosła klęskę.

Wojna przyniosła ogromne zniszczenia gospodarcze. Prusy Wschodnie należały do najbardziej zacofanych gospodarczo prowincji Niemiec. Pogłębiły się migracje ludności z obszarów wiejskich do miast oraz w głąb Rzeszy. Narodowa Partia Socjalistów (NSDAP), posługując się populistycznymi hasłami, zyskała ogromne poparcie w Prusach Wschodnich. Hitlerowcy przejęli władzę w 1933 r. i w krótkim czasie całe Niemcy przystąpiły do odbudowy Prus Wschodnich. Wybudowano liczne zakłady zbrojeniowe, koszary, system umocnień terenowych. Skutecznie zlikwidowano opozycję, a ludność żydowską zmuszono do wyjazdu z terenu Prus. Ruch polski, skupiony wokół „Gazety Olsztyńskiej” w Warmii i pisma „Mazur” na Mazurach, był szykanowany i bardzo osłabł.

Z chwilą odzyskania niepodległości po I wojnie światowej Pomorze Wschodnie, bez Gdańska, znalazło się w granicach Polski. Spis ludności z 1921 r. wykazał, że 81% mieszkańców tego obszaru zadeklarowało narodowość polską (Augustowki 1977, s. 12). Gdańsk wraz z Żuławami otrzymał status „wolnego miasta” i systematycznie ulegał niemieczeniu. Polska uzyskiwała wąski pas wybrzeża między Wolnym Miastem Gdańskiem a Prusami Wschodnimi. Niemieckie żądania utworzenia korytarza łączącego oba terytoria stały się zarzewiem II wojny światowej.

W czasie II wojny światowej tereny Prus odegrały istotną rolę strategiczną dzięki swemu położeniu i potencjałowi militarnemu. Stąd armie niemieckie uderzyły we wrześniu 1939 r. w kierunku Grudziądza, Mławy i Przasnysza, później na Wiznę, Łomżę i Białystok, a w 1941 r. na Leningrad. Na teren Warmii i Mazur, który stanowił dalekie zaplecze frontu, sprowadzono ok. 235 tys. robotników przymusowych z terenów całej Europy. Byli to głównie jeńcy wojenni z Polski, Francji i Holandii. W Prusach Wschodnich wybudowano kilka filii obozu koncentracyjnego Stutthoff. W Gierłozie pod Kętrzyнем powstała główna kwatera Hitlera.

Pod koniec 1944 r. na tereny Prus wkroczyły wojska radzieckie, ale główna ofensywa rozpoczęła się dopiero na początku następnego roku. Równocześnie z ofensywą Armii Czerwonej następowała przymusowa ewakuacja miejscowej ludności w głąb Rzeszy. Do końca kwietnia został zajęty cały obszar Prus Wschodnich, łącznie z Królewcem i Sambią. Ostatnie walki zakończyły się w maju 1945 r. Wojna pozostawiła po sobie ogromne zniszczenia materialne i straty ludnościowe. Przed wejściem Armii Czerwonej mieszkało tu ok. 2,3 mln osób, po zakończeniu działań zbrojnych i przesiedleń liczba mieszkańców

zmniejszyła się do ok. 15% stanu wyjściowego (Wysocki 2006, s. 37). Armia Czerwona, traktując Prusy jako swoją zdobycz wojenną, dokonała ogromnego rabunku mienia i wielu zniszczeń na wsiach i w miastach. Nastąpiły masowe wywózki ludności niemieckiej, Mazurów i Warmiaków w głąb ZSRR.

Polska Ludowa 1945–1989. Powojenne losy Prus Wschodnich rozstrzygnięto w Teheranie. Wbrew pierwotnym ustaleniom, po interwencji Stalina, rejon Królewca przyłączono do ZSRR. Północną granicę Polski określono ostatecznie 16 sierpnia 1945 r. Na terenach Warmii i Mazur nastąpiła kolejna akcja kolonizacyjna. Do końca 1945 r. osiedliło się tu ok. 336 tys. osób, głównie z terenów Wołynia, Polesia i Wileńszczyzny, ale także z Mazowsza, Wielkopolski, Suwalszczyzny i Warszawy. W 1947 r., z województw lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego, w ramach akcji „Wisła”, przesiedlono ludność ukraińską. Równocześnie odbywały się wysiedlenia ludności niemieckiej do Niemiec. Do 1950 r. teren Prus Wschodnich opuściły 72 tys. osób (Wysocki 2006, s. 37), a akcja łączenia rodzin zakończyła się dopiero w latach 70. XX w.

Po II wojnie światowej nastąpiła odbudowa terenów Warmii i Mazur, tym razem już w nowej rzeczywistości politycznej. W 1945 r. utworzono Mazurski Okręg Administracyjny, w kolejnym roku przekształcony na województwo olsztyńskie. Po zmianach administracyjnych w latach 50. i 70. w 1999 r. powstało województwo warmińsko-mazurskie, które obejmuje obszar Warmii i Mazur w ich historycznych granicach.

2.2. Geneza zamków krzyżackich i kościelnych

Rozwój budownictwa warownego obszaru badań. Pomorze, rozumiane jako obszar południowych wybrzeży Bałtyku zawarty między ujściem Łaby a Zatoką Fińską, było w średniowieczu areną intensywnych działań militarnych. Cały obszar był zarówno terenem ekspansji germańskiej, jak i bratobójczych wojen ludności autochtonicznej. Przeważająca większość terytorium dzisiejszych województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego znajdowała się w ciągu kilku stuleci pod panowaniem zakonu krzyżackiego. Krzyżacy odcisnęli trwałe piętno na okupowanych ziemiach, pozostawiając widoczne do dziś elementy krajobrazu kulturowego. Obszar dawnego państwa zakonnego charakteryzuje się szczególnie gęstą siecią zamków i innych obiektów warownych. Tylko niektóre z nich zachowały się do naszych czasów w postaci zbliżonej do pierwotnej. Większość została przebudowana bądź przetrwała w postaci lepiej lub gorzej zachowanych ruin (Arszyński 2000). Są i takie, o których istnieniu możemy dowiedzieć się tylko ze źródeł pisanych.

Proces powstawania zamków na terenie Prus przebiegał stopniowo. Rozpoczął się pod koniec lat 20. XIII w. i był związany z ekspansją terytorialną za-

konu. Oczywiście przed przybyciem Krzyżaków na teren Prus istniały umocnienia wybudowane przez miejscową ludność. Dopiero jednak pod panowaniem zakonników teren ten został silnie ufortyfikowany gęstą siecią dobrze skomunikowanych zamków.

Na decyzje o lokalizacji miejsc warownych i miast średniowiecznych wpływało wiele czynników. Do najważniejszych należy zaliczyć walory środowiska przyrodniczego. Największą rolę odgrywało tu ukształtowanie terenu oraz sieć wodna. Rzeźba terenu jest młoda i urozmaicona, ukształtowana głównie w wyniku akumulacyjnej i erozyjnej działalności ostatniego lądolodu i późniejszych procesów rzeźbotwórczych. Charakteryzuje się dużą różnorodnością form, na które składają się m.in.: ciągi wzgórz morenowych, kemy, ozy, drumliny, rynny pogłaczalne, misy jeziorne w zagłębieniach moreny dennej oraz rozległe równiny sandrowe powstałe na przedpolu moren czołowych. Na analizowanym obszarze występują znaczne deniwelacje (miejscami ponad 150 m), a spadki są bardzo wysokie (nierzadko ponad 12%), co nadaje rzeźbie charakter typowy dla pogórzy.

Zamki i umocnienia często lokowano na wzgórzach, gdyż były to miejsca trudno dostępne dla wojsk nieprzyjaciela oraz stanowiły znakomity punkt obserwacyjny. Wysokie wieże zamkowe wykorzystywano do komunikacji dymnej lub świetlnej (nocą). Do budowy zamków w Prusach początkowo używano drewna i ziemi, stąd też korzystnym warunkiem budowy zamku była bliskość lasu. Później stosowano również kamień polny, jak choćby przy budowie zamku w Toruniu (Arszyński 2000, 2006). Z racji tego, że obszar dzisiejszej północnej Polski obfituje w dobrej jakości gliny, z czasem najpopularniejszym budulcem stała się cegła wytwarzana w przyzamkowych cegielniach. Dzięki powszechnemu użyciu cegły warownie krzyżackie określa się mianem tzw. zamków czerwonych.

Niezwykle ważnym czynnikiem lokalizacji punktów warownych w średniowieczu była sieć wodna. Układ sieci rzecznej Pomorza, Warmii i Mazur został ukształtowany przez ciągnący się równoleżnikowo wał moren czołowych, który rozdziela dorzecza Wisły, Odry, Pregoly i mniejszych rzek uchodzących bezpośrednio do Bałtyku. Teren pojezierzy jest obszarem źródłiskowym wielu rzek. Znajduje się tu także znaczna liczba jezior, głównie o genezie polodowcowej. Najwcześniejsze zamki krzyżackie w Prusach powstawały wzdłuż szlaków wodnych, stanowiących wówczas podstawę systemu komunikacyjnego. Część obiektów ulokowano nad brzegami jezior, na półwyspach bądź na terenie przesmyków między jeziorami.

Bardzo ważną kwestią przy lokalizacji zamku był problem dostępu do wody pitnej, rozwiązywany za pomocą studni bądź zbiornika na deszczówkę. Ten drugi sposób był częsty zwłaszcza w zamkach wyżynnych, gdzie nie było możliwości przebicia się przez skałę do źródła. Bezpieczeństwo, jakie osiągnęto dzięki niedostępnemu położeniu, otrzymano kosztem wygody lub ryzyka związanego z ograniczeniem dostępu do wody.

W przypadku badanych zamków wymienione czynniki lokalizacji są doskonale widoczne do chwili obecnej. Zamek Bytów położony jest na cyplu morenowym górującym nad okolicą, otacza go dolina rzeki Bytowej, a przez miasto przepływa jeszcze rzeka Boruja. Zamek w Gniewie, podobnie jak miasto, ulokowano na wysokiej nadwiślańskiej skarpie w pobliżu ujścia Wierzycy do Wisły. Zamek w Lidzbarku Warmińskim jest położony w widłach dwóch rzek: Łyny i Symсарny. Warownia w Nidzicy znajduje się na wzgórzu górującym nad miastem położonym nad rzeką Nidą. Zamek w Reszlu wybudowano na stromej skarpie opływanej przez rzekę Sajnę. Ciekawym położeniem charakteryzuje się zamek w Rynie, ulokowany na przesmyku pomiędzy jeziorami Ołów i Ryńskim.

Zamki na terenie dawnych Prus charakteryzują się niespotykaną w żadnym innym miejscu w Europie unifikacją konstrukcji. Wynika to z faktu budowy obiektów warownych na zlecenie jednego inwestora: zakonu krzyżackiego oraz powiązaną z nim administrację kościelną. Wydaje się, że wpływ na znaczną jednorodność budowli warownych miało także uboższe wyposażenie w elementy obronne w stosunku do średniowiecznych zamków francuskich, włoskich czy angielskich. Według M. Arszyńskiego (2000, s. 33–34) było to spowodowane dwoma czynnikami: taktyką wojenną zakonu oraz specyfiką prowadzenia wojny na terenie Prus. Zamki krzyżackie w większości nie były przygotowane na długie oblężenia, lecz były ufortyfikowanymi miejscami stacjonowania oddziałów polowych, przygotowanych do prowadzenia wojny manewrowej poza zamkiem. Dopiero z czasem na zdobytych ziemiach stawały się istotnym narzędziem polityki okupacyjnej i akcji kolonizacyjnej (Arszyński 2006, s. 26).

Ponadto działania oblężnicze na obszarze Prus nie dorównywały zaawansowaniu technicznemu środków, jakich używano na zachodzie Europy. Nie było więc potrzeby stosowania wyszukanych elementów architektury obronnej. Głównym walorem obronnym zamków krzyżackich były masywne mury obronne oraz potężna wieża flankująca, zwana danskerem lub gdaniskiem. Spore znaczenie miał również parcham (mur obronny na przedpolu zamku) i fosa sucha lub nawodniona.

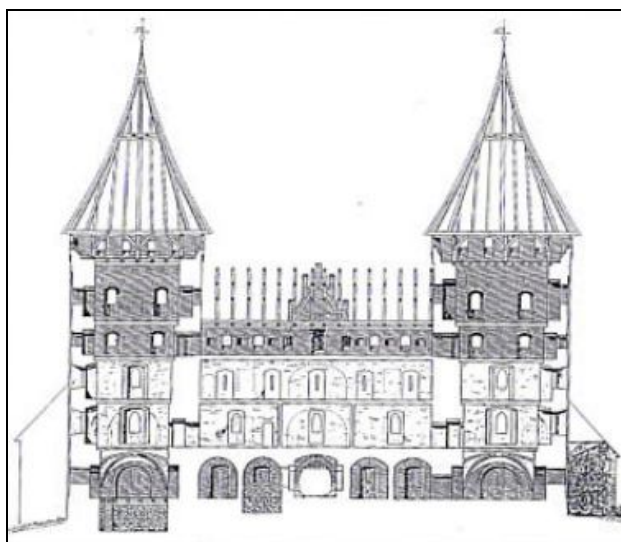
Na omawianym terenie praktycznie nie występowały zamki rycerskie. Warownie na terenie Prus były zamkami należącymi do administracji państwowej. Powstały w celu umocnienia władzy centralnej na podległych terenach. Zamki wybudowane przez biskupów i kapitułę nie były wyjątkiem, gdyż w skali lokalnej podlegały miejscowej diecezji, a w skali ponadregionalnej były zależne od władz krzyżackich (Arszyński 2000, s. 49).

Krzyżacy, budując swoje państwo, w pierwszej kolejności umocnili ziemię chełmińską, później tereny położone na wschód od Wisły i wreszcie obszary na jej zachodnim brzegu. Początkowo zakonnicy zajmowali obiekty już istniejące, przystosowując je do swoich potrzeb (Nieszawa, Bałga). Dopiero z czasem zaczęto budować obiekty niezwiązane z lokalną tradycją budownictwa grodowego (Biskup, Labuda 1986). Wczesne umocnienia były dość prymitywne i często

tworzyły je drewniano-ziemne konstrukcje, jak w przypadku Gdańska czy Torunia (Guerquin 1984, Arszyński 2000, s. 30).

Dopiero pod koniec XIV w. wykształcił się swoisty model murowanego zamku konwentualnego, powielany do końca istnienia państwa krzyżackiego. Zamek konwentualny znajdował się na szczycie hierarchii administracyjnej warowni krzyżackich (oczywiście nie biorąc pod uwagę stolicy państwa krzyżackiego). M. Jackiewicz-Garniec i M. Garniec (2006, s. 40–41) uważali, że czterostopniowej strukturze hierarchicznej: komtur – wójt – prokurator – komornik odpowiadają cztery typy architektoniczne zamków: komturski, wójtowski, prokuratorowski i komornicki.

Sieć zamków będących siedzibą komturów i konwentów uzupełniały warownie mniejszej rangi, wybudowane dla innych celów. Były to głównie siedziby rycerzy i urzędników krzyżackich pełniących, obok zadań militarnych, różne funkcje administracyjne i gospodarcze. W zamkach takich zasiadał wójt, prokurator bądź mistrz. Część najniżej położonych w hierarchii obiektów była siedzibą wyspecjalizowanych „urzędów” (niem. *Amt*), zarządzanych przez mistrzów. Do najpopularniejszych należały: urząd leśny, którym zarządzał *Waldmeister* czy urząd rybacki, którym dowodził *Fischmeister* (Arszyński 2000). Ciekawym zamkiem był zamek Löchstadt, położony na terenie Sambii, niedaleko Królewca (dzisiejszy obwód Kaliningradzki), w którym rezydował tzw. mistrz bursztynowy, odpowiadający za pozyskiwanie i przechowywanie głównych zapasów jantaru bałtyckiego (Pizuński 2003).

Rys. 5. Przekrój wschodniego skrzydła zamku w Nidzicy
Źródło: <http://zamki.res.pl>

Sieć budowli warownych w obrębie państwa zakonnego uzupełniały zamki należące do hierarchii kościelnej. Swoje zamki posiadali biskupi poszczególnych diecezji (np.: biskup pomezański w Prabutach, biskup chełmiński w Lubawie, biskup warmiński w Lidzbarku Warmińskim). Osobnymi zamkami zarządzały kapituły diecezjalne (kapituła pomezańska w Kwidzynie, kapituła chełmińska w Kurzętniku, kapituła warmińska w Olsztynie). Wszystkie zamki charakteryzowały się wyraźnym wpływem architektonicznym zamków konwentualnych. W niektórych przypadkach (jak choćby siedziba biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim) swym kształtem tylko w niewielkim stopniu odbiegały od przyjętego wzorca. M. Arsyński (2000) uznał typ zamku konwentualnego za przewodni model architektury warownej państwa krzyżackiego w Prusach.

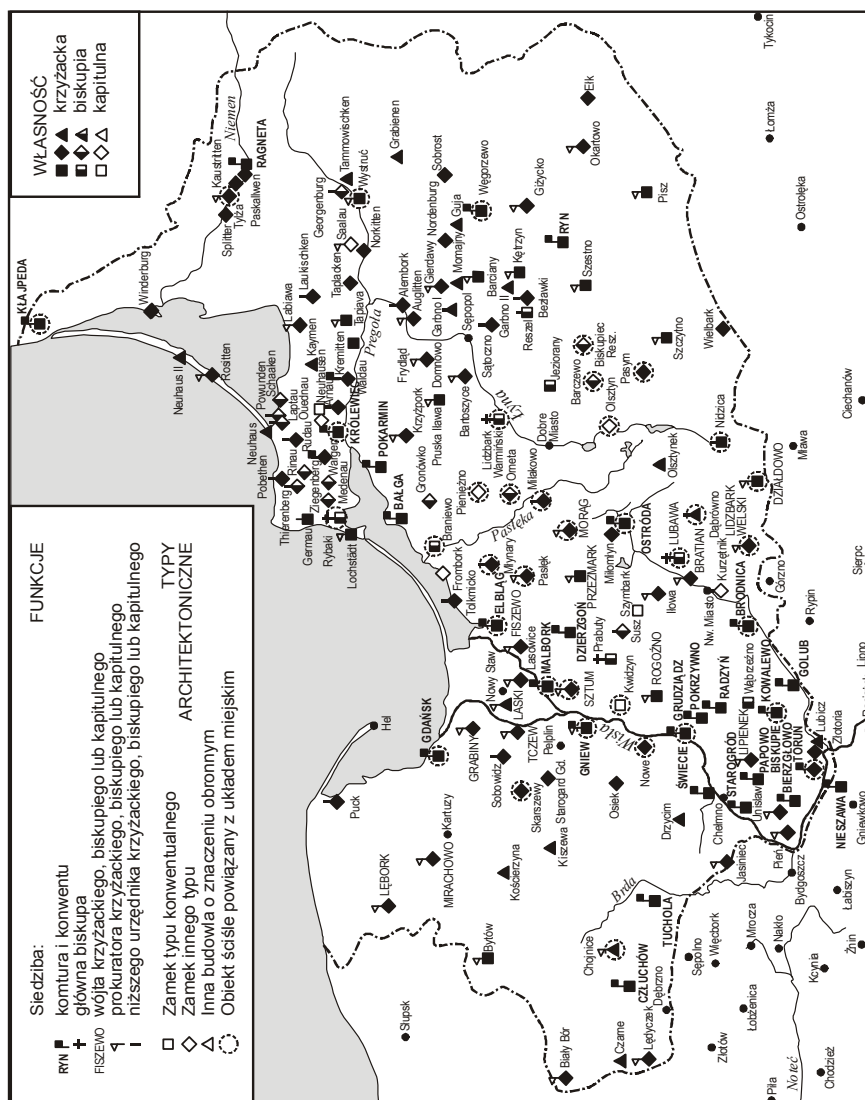
J.M. Łobocki (1983, s. 82) zwrócił uwagę na jeszcze jeden istotny aspekt związany z budową sieci krzyżackich umocnień. Uważał, że „2/3 dochodów krzyżackich wydawano na koszty polityki zagranicznej, inwestycje i zbrojenia, a zatem mówiąc o zamkach na Pomorzu krzyżackim musimy pamiętać, że były one przeinwestowane. Militarny rozkwit zamków był więc w pewnym stopniu hamulcem społeczno-gospodarczego rozwoju. Budowa zamków na średniowiecznym Pomorzu była swego rodzaju specyficznym wyścigiem zbrojeń dominującym nad kulturą i gospodarką tych ziem.”

Liczba zamków średniowiecznych na obszarze badań. Bardzo trudno ustalić dokładną liczbę zamków, które powstały w średniowieczu. Powodem jest kilkowiekowy dystans czasowy między współczesnością a okresem ich budowy. Po niektórych obiektach warownych nie pozostał żaden ślad na powierzchni ziemi czy też w postaci wiarygodnych pisanych źródeł historycznych. Poza tym różny zakres czasowy powstawania budowli i niejednoznaczność używanych pojęć również mają wpływ na przytaczaną liczbę zamków.

Większość terytorium dzisiejszych województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego wchodziła w dojrzałym średniowieczu w skład krzyżackiego państwa zakonnego, zaliczanego przez historyków do obszaru o bardzo dużym zagęszczeniu zamków. Liczba zamków krzyżackich niebędących siedzibami konwentów wraz z obiektami należącymi do administracji kościelnej na terenie państwa zakonnego znacznie przekraczała 100 (rys. 6).

Według B. Guerquina (1983, s. 14, za: Mroczko), liczba zamków krzyżackich ogółem przekraczała 120. Podobnie uważał P. Zaniewski (2005), który oszacował liczbę murowanych obiektów warownych (zamków-klasztorów, strażnic i warownych folwarków), powstałych w ciągu trzech stuleci (1230–1525) na terytorium państwa zakonnego, na ponad 120 obiektów¹¹.

¹¹ P. Zaniewski (2005, s. 9) za „zamki krzyżackie” uznał „wszystkie zamki funkcjonujące w granicach dawnego państwa krzyżackiego, niezależnie od tytułu własności, a więc zamki zakonne, biskupie, kapitulne i rycerskie”.

Rys. 6. Warowne budowle krzyżackie według typów architektonicznych i funkcji – stan ok. 1400 r.

Źródło: M. Arsyński (2000, s. 40)

M. Arszyński (2000, s. 40–41) określił ogólną „liczbę warownych budowli, które bądź jako kwatery średnich i niższych funkcjonariuszy państwa zakonnego, bądź jako własność diecezjalna nie były siedzibami konwentów krzyżackich” na „grubo ponad sto”. Precyzyjne liczby podał J. Bieszk (2010), który wymienił liczbę zamków powstałych w poszczególnych dzielnicach państwa krzyżackiego:

- ziemia chełmińska – 23,
- ziemia kujawska – 4,
- ziemia dobrzyńska – 2,
- Prusy właściwe – 84,
- Pomorze – 43,
- Nowa Marchia – 7¹².

Łącznie 163 obiekty (Bieszk 2010, s. 9). Największe zagęszczenie zamków krzyżackich było na ziemi chełmińskiej. Według B. Guerquina (1983), zamków na tym obszarze było trzykrotnie więcej niż w innych prowincjach. Stanowiły one zaplecze do walk z Polską (zarówno działania obronne, jak i zaczepne).

Drugim inwestorem, który budował zamki na terenie państwa krzyżackiego, był Kościół. Według J. Bieszka (2010, s. 17), na terenie państwa zakonnego wybudowano 24 zamki kościelne, w tym 8 kapitulnych i 16 biskupich:

- diecezja chełmińska – trzy zamki: dwa biskupie (Lubawa, Wąbrzeźno), jeden kapitulny (Kurzętnik),
- diecezja pomezańska – pięć zamków: dwa biskupie (Kwidzyn, Prabuty) i trzy kapitulne (Kwidzyn, Susz, Szymbark),
- diecezja warmińska – 14: 10 biskupich (Barczewo, Biskupiec Reszelski, Bisztynek, Braniewo, Dobrze Miasto, Jeziorany, Lidzbark Warmiński, Orneta, Reszel, Smolajny) i cztery kapitulne (Frombork, Olsztyn, Pieniężno, Wrzesina),
- diecezja włocławska – dwa zamki biskupie (Biskupia Górka, Subkowy).

2.3. Charakterystyka badanych miast

Podstawowe informacje. Według podziału J. Kondrackiego (2009), wytypowane miasta znajdują się w obrębie następujących jednostek fizycznogeograficznych: Bytów na Pojezierzu Bytowskim, Gniew na granicy Pojezierza Starogardzkiego i Doliny Kwidzyńskiej, Lidzbark Warmiński na Nizinie Sępolskiej, Nidzica na Równinie Mazurskiej, Reszel na Pojezierzu Mrągowskim i Ryn w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich.

O lokalizacji miast decydowały podobne czynniki środowiska przyrodniczego jak w przypadku zamków, tj. walory obronnego położenia czy dostęp do

¹² W Nowej Marchii wymieniono tylko zamki krzyżackie.

wody. Bardzo duże znaczenie miały także możliwości rozwoju rolnictwa oraz dostępność budulca (żwirownie, kamieniołomy, pokłady gliny, drewno). Ważnym czynnikiem lokalizacji były też: sieć komunikacyjna (wodna i lądowa), istniejące brody i przeprawy rzeczne, szlaki handlowe, przebieg granic, sytuacja geopolityczna państwa, możliwości dalszej ekspansji terytorialnej, odległość od innych jednostek osadniczych i inne.

Bytów

Gniew

Nidzica

Lidzbark Warmiński

Reszel

Ryn

Fot. 1. Widoki badanych miast (fot. autor)

Ogromne znaczenie dla funkcjonowania i rozwoju analizowanych miast miała działalność władców pomorskich (Bytów i Gniew) oraz zakonu krzyżackiego i Kościoła. Szczególnie istotnym momentem w dziejach miast było nadanie praw miejskich, które regulowały stosunki prawne, społeczne, ekonomiczne i przestrzenne jednostek osadniczych. Spośród badanej grupy miejscowości, prawa miejskie (chełmińskie) najwcześniej uzyskał Gniew (1297 r.). Kolejne nadania dotyczyły miast warmińskich: Lidzbarka Warmińskiego (1308 r.) i Reszła (1337 r.) oraz Bytowa (1346 r.) i Nidzicy (1381 r.). Najpóźniej, bo w 1723 r., prawa miejskie od króla Prus Fryderyka Wilhelma I otrzymał Ryn.

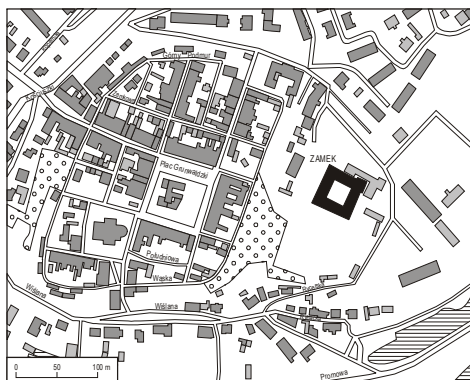
Na przestrzeni wieków zmieniała się przynależność polityczna i administracyjna miast. Współcześnie znajdują się one na obszarze dwóch województw: pomorskiego i warmińsko-mazurskiego. W województwie pomorskim: Bytów (gmina Bytów, powiat bytowski) i Gniew (gmina Gniew, powiat tczewski), a w województwie warmińsko-mazurskim: Lidzbark Warmiński (gmina Lidzbark Warmiński, powiat lidzbarski), Nidzica (gmina Nidzica, powiat nidzicki), Reszel (gmina Reszel, powiat kętrzyński) i Ryn (gmina Ryn, powiat giżycki).

Jak pokazują dane zawarte w tabeli 1, analizowane miasta są niewielkie zarówno pod względem powierzchni, jak i liczby ludności. W większości przypadków, znaczny rozwój przestrzenny rozpoczął się dopiero wraz z XIX-wiecznym postępem industrializacji i rozwojem kolejnictwa. Dalszy rozwój, który nastąpił po II wojnie światowej, spowodował, iż dawne zespoły osadnicze zamek–miasto znalazły się wewnątrz współczesnych miast (por. rys. 7, podrozdział 3.2).

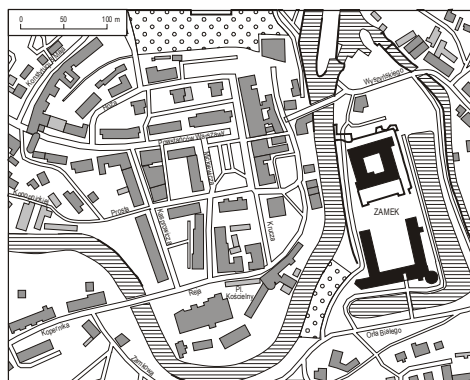
Tabela 1. Liczba ludności, wielkość powierzchni i gęstość zaludnienia badanych miast na dzień 31.12.2012 r.

Miasto	Wskaźniki		
	liczba ludności	powierzchnia (km ²)	gęstość zaludnienia (os./ km ²)
Bytów	17 002	8	2 125,25
Lidzbark Warmiński	16 539	14	1 181,36
Nidzica	14 395	7	2 056,43
Gniew	6 915	7	987,86
Reszel	4 896	4	1 224
Ryn	2 948	4	737

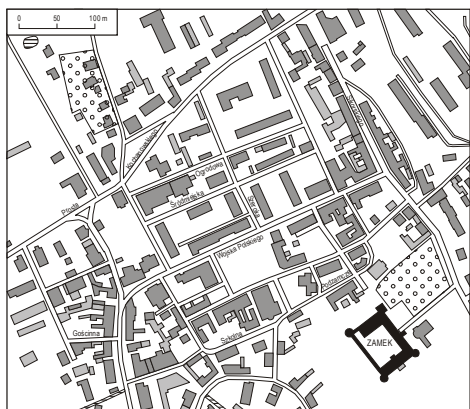
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

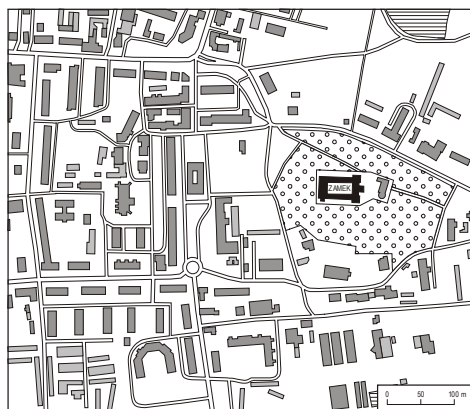
Gniezno

Lidzbark Warmiński

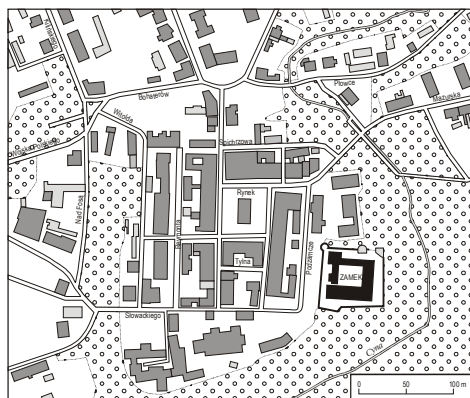
Bytów

Nidzica

Ryn

Reszel

Rys. 7. Położenie zamków w granicach współczesnych miast
Źródło: opracowanie własne

Ważnym czynnikiem rozwoju miast jest dostępność komunikacyjna. Z wyłonięnej grupy jedynie dwa miasta, tj. Gniew i Nidzica leżą przy drogach krajowych o znaczeniu międzynarodowym (kolejno DK nr 91, dawniej 1 – E 75 i DK nr 7 – E 77). Trasy te są szlakiem letnich migracji turystycznych Polaków, którzy z centrum i południa kraju oraz z Mazowsza podróżują nad morze, Kaszuby oraz na Warmię i Mazury. Przez prezentowane miasta, z wyjątkiem Reszla, będą także drogi wojewódzkie. W przypadku Gniewu, bardzo ważnym wydarzeniem, które zadecydowało o znaczącej poprawie dostępności komunikacyjnej, było otwarcie w lipcu 2013 r. mostu na Wiśle. Łączy on drogę krajową nr 55 w Kwidzynie (prawy brzeg rzeki) z drogą krajową nr 91 i dalej z autostradą A1 (lewy brzeg Wisły).

Na badanym obszarze dominującą rolę odgrywa prywatna komunikacja szosowa. Pewne znaczenie dla ruchu turystycznego mają również transport publiczny i prywatne firmy przewozowe. Linie kolejowe w wytypowanych miastach obecnie nie funkcjonują bądź nie prowadzą stałych przewozów pasażerskich. W Gniewie i Rynie niewielkie znaczenie ma również transport wodny (żegluga Wisłą w Gniewie i turystyczne rejsy szlakiem Wielkich Jezior Mazurskich w przypadku Rynu).

Istotne znaczenie dla rozwoju badanych miast (w tym dla prowadzenia działalności turystycznej) ma również odległość do dużych miast. Najbliżej Warszawy znajduje się Nidzica (w linii prostej 131 km), a najdalej Bytów (319 km). Lokalizacja względem stolicy właściwego województwa wskazuje na to, że najbliżej Olsztyna znajduje się Lidzbark Warmiński (39 km), a najdalej Ryn (72 km). W przypadku Gdańska, krótszy dystans jest z Gniewu (59 km) niż z Bytowa (77 km). Pewne znaczenie dla turystyki przyjazdowej i handlu ma sąsiedztwo Obwodu Kaliningradzkiego. Najbliżej granicy, ok. 28 km w linii prostej od przejścia granicznego w Bezledach, znajduje się Lidzbark Warmiński. Podsumowując, położenie analizowanych miast, z wyjątkiem Gniewu i Nidzicy, należy określić jako peryferyjne względem głównych miast i sieci drogowej kraju (rys. 1).

Ekonomiczne podstawy funkcjonowania. Bez choćby pobieżnego zarysowania współczesnej sytuacji społeczno-ekonomicznej badanych miast, niemożliwe jest wyśledzenie roli i znaczenia wytypowanych zamków. W pracy szczególną uwagę zwrócono na aspekty funkcjonalne, tj. bazę ekonomiczną i rolę usług turystycznych w badanych miastach. Pozostałe zagadnienia, jako mniej istotne dla realizacji celów pracy, zostały pominięte.

Podstawowe pytania, jakie należy sobie zadać, przystępując do badań nad rolą zamków we współczesnym otoczeniu społeczno-gospodarczym, brzmią następująco: z czego żyją miasta, jakie są podstawy ich funkcjonowania i jak wygląda lokalna przestrzeń gospodarcza? Autor, poszukując odpowiedzi, zastosował rozwijającą się od początku XX w. koncepcję bazy ekonomicznej (Dziewoński 1971). Mimo że jej największa popularność przypadła na lata 70.

i 80. ubiegłego wieku, jest ona ciągle wykorzystywana przez badaczy do określania podstaw działania i funkcji miast, a także, jak napisał L. Butowski (2007, s. 9), może być wykorzystana do badań nad turystyką.

Koncepcja bazy ekonomicznej wyjaśnia strukturę gospodarczą miasta i wyróżnia jego dwie podstawowe funkcje: egzogeniczną (miastotwórczą) i endogeniczną (uzupełniającą). Funkcja egzogeniczna zawiera działania gospodarcze świadczone na rzecz świata zewnętrznego, poza miasto, natomiast funkcja endogeniczna obejmuje działalności świadczone dla rynku wewnętrznego. Rozwój miasta i jego gospodarcza siła zależą od wielkości, charakteru i rozwoju jego funkcji egzogenicznej. Jest ona wypadkową krajowych i/lub międzynarodowych czynników rozwoju (Mateczak, Szymańska 1997, s. 123).

Ze względu na niemożność zebrania wyczerpujących danych terenowych metodą bezpośrednią, autor skupił się na określeniu bazy ekonomicznej metodami pośrednimi, które stosowane są najczęściej w badaniach większej liczby miast (Jerczyński 1973). Autor wykorzystał metodę nadwyżki pracowników dla określenia nadwyżki podmiotów gospodarczych w badanych miastach.

Jako miernik podstawowy została użyta liczba podmiotów gospodarczych z podziałem na sekcje Polskiej Klasyfikacji Działalności z 2007 r., według danych GUS i Wojewódzkich Urzędów Statystycznych w Olsztynie i Gdańsku. Podmioty gospodarcze podzielono według sektorów gospodarki (sektor I – rolnictwo, leśnictwo, rybactwo i łowiectwo, sektor II – przemysł, górnictwo i budownictwo oraz III – usługi). Próby określenia bazy ekonomicznej badanych miast dokonano w obrębie ich granic administracyjnych.

Użycie podmiotów gospodarczych jako miernika ma ograniczoną wartość analityczną, gdyż stosunek podmiotów w danych sekcjach i sektorach gospodarki nie musi odpowiadać faktycznej liczbie zatrudnionych w nich osób. Uzyskane wyniki będą określać jedynie liczbę i stosunek podmiotów gospodarczych posiadających funkcję egzogeniczną lub endogeniczną. Jednakże z powodu braku pełnych i wiarygodnych danych dotyczących struktury zatrudnienia miast w Polsce¹³, autor zdecydował się na wykorzystanie statystyk dotyczących liczby i struktury podmiotów gospodarczych. Największą zaletą tych danych jest ich kompleksowość, gdyż obejmują swym zasięgiem wszystkie podmioty gospodarcze zarejestrowane w rejestrze działalności gospodarczej REGON, z wyjątkiem osób indywidualnych prowadzących gospodarstwa rolne (co w przypadku badanych miast ma marginalne znaczenie).

Aby określić charakter bazy ekonomicznej miasta, należy wyliczyć tzw. współczynnik lokalizacji, zwany też współczynnikiem Sargent Florence'a (Jerczyński 1971, s. 126). Pozwala on na porównanie wielkości danej działal-

¹³ GUS prowadzi jedynie statystykę dla pracujących w głównym/faktycznym miejscu pracy, która od 2001 r. nie obejmuje pracowników podmiotów gospodarczych poniżej 9 zatrudnionych, a takich przedsiębiorstw na obszarze badań jest najwięcej.

ności w zatrudnieniu lokalnym z udziałem tej samej działalności w zatrudnieniu w kraju. Pierwotna postać współczynnika przedstawia się następująco:

$$Z_{i,m} : Z_m / Z_{i,k} : Z_k,$$

gdzie:

$Z_{i,m}$ – zatrudnienie w działalności i w mieście,

Z_m – zatrudnienie ogółem w mieście,

$Z_{i,k}$ – zatrudnienie w działalności i w kraju,

Z_k – zatrudnienie ogółem w kraju.

Po zamianie wielkości zatrudnienia na liczbę podmiotów gospodarczych przekształca się jedynie jego zapis:

$$L_{i,m} : L_m / L_{i,k} : L_k,$$

gdzie:

$L_{i,m}$ – liczba podmiotów gospodarczych w sektorze i w mieście,

L_m – liczba podmiotów gospodarczych ogółem w mieście,

$L_{i,k}$ – liczba podmiotów gospodarczych w sektorze i w kraju,

L_k – liczba podmiotów gospodarczych ogółem w kraju.

Drugim zmodyfikowanym miernikiem jest tzw. wskaźnik nadwyżki pracowników, autorstwa H. Hoyta (Jerczyński 1971, s. 128). Umożliwia on pomiar bezwzględnej liczby pracowników o charakterze ponadlokalnym. W naszym przypadku będzie on określał bezwzględną liczbę podmiotów gospodarczych w danym sektorze o charakterze ponadlokalnym. Pierwotna postać wskaźnika:

$$Z_{nadw}m = Z_{i,m} - (Z_m \cdot Z_{i,k} / Z_k),$$

gdzie:

$Z_{nadw}m$ – wskaźnik nadwyżki pracowników

$Z_{i,m}$ – zatrudnienie w działalności i w mieście,

Z_m – zatrudnienie ogółem w mieście,

Z_i – zatrudnienie w działalności i w kraju,

Z_k – zatrudnienie ogółem w kraju

została zamieniona na:

$$L_{nadw}m = L_{i,m} - (L_m \cdot L_{i,k} / L_k),$$

gdzie:

$L_{nadw}m$ – wskaźnik nadwyżki podmiotów gospodarczych,

$L_{i,m}$ – liczba podmiotów gospodarczych w sektorze i w mieście,

L_m – liczba podmiotów gospodarczych ogółem w mieście,

$L_{i,k}$ – liczba podmiotów gospodarczych w sektorze i w kraju,

L_k – liczba podmiotów ogółem w kraju.

Interpretacja wartości liczbowych uzyskanych współczynników i wskaźników dla podmiotów gospodarczych jest prowadzona według zasad obowiązujących dla wskaźników bazujących na strukturze zatrudnienia miast. Według M. Jerczyńskiego (1971), wartość współczynnika lokalizacji powyżej jeden oznacza, że rodzaj działalności lokalnej ma rolę nadrzędną (egzogeniczną) względem działalności w kraju. Jeżeli wskaźnik nadwyżki pracowników przyjmuje wartości dodatnie – wówczas dana działalność jest określana mianem egzogenicznej, gdy ujemne – świadczy to o niedoborach w tej dziedzinie. Wartość współczynnika wskazuje na liczbę zatrudnionych (tu liczbę podmiotów gospodarczych) o charakterze egzogenicznym.

Liczba podmiotów gospodarczych ściśle wiąże się z wielkością miast. Najwięcej przedsiębiorstw w 2009 r. znajdowało się w Bytowie (1760), a najmniej w Rynie (282). Zdecydowanie dominują przedsiębiorstwa małe, zatrudniające poniżej 9 pracowników (tab. 2). Duże zakłady, od 250 do 999 pracowników znajdują się w Bytowie, Lidzbarku Warmińskim, Nidzicy i Gniewie, a powyżej 1000 osób tylko w Bytowie.

Tabela 2. Liczba podmiotów gospodarczych w badanych miastach według klas wielkości w 2009 r.

Miasto	Liczba podmiotów według liczby zatrudnionych					
	0–9	10–49	50–249	250–999	powyżej 1000	razem
Bytów	1628	103	26	2	1	1760
Lidzbark Warm.	1499	75	20	1	0	1595
Nidzica	1193	81	24	1	0	1299
Gniew	592	26	8	1	0	627
Reszel	375	17	2	0	0	394
Ryn	263	15	4	0	0	282

Źródło: dane GUS.

W tabeli 3 przedstawiono strukturę rodzajową przedsiębiorstw badanych miast z podziałem na sektory gospodarki, określonych według PKD z 2007 r. Struktura rodzajowa przedsiębiorstw według sektorów gospodarki w badanych miastach jest podobna. Najwięcej przedsiębiorstw działało w sektorze usługowym (od 73% w Nidzicy do 81% w Reszlu). Na drugim miejscu znajduje się sektor przemysłowy, górniczy i budowlany. Zwraca uwagę wysoki odsetek liczby podmiotów gospodarczych w tym sektorze w Bytowie i Gniewie (po 24%) oraz w Nidzicy (23%). Wskazuje to na znaczne uprzemysłowienie wspomnianych miast, co w pewnym stopniu może wpływać na ograniczone zatrudnienie i liczbę podmiotów branży turystycznej. Podmioty działające w sektorze

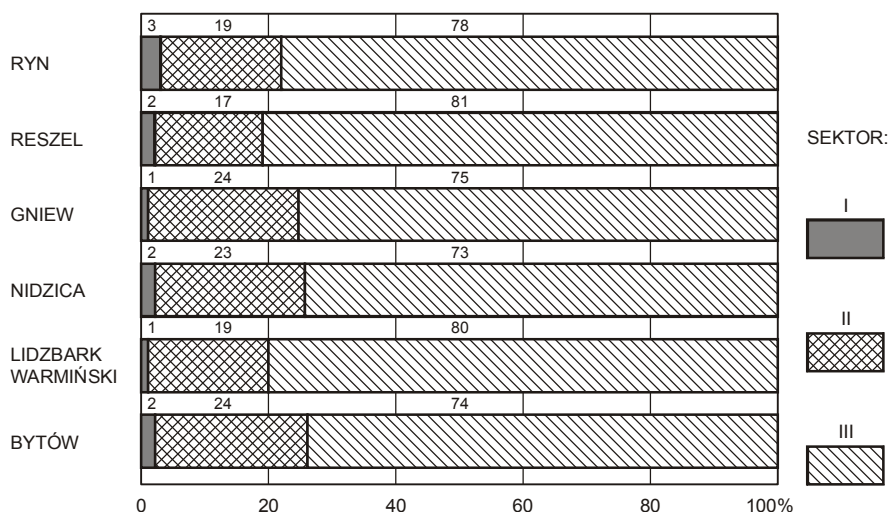
I (rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo, rybactwo) mają marginalne znaczenie dla ekonomiki wyróżnionych miast.

Tabela 3. Liczba podmiotów gospodarczych w badanych miastach w 2009 r. z podziałem na sektory (według sekcji PKD z 2007 r.).

Miasto	Sektor			
	I	II	III	razem
Bytów	31	416	1313	1760
Lidzbark Warm.	14	311	1270	1595
Nidzica	32	296	971	1299
Gniew	4	149	474	627
Reszel	8	65	321	394
Ryn	8	54	220	282

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Na rysunku 8 zobrazowano procentowy udział przedsiębiorstw poszczególnych sektorów gospodarki w badanych miastach.

Rys. 8. Procentowa struktura podmiotów gospodarczych w badanych miastach w 2009 r. według sekcji PKD z 2007 r.

Źródło: opracowanie własne

W tabelach 4–6 zestawiono liczbę podmiotów gospodarczych w poszczególnych sektorach gospodarki (I–III) oraz współczynniki lokalizacji i wskaźniki nadwyżki przedsiębiorstw w badanych miastach.

Tabela 4. Mierniki bazy ekonomicznej w badanych miastach dla podmiotów gospodarczych według PKD z 2007 r. w sektorze I gospodarki w 2009 r.

Miasto	Wskaźniki		
	liczba podmiotów gospodarczych w sektorze I	zmodyfikowany współczynnik lokalizacji	wskaźnik nadwyżki przedsiębiorstw
Bytów	31	0,73	-9,48
Lidzbark Warm.	14	0,34	-22,68
Nidzica	32	1,04	2,13
Gniew	4	0,26	-10,4
Reszel	8	0,86	-1,06
Ryn	8	1,21	1,52

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Pośród badanych miast, jedynie dwa, tj. Nidzica i Ryn posiadają liczbę podmiotów gospodarczych w I sektorze gospodarki (tab. 4), która może wskazywać na ich ponadlokalną rolę. Współczynniki lokalizacji wynoszą odpowiednio: 1,04 i 1,21, co przekłada się na 2,13 przedsiębiorstw o funkcji egzogenicznej w Nidzicy i 1,52 w Rynie. Pozostałe miasta wykazują niedobór w tym zakresie względem całości działalności sektora I w kraju, mierzonego za pomocą liczby podmiotów gospodarczych. Należy pamiętać, że dział gospodarki, do którego należą rolnictwo, rybactwo, leśnictwo i łowiectwo, zazwyczaj nie osiąga wysokich wartości wskaźników ze względu na charakter jednostki osadniczej, jaką jest miasto. Wyróżniająca się pozycja Nidzicy i Rynu wynika z położenia tych miast w rejonach, gdzie znajdują się zarówno znaczne kompleksy leśne wykorzystywane gospodarczo, jak i tereny rolnicze.

W przypadku sektora II (tab. 5), trzy miasta, tj. Bytów, Nidzica i Gniew wykazują egzogeniczną funkcję przemysłu, liczoną za pomocą liczby podmiotów gospodarczych. Znajdują się tam duże zakłady elektromechaniczne, budowlane i inne, posiadające spore znaczenie dla lokalnej gospodarki, o szerokich rynkach zbytu i powiązaniach biznesowych. Największą wartość współczynnik lokalizacji przyjmuje w Bytowie – 1,79, kolejno w Gniewie – 1,10 i w Nidzicy – 1,05. Wskaźnik nadwyżki przedsiębiorstw również wskazuje na egzogeniczny charakter przemysłu wymienionych miast. W pozostałych miastach przemysł odgrywa mniejszą rolę, a jego funkcję należy określić jako w głównej mierze endogeniczną.

W sektorze usługowym (tab. 6) najwyższe współczynniki lokalizacji podmiotów gospodarczych zanotowano w Reszlu, Lidzbarku Warmińskim i w Rynie. Kolejno 1,07, 1,04 i 1,02. W pozostałych miastach liczba przedsiębiorstw usługowych wskazuje na ich endogeniczną rolę.

Tabela 5. Mierniki bazy ekonomicznej w badanych miastach dla podmiotów gospodarczych według PKD z 2007 r. w sektorze II gospodarki w 2009 r.

Miasto	Wskaźniki		
	liczba podmiotów gospodarczych w sektorze II	zmodyfikowany współczynnik lokalizacji	wskaźnik nadwyżki przedsiębiorstw
Bytów	416	1,79	184,66
Lidzbark Warm.	311	0,90	-31,90
Nidzica	296	1,05	16,70
Gniew	149	1,10	14,20
Reszel	65	0,76	-19,70
Ryn	54	0,88	-6,63

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Tabela 6. Mierniki bazy ekonomicznej w badanych miastach dla podmiotów gospodarczych według PKD z 2007 r. w sektorze III gospodarki w 2009 r.

Miasto	Wskaźniki		
	liczba podmiotów gospodarczych w sektorze III	zmodyfikowany współczynnik lokalizacji	wskaźnik nadwyżki przedsiębiorstw
Bytów	1313	0,98	-24,60
Lidzbark Warm.	1270	1,04	57,80
Nidzica	971	0,98	-16,24
Gniew	474	0,99	-2,52
Reszel	321	1,07	21,56
Ryn	220	1,02	5,68

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Gospodarki badanych miast można określić jako przemysłowo-usługowe (Bytów, Gniew i Nidzica) oraz usługowo-przemysłowe (Reszel, Lidzbark Warmiński i Ryn). W Nidzicy i Rynie niewielkie znaczenie mają podmioty gospodarcze działające w I sektorze gospodarki.

Znaczenie usług turystycznych w badanych miastach. W dalszej części rozdziału skupiono się na analizie usług turystycznych, a w szczególności usług gastronomicznych i noclegowych oraz ich znaczeniu w gospodarce badanych miast. W tabeli 7 zaprezentowano liczbę osób pracujących w obiektach związanych z prowadzeniem działalności związanej z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (sekcja I PKD z 2007 r.). Są to dane zebrane przez autora

podczas inwentaryzacji terenowej obiektów hotelarskich i gastronomicznych, które określają liczbę osób pracujących w głównym miejscu pracy, na zasadzie umowy o pracę lub zlecenie.

Tabela 7. Liczba pracujących w głównym miejscu pracy
w sekcji gastronomii i hotelarstwie (sekcja I)
w badanych miastach w 2009 r.

Miasto	Liczba pracujących
Bytów	218
Lidzbark Warmiński	93
Nidzica	133
Gniew	53
Reszel	36
Ryn	108

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych.

W sezonie letnim liczba pracowników obsługujących ruch turystyczny rośnie. Określenie aktualnej wielkości zatrudnienia (miejsc pracy) jest skomplikowane ze względu na to, iż nie wszystkie osoby związane z usługami świadczonymi na rzecz uczestników ruchu turystycznego (głównie wynajem kwater) rejestrują swoją działalność. Ma to również przełożenie na liczbę podmiotów gospodarczych w sekcji I zarejestrowanych w rejestrze REGON (tab. 8).

Tabela 8. Zmodyfikowane: współczynnik lokalizacji i wskaźnik nadwyżki
przedsiębiorstw w 2009 r. dla sektora I według PKD z 2007 r.

Miasto	Wskaźniki		
	liczba podmiotów gospodarczych w sekcji I	zmodyfikowany współczynnik lokalizacji	wskaźnik nadwyżki przedsiębiorstw
Bytów	34	0,59	-42,32
Lidzbark Warm.	42	0,81	-9,04
Nidzica	32	0,75	-9,57
Gniew	12	0,59	-8,06
Reszel	20	1,59	12,60
Ryn	28	3,13	18,98

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Bytów ma najbardziej rozwiniętą bazę noclegową w badanych miastach, stąd jego dominująca pozycja. W Nidzicy, mimo iż jest miastem mniejszym od Lidzbarka Warmińskiego, więcej pracowników jest zatrudnionych w branży hotelarskiej i gastronomicznej, gdyż w Lidzbarku wyraźne są niedostatki zagospodarowania turystycznego¹⁴. Większej liczbie pracowników gastronomii i hotelarstwa w Nidzicy sprzyja jej położenie przy tranzytowej trasie o bardzo dużym natężeniu ruchu – drodze krajowej nr 7. Poza tym Nidzica jest lokalnym centrum rozrywkowym (puby, dyskoteki), gdyż do stolicy województwa – Olsztyna – jest dalej niż z Lidzbarka Warmińskiego.

Wysoka pozycja Rynu wynika z wielkości Hotelu Zamek Ryn, w którym stan zatrudnienia oscyluje zazwyczaj między 90 a 100 pracownikami. W Gniewie większość pracowników sektora I zatrudnia Fundacja Zamek. W porównaniu z 2006 r. zanotowano tu wzrost liczby zatrudnionych w sektorze I z 43 do 53 (Musiaka 2007). Najłabsza pozycja Reszła wynika z niewielkiej skali zagospodarowania turystycznego. Znaczna część osób pracujących w turystyce jest zatrudniona poza granicami miasta, na terenie gminy (podobnie jak w innych miastach).

W tabeli 8 przedstawiono liczbę podmiotów gospodarczych działających w sekcji I PKD z 2007 r. Spośród badanych miast jedynie w Reszlu i Rynie współczynniki lokalizacji są większe od 1. Wskazuje to na nadrzędną (wyspecjalizowaną) rolę podmiotów gospodarczych związanych z usługami gastronomicznymi i noclegowymi w tych miastach względem kraju. Potwierdzają to wartości wskaźnika nadwyżki przedsiębiorstw w sekcji I, tj. 12,6 w Reszlu i 18,98 w Rynie. W pozostałych miastach widoczne są niedobory w tym zakresie (największe w Bytowie i Gniewie, gdzie dominuje funkcja przemysłowa; wartość liczbowa współczynnika lokalizacji podmiotów gospodarczych tych miast jest równa 0,59).

Należy zauważyć, że liczba podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w sekcji I przez GUS (jak również w pozostałych sekcjach) może się różnić od rzeczywistej sytuacji rynkowej. Oprócz braku rejestracji swojej działalności przez część osób związanych z obsługą ruchu turystycznego, wpływ na to może mieć niekompletność danych GUS. Krytycznie na temat danych statystycznych dostępnych w GUS wypowiadał się m.in. A. Szwichtenberg (2001).

Rola turystyki mierzona liczbą podmiotów gospodarczych w sekcji I w badanych miastach jest zróżnicowana. Największe znaczenie stanowi ona dla Rynu i Reszła, czyli miejscowości o dominującej roli usług nad przemysłem. Na kolejnym miejscu plasuje się Lidzbark Warmiński. Najmniejsza liczba przedsiębiorstw turystycznych działa w Nidzicy oraz w Gniewie i Bytowie, czyli w miastach o znacznej roli przemysłu.

¹⁴ Sytuacja ta uległa zmianie po otwarciu hotelu Krasicki.

Walory turystyczne. Wszystkie badane miasta znajdują się na terenach atrakcyjnych pod względem przyrodniczym i kulturowym. W przypadku Bytowa i Rynu, walory przyrodnicze należy ocenić bardzo wysoko. Urozmaicone ukształtowanie terenu, sąsiedztwo kompleksów leśnych oraz jeziora w granicach miast i okolicy sprzyjają uprawianiu różnych form turystyki aktywnej i rekreacji. Lidzbark Warmiński, Nidzica, Reszel i Gniew nie mają w granicach administracyjnych zbiorników wodnych przystosowanych na potrzeby rekreacji. Ich głównym walorem przyrodniczym są nadrzeczne położenie oraz znaczne deniwelacje terenu, które ukształtowały wyjątkowo atrakcyjny krajobraz. Obronne położenie zamków w zakolu rzek lub/i na skarpie może być elementem atrakcyjności krajobrazu.

Szczególnie interesującym walorem przyrodniczym, choć w znacznym stopniu ukształtowanym przez człowieka, jest park miejski w Reszlu, położony w południowo-wschodniej części miasta w wąwozie połodowcowym, którym płynie rzeka Sajna (Cyna). Występują tu unikalne gatunki flory i fauny, również chronione. Ponadto niedaleko miasta znajduje się największe w Europie stanowisko storczyków krwistych.

Walory przyrodnicze miast i okolic często sprzyjają uprawianiu turystyki specjalistycznej. Przykładami mogą być tory motocrossowe w Reszlu i Lidzbarku Warmińskim, ośrodek sportów zimowych „Krzyżowa Góra” w Lidzbarku Warmińskim, kilka przystani jachtów w Rynie czy też liczne trasy rowerowe, pieszne (również dla biegaczy) i kajakowe w Bytowie i innych miastach.

Obok walorów przyrodniczych kluczową rolę w rozwoju funkcji turystycznej odgrywają walory antropogeniczne. T. Lijewski i in. (1992) do walorów antropogenicznych (kulturowych) zaliczają: muzea i rezerваты archeologiczne, muzea etnograficzne, skanseny i ośrodki twórczości ludowej, zabytki architektury i budownictwa, muzea sztuki i zbiory artystyczne, muzea biograficzne, muzea specjalistyczne i obiekty unikatowe, obiekty historyczno-wojskowe, miejsca i muzea martyrologii, zabytki działalności gospodarczej i techniki, współczesne imprezy kulturalne, miejsca pielgrzymkowe.

Placówkami muzealnymi o znaczeniu turystycznym są przede wszystkim muzea zlokalizowane w badanych zamkach¹⁵. Zostały one opisane w dalszej części rozdziału. Poza obiektami zamkowymi, w kilku miastach również znajdują się oddziały muzealne, galerie i archiwa. W Rynie, w Ryńskim Centrum Kultury w „Galerii pod Imbrykiem” udostępniono do zwiedzania ekspozycję o tematyce etnograficznej i regionalnej. W Bytowie, w wieży dawnego kościoła św. Katarzyny znajduje się oddział historii miasta Muzeum Zachodniokaszubskiego.

¹⁵ Wyjątkiem jest zamek Ryn, gdzie nie wydzielono instytucji i osobnych pomieszczeń o charakterze muzealnym.

Bytów – kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej i św. Jana Chrzciciela

Lidzbark Warmiński – drewniana cerkiew prawosławna pw. św. św. Piotra i Pawła (dawniej kościół protestancki)

Gniew – zabytkowe kamienice podcieniowe tzw. gniewskie leby

Nidzica – XIX-wieczny browar, obecnie miodosytnia

Ryn – nowoczesna Eko-marina

Reszel – kolegium jezuickie

Fot. 2. Wybrane walory turystyczne w badanych miastach (fot. autor)

W Lidzbarku Warmińskim działa galeria „W oknie” i galeria przy Lidzbarskim Domu Kultury. W Nidzicy atrakcją może być XIX-wieczna miodosytnia, odbudowany budynek tzw. Klasztorka, dawnej baszty obronnej, a później szkoły kościelnej, miejskiej, koszar, biblioteki i kina. Obecnie znajduje się tam Ekspozytura Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, gdzie przechowuje się XIX- i XX-wieczne archiwalia oddziałów APW¹⁶.

Najwięcej obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości posiada Reszel (96)¹⁷. Znaczna część to obiekty pochodzące z XIV i XV w. Zabytkiem na skalę europejską jest zachowana miejska kanalizacja pochodząca z pierwszej połowy XIV w. Cenne są również dwa mosty gotyckie, wykorzystywane jako akwedukty, a później więzienie i mieszkania biedoty (Wysoki Most Gotycki)¹⁸. Ponadto kościół św. św. Piotra i Pawła, zabudowania dawnego kolegium augustiańskiego, a później jezuickiego, dwa spichrze z XIX w., cerkiew Przemienienia Pańskiego oraz plebania z połowy XV w.

Mimo znacznych zniszczeń z czasów II wojny światowej w Lidzbarku Warmińskim zachowało się wiele cennych zabytków. W mieście znajdują się 73 obiekty wpisane do rejestru zabytków. Oprócz niezwykle cennego zamku biskupiego wraz z przedzamczem, do czasów współczesnych zachowały się m.in. Wysoka Brama, czyli dawna brama wjazdowa do miasta, fragmenty murów obronnych oraz kościół św. św. Piotra i Pawła. Z czasów późniejszych barokowy kościół Podwyższenia Krzyża oraz tzw. Oranżeria Krasickiego, czyli pawilon ogrodowy z XVIII w. Cennym zabytkiem jest drewniany kościół protestancki, obecnie cerkiew prawosławna z XIX w.

W Rynie, w rejestrze zabytków nieruchomości umieszczono 55 obiektów. Oprócz zamku, najcenniejszymi zabytkami są wieża ciśnień, poniemiecki cmentarz z XVIII i XIX w., młyn, a także niewpisany do rejestru wiatrak typu holenderskiego. Większość zabytków to kamienice z XIX w. Ciekawostką jest sięgający czasów krzyżackich kanał, wyrównujący 8-metrową różnicę wysokości między jeziorem Ołów a jeziorem Ryńskim. Woda płynąca kanałem była wykorzystywana przez wspomniany młyn, a obecnie napędza zrekonstruowane koło młyńskie w Gościńcu Ryński Młyn.

W Gniewie wpisano 41 obiektów do rejestru zabytków. Oprócz zabudowań zespołu zamkowego (zamek, Pałac Marysieńki, Pałacyk Myśliwski, dom bramny) są to m.in. pozostałości murów miejskich, gotycki kościół pw. św. Mikołaja,

¹⁶ Jak podaje strona www.warszawa.ap.gov.pl (dostępna 08.10.2010 r.), znajdują się tam głównie akta wymiaru sprawiedliwości: sądowe, instytucji więziennictwa, notarialne, a także spółdzielni warszawskich oraz dokumentacja wieczysta po zlikwidowanych w Warszawie (po 1989 r.) instytucjach i przedsiębiorstwach państwowych.

¹⁷ Dane za 2009 r.

¹⁸ Więcej informacji w: D. Kaczyńska, Ł. Musiaka (2010, s. 161–170).

ratusz z XIX w. oraz tzw. gniewskie leby, czyli kamienice podcieniowe, często z gotyckimi piwnicami i fundamentami oraz dwa spichrze.

W Nidzicy znajdują się 24 obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomości. Oprócz zamku i wspomnianego Klasztoru, do zabytków należą m.in.: fragmenty murów obronnych, XIV-wieczny kościół św. Wojciecha, kościół ewangelicko-augsburski z XIX w., XIX-wieczny browar (obecnie Wytwórnia Win i Miodów Pitnych), dwa cmentarze żydowskie i kolejowa wieża ciśnień z czasów II wojny światowej.

Najmniej obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości (16) posiada Bytów. Oprócz budynków pełniących funkcje sakralne, jak gotycka wieża pozostała po kościele św. Katarzyny, dawny kościół ewangelicki (obecnie katolicki), cerkiew greckokatolicka (dawniej budynek ewangelicki), do cennych zabytków należą zabytki gospodarcze lub też zabytki techniki. Są to zamkowy młyn-kaszarnia, szachulcowy spichlerz czy kamienno-ceglany most kolejowy z XIX w. na rzece Boruji. Do pozostałych obiektów należą budynki użyteczności publicznej i kamienice.

We wszystkich miejscowościach mniej lub bardziej czytelny jest zabytkowy układ urbanistyczny ukształtowany w średniowieczu. Szczególnie cenny układ jest w Reszlu, gdzie XIV-wieczna siatka ulic przetrwała w niemal niezmienionym stanie. Zdaniem autora, przegląd walorów turystycznych pozwala na stwierdzenie, że największymi walorami antropogenicznymi badanych miast są zamki.

O atrakcyjności turystycznej miast w dużym stopniu decyduje także ich historia. Przykładem mogą być znane postaci związane z badanymi miastami: Lidzbark Warmiński, gdzie przez pewien czas żyli Mikołaj Kopernik i Ignacy Krasicki, Gniew, gdzie przebywał Jan III Sobieski i jego żona Marysieńka, czy Reszel, z którym był związany wspomniany Ignacy Krasicki. W Reszlu dokonano także ostatniego w Europie spalenia na stosie „czarownicy” w 1811 r. Miasto jest znane także ze swoich tradycji lotniczych¹⁹.

2.4. Charakterystyka badanych zamków

Organizacyjne podstawy funkcjonowania zamków. Rozpatrując zamki pod względem funkcjonalnym i zagospodarowania, można podzielić je na dwa podstawowe typy:

- a) zamki nastawione na obsługę ruchu turystycznego,
- b) zamki nastawione na obsługę zarówno mieszkańców, jak i uczestników ruchu turystycznego.

¹⁹ W 1910 r. w Reszlu skonstruowano jednopłatowy samolot z pierwszym w historii automatycznym pilotem (www.reszel.pl).

Do pierwszej grupy można zaliczyć zamek w Rynie, który w całości jest zagospodarowany na potrzeby świadczenia usług hotelarskich (można go nazwać zamkiem-hotelem). Z kolei w Lidzbarku Warmińskim mamy do czynienia z dwoma podmiotami, tj. muzeum i hotelem (muzeum znajduje się w zamku, a hotel w budynkach tzw. przedzamcza). Podobna sytuacja występuje w Gniewie i w Reszlu, ale w tym ostatnim przypadku, ze względu na stosunkowo niewielką kubaturę zamku, na dużo mniejszą skalę. Oczywiście zagospodarowanie na rzecz obsługi osób przyjezdnych nie wyklucza świadczenia usług dla lokalnej ludności. Jednakże oprócz uczestnictwa w imprezach masowych, wizycie w muzeum i korzystaniu z wąskiej grupy usług dostępnych w zamkach, przeciętny mieszkaniec nie jest częstym gościem w wymienionych obiektach.

Do drugiej grupy należą zamki o zróżnicowanej strukturze użytkowania, które jednocześnie świadczą usługi na rzecz lokalnych społeczności oraz turystów i odwiedzających jednodniowych. Najczęściej tak zagospodarowanymi zamkami administruje instytucja związana z lokalnym samorządem. Instytucje kultury istniejące w badanych zamkach to przede wszystkim muzea, biblioteki i domy kultury. Oprócz placówek świadczących usługi kulturalno-oświatowe, część pomieszczeń zamkowych jest wynajmowana inwestorom prywatnym, np. na cele prowadzenia zakładu hotelarskiego czy z przeznaczeniem na pomieszczenia biurowe. Do tych obiektów autor zalicza zamki w Bytowie i Nidzicy. W tabeli 9 znajdują się podstawowe dane dotyczące obiektów hotelarskich, gastronomicznych i innych zlokalizowanych w badanych zamkach.

Funkcje zamków bardzo ściśle wiążą się z ich formą własności. Autor proponował następujący podział zamków ze względu na formę własności:

- 1) zamki prywatne (osoba fizyczna, spółka lub inny podmiot prawny):
 - a) na cele rezydencjonalne,
 - b) na cele zarobkowe (np.: Ryn, Gniew, częściowo Lidzbark Warmiński),
- 2) zamki państwowe lub samorządowe różnego szczebla (własność Skarbu Państwa, państwowa placówka muzealna itp.): np.: Lidzbark Warmiński (z prywatnym przedzamczem) oraz Bytów i Nidzica; zamek w Reszlu jest zarządzany przez Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne „Zamek”, które od 1992 r. posiada wieczystą umowę użytkowania ze Skarbem Państwa,
- 3) zamki będące w rękach organizacji pozarządowych (stowarzyszenia, związki, kluby, fundacje itp.),
- 4) zamki o zróżnicowanej formie własności (zamek ma więcej niż jednego właściciela).

W ostatnich kilkunastu latach w Polsce możemy obserwować proces przemian własnościowych zabytków. Najwięcej zabytkowych obiektów rezydencjonalnych, które stanowią przedmiot kupna i sprzedaży, to dworki i pałace. Na rynku nieruchomości zabytkowych dostępne są również średniowieczne zamki.

Tabela 9. Współczesne zagospodarowanie i użytkowanie badanych zamków (stan w 2008 r.)*

Zamek	Hotel (liczba miejsc)	Lokale gastronomiczne	Muzeum	Inna placówka kulturalno- oświatowa	Bractwo rycerskie	Inne
Bytów	Hotel Zamek ** (53)	Restauracja, pub Nisza	Muzeum Zachodnio- kaszubskie	Bytowskie Centrum Kultury Biblioteka Miejska i Pedagogiczna	Kaszubsko- -Pomorskie Bractwo Rycerzy Zamku Bytowskiego, Bracia herbu Gryf	Najemcy: TONZ, Polskie Stowarzy- szenie Biogazu, LOT „Kaszuby Bytowskie”, „Pomorskie Dziedzictwo”, Zrzeszenie Kaszubsko- Pomorskie, Fundacja Parasol, sprzedaż pamiątek w okresie letnim
Nidzica	Hotel Gregorovius *** (37)	Restauracja	Muzeum Ziemi Nidzickiej (w ramach NOK)	NOK, M. – GBP w Nidzicy	Stowarzyszenie Historyczno- Kulturalne „Bractwo Rycerskie Komturii Nidzickiej”	Klub speleologiczny „Speleon”, galeria rzeźby, sprzedaż pamiątek w okresie letnim
Lidzbark Warmiński	Hotel Krasicki **** w budynkach przedzamcza (260)	Restauracja, Biblioteka Cafe, Winiarnia, Lobby Bar	Muzeum Warmińskie Oddział Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie	–	–	–

Gniew	Dormitorium (90), Pałac Manysieńki *** (120), Hotel Rycerski **** (130) i dwa apartamenty zamkowe, Pałac Mysłowski (50)	Restauracja Husarska, Karczma Zamkowa, grill Chata, catering	Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Oddział w Gniewie	Centrum Aktywnych Gniew	Fundacja Europejski Park Historyczny w zamku Gniew, Żółty Regiment Piechoty, chór gregoriański, chorągiew husarska	Centrum Mysłowskie Zamek w Gniewie, pracownia kowalско- płatnerska Morion, sprzedaż pamiątek w okresie letnim
Reszel	Hotel Kreativ Zamek Reszel*** (75)	Restauracja	Galeria sztuki współczesnej, część zamku udostępniona dla zwiedzających	-	-	Sprzedaż pamiątek w okresie letnim
Ryn	Hotel Zamek Ryn **** (258), Villa pod Zamkiem (36), Gościniec Ryński Młyn (ok. 32)	Refektarz, Wielki Refektarz, Winarnia, Villa Cafe, Karczma Rycerska (poza budynkiem), restauracja Gościniec Ryński Młyn	Ekspozycja muzealna, możliwość zwiedzania zamku z przewodnikiem	-	-	-

* – liczba gwiazdek obiektu hotelarskiego.

Hotel Krasicki w Lidzbarku Warmińskim otwarto w 2011 r., Gościniec Ryński Młyn w 2012 r., a Hotel Rycerski i Pałac Mysłowski w Gniewie po przejęciu zamku przez prywatnego inwestora.

Źródło: opracowanie własne

Bytów

Gniew

Lidzbark Warmiński

Reszel

Ryn

Nidzica

Fot. 3. Widoki badanych zamków (fot. autor)

Przykładami obiektów sprzedanych w ostatnich kilku latach są zamki w Gniewie w województwie pomorskim, w Rynie, Elku, Giżycku oraz przedzamcze w Lidzbarku Warmińskim w województwie warmińsko-mazurskim²⁰. Sprzedaż zamków najczęściej wynika z problemów finansowych samorządów, które nie są w stanie utrzymać w należyтым stopniu posiadanego dziedzictwa architektonicznego. Ratunkiem może okazać się sprzedaż w ręce prywatne z przeznaczeniem na prowadzenie działalności komercyjnej (głównie turystycznej).

Zagospodarowanie turystyczne zamków. Niezależnie od miejscowości, wzgórze zamkowe należy do terenów o dużej różnorodności i wysokiej jakości zagospodarowania turystycznego. Wszystkie badane zamki (bądź inne budynki z nimi powiązane) posiadają obiekty noclegowe i gastronomiczne. W skład bazy towarzyszącej wchodzi przede wszystkim placówki muzealne i galerie sztuki.

1. **Baza noclegowa.** Mimo dużych wydatków oraz trudności technicznych związanych z adaptacją zabytkowych budynków na potrzeby hotelarskie, inwestorzy chętnie decydują się na budowę hoteli w średniowiecznych zamkach. W analizowanych warunkach obiekty noclegowe zaczęły powstawać po II wojnie światowej, kiedy to zniszczone zabytki odbudowywano i poszukiwano odpowiedniego rodzaju zagospodarowania. Najstarszym powojennym obiektem noclegowym w analizowanych zamkach jest schronisko młodzieżowe w zamku w Nidzicy (1965 r.), na miejscu którego od 2001 r. działa hotel Gregorovius. Jednakże większość obiektów hotelarskich w zamkach powstała w ostatnich 20 latach.

W chwili zakończenia badań terenowych (październik 2009 r.), jedynie w zamku w Lidzbarku Warmińskim nie było obiektu noclegowego. Od tego czasu sytuacja się zmieniła, gdyż w 2011 r. w budynkach przedzamcza otwarto czterogwiazdkowy hotel Krasicki. Inwestorem jest Grupa Anders, właściciel m.in. zamku w Rynie.

Przemiany własnościowe miały również miejsce w Gniewie. Nowy właściciel majątku Fundacji Zamek w Gniewie (Grupa Polmlek) dokonał adaptacji zamku i pozostałych obiektów wzgórza zamkowego na potrzeby centrum hotelarsko-kongresowego. Po przejęciu zamku przez prywatnego inwestora, w skład kompleksu wchodzi: obiekt noclegowy bez kategoryzacji – Dormitorium i Pałac Myśliwski z pokojami kilkuosobowymi, Pałac Marysieńki oraz nowo otwarty Hotel Rycerski w budynku tzw. koszarowca. Docelowo planuje się jeszcze adaptację na cele hotelarskie budynku dawnego sądu, który znajduje się w pobliżu zamku. W pozostałych obiektach, tj. w Bytowie, Nidzicy i Reszlu znajdują się dwu- i trzygwiazdkowe hotele o zdecydowanie mniejszych rozmiarach i skromniejszym wyposażeniu.

Cechą charakterystyczną zamkowych obiektów noclegowych jest wystrój wnętrz, stylizowany na średniowiecze, oraz możliwość skorzystania z oprawy

²⁰ www.zabytki-nieruchomosci.com (dostępna 13.05.2013 r.)

artystycznej nawiązującej do tego okresu. Oferta zamkowych hoteli, rzadko spotykana w obiektach hotelarskich zlokalizowanych poza zabytkami, obejmuje m.in. biesiady średniowieczne (rycerskie) bądź nawiązujące do innych okresów historycznych oraz specjalną oprawę wesel i konferencji. Wszystkie te czynniki wpływają na wyjątkowość i wysoki prestiż usługi noclegowej.

2. **Baza gastronomiczna.** Naturalną konsekwencją zagospodarowania zamków na potrzeby bazy noclegowej jest obecność lokali gastronomicznych. W badanych zamkach dominują restauracje hotelowe. Bardzo dobre zaplecze gastronomiczne posiada Hotel Zamek Ryn. W ramach hotelu działają: restauracja Refektarz i Wielki Refektarz, Winiarnia, Karczma Rycerska – miejsce organizacji imprez plenerowych na podzamczu, a także kawiarnia Villa Cafe w Willi pod Zamkiem i restauracja w Gościńcu Ryński Młyn. Również kryty zamkowy dziedziniec jest wykorzystywany jako miejsce serwowania posiłków. W razie potrzeby istnieje możliwość przygotowania wyżywienia nawet dla 1000 osób. Wysokim poziomem usług gastronomicznych może poszczycić się również hotel Krasicki w Lidzbarku Warmińskim z restauracją, Biblioteką Cafe, Winiarnią i Lobby Barem. Bardzo dobrze rozwinięte jest także zaplecze gastronomiczne w zamku w Gniewie. W jego skład wchodzi: Restauracja Husarska w Pałacu Marysieńki oraz Karczma Rycerska. Dodatkowo istnieje możliwość organizacji imprez plenerowych z wyżywieniem dla kilkuset osób.

W Lidzbarku Warmińskim zamek, administrowany przez Muzeum Warmii i Mazur, poszukując możliwości zarobkowania, wynajmuje dziedziniec zamkowy na potrzeby organizacji wesel i innych uroczystości. Hotele zlokalizowane w zamkach w Bytowie, Nidzicy i Reszlu również posiadają własne restauracje. Jednakże są one w stanie obsłużyć mniejszą liczbę gości. W zamku w Bytowie, oprócz restauracji hotelowej znajduje się pub Nisza, zlokalizowany w zamkowych piwnicach. Menu w zamkowych restauracjach najczęściej opiera się na kuchni europejskiej, polskiej, staropolskiej i regionalnej. Wystrój wnętrz, podobnie jak w przypadku pomieszczeń hotelowych, często nawiązuje do średniowiecznych sal jadalnych.

3. **Baza towarzysząca.** Według O. Rogalewskiego (1974, s. 63), bazę towarzyszącą tworzą urządzenia zapewniające turystom korzystanie z walorów turystycznych, ułatwiające uprawianie turystyki, rozrywkowe i usługowe. W przypadku badanych zamków omówione zostaną placówki muzealne oraz galerie sztuki, punkty informacji turystycznej oraz punkty usługowe, takie jak sklepy z pamiątkami.

Na tle innych zamków wyróżnia się obiekt w Lidzbarku Warmińskim. Mieści się w nim oddział Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Lidzbarski zamek należy do najcenniejszych zabytków architektury gotyckiej w Polsce. Zachowały się w nim jedyne w Polsce oryginalne, dwukondygnacyjne krużganki gotyckie. Pozostałe badane zamki tylko w niewielkim stopniu przetrwały do naszych czasów w niezmienionym kształcie. Uległy dewastacji, zostały zniszczone

i ograbione w czasie II wojny światowej bądź w trakcie wcześniejszych konfliktów, bądź też zostały poddane wielokrotnej przebudowie. Muzeum lidzbarskie prezentuje zabytkowe wnętrza zamkowe, piwnice, wystawy historyczne, dzieła sztuki gotyckiej, nowożytnej i współczesnej. W zamku znajduje się biblioteka i kaplica zamkowa.

Drugą filią Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie jest Galeria Sztuki Współczesnej „Zamek”, która mieści się w południowej części zamku w Reszlu – dawnej kaplicy ewangelickiej. Galeria powstała w 1985 r. i prezentuje dzieła sztuki głównie polskich twórców współczesnych. Należy wspomnieć, że pierwszym muzeum, jakie działało w Reszlu, było pruskie *Heimattmuseum*, założone jeszcze w 1929 r. Duża placówka muzealna znajduje się w zamku bytowskim. Muzeum Zachodniokaszubskie, które powstało w 1972 r., posiada obecnie dwie filie: w Bytowie i niedalekim Płotowie. W ramach muzeum istnieją dwa działy: etnograficzny i artystyczno-historyczny. W Gniewie od 1992 r. działa filia Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Zgromadzono tam eksponaty historyczne ze średniowiecza, wyroby kowalstwa artystycznego, eksponaty pochodzące z wykopalisk archeologicznych prowadzonych na terenie Gniewu oraz ekspozycję łowiecką (która powstała z inicjatywy członków koła łowieckiego w Gniewie). W najbliższym czasie muzeum najprawdopodobniej zostanie przeniesione do budynku bramnego, gdzie będzie dysponować większą niż dotychczas powierzchnią wystawienniczą. W Nidzicy, w ramach Nidzickiego Ośrodka Kultury, działa niewielkie Muzeum Ziemi Nidzickiej, autorska galeria sztuki oraz pracownia rzeźby miejscowego artysty. Zdecydowanie najsłabsze zbiory muzealne są w zamku w Rynie, który w całości jest zagospodarowany na potrzeby hotelu. W zamku nie wydzielono osobnego pomieszczenia, które spełniałoby funkcję sali muzealnej, a zgromadzone eksponaty prezentowane podczas zwiedzania zamku mają głównie wartość estetyczną. Mimo to dawną warownię można zwiedzać z przewodniczką, która pełni równocześnie funkcję kustosa zamku.

Przedstawione placówki muzealne i galerie są często jedynymi obiektami tego typu w badanych miastach (z wyjątkiem Rynu, który posiada niewielkie zbiory etnograficzne w Ryńskim Centrum Kultury niedaleko zamku). Fakt ten wynika z kilku względów. W zamkach znajdują się pomieszczenia o dużym metrażu, które łatwo mogą być wykorzystane na cele muzealne. Ponadto zamki są najbardziej reprezentacyjnymi budynkami miast i świadectwem ich historii, stąd naturalny proces wykorzystywania ich na potrzeby muzealnictwa. Poza tym należy pamiętać, że badane miasta nie przekraczają 18 tys. mieszkańców, w związku z czym wewnętrzny popyt na usługi muzealne jest niewielki.

Do pozostałych elementów bazy towarzyszącej, jakie można spotkać w badanych zamkach, należą: punkty informacji turystycznej, punkty handlowe, parkingi i węzły sanitarne do użytku odwiedzających. Punkt informacji turystycznej znajduje się w zamku w Bytowie (placówkę prowadzi Bytowskie Centrum

Kultury). W przypadku Gniewu, w momencie prowadzenia badań terenowych Fundacja Zamek w Gniewie realizowała usługę informacji turystycznej przy pomocy Biura Obsługi Ruchu Turystycznego, które mieści się w sekretariacie Fundacji. Główny punkt informacji turystycznej dla miasta mieści się w kamienicy przy gniewskim rynku. W Lidzbarku Warmińskim, Nidzicy, Reszlu i Rynie placówki takie również są zlokalizowane poza zamkami. W zamkach, z wyjątkiem Rynu, działają niewielkie punkty handlowe, które sprzedają pamiątki oraz publikacje o tematyce historycznej i krajoznawczej. Część asortymentu dostępna jest również w recepcjach hotelowych (np. w Gniewie, Reszlu czy w Rynie).

Fot. 4. Fragment ekspozycji sztuki współczesnej w Galerii Zamek w Reszlu i etnograficznej w Muzeum Zachodniokaszubskim w Bytowie (fot. autor)

Zdaniem autora, badane zamki należą do najlepiej zagospodarowanych turystycznie obiektów w miastach. Niestety w Nidzicy i Bytowie stan techniczny budynków, wykończenie wnętrz i elewacji, oznakowanie dojścia do budynku oraz poszczególnych pomieszczeń są na niewystarczającym poziomie. Podobnie przedstawia się sytuacja z węzłami sanitarnymi, miejscami parkingowymi i punktami handlowymi. Zamki, które odbudowano po II wojnie światowej, w znacznym stopniu wymagają gruntownego remontu bądź renowacji.

Wyróżniające się pod tym względem są obiekty w Rynie, Gniewie i Lidzbarku Warmińskim. Z badań inwentaryzacyjnych i analizy sześciu zamków można wysnuć następujący wniosek: zamki (bądź ich części), które są w posiadaniu prywatnych przedsiębiorców, charakteryzują się wyższym standardem zagospodarowania i infrastruktury technicznej od obiektów będących w posiadaniu samorządów. Wynika to najczęściej z mniejszych możliwości finansowych placówek kulturalno-oświatowych.

3. Cykl życia zamku średniowiecznego

Przyczyny powstawania zamków. Proces powstawania średniowiecznych zamków na terenie dzisiejszych województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego odbywał się etapami. J. Gancewski (2001, s. 16) w swojej pracy pt.: *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV wieku do 1454 roku. Studia nad gospodarką*, przyjmując kryterium chronologiczne, dzieli go na dwa okresy:

- I okres – od początku tworzenia struktury administracyjnej do podboju Prus w latach 80. XIII w.; w tym czasie zamki pełniły początkowo funkcje militarne, z czasem nabierały funkcji gospodarczych i rezydencjonalnych;
- II okres – od zakończenia podboju Prus do XIV w.; w tym czasie powstawały budowle na cele gospodarczo-administracyjne i tym samym strategiczne (prowadzenie działalności gospodarczej wzmacniało możliwości finansowe zakonu).

Powstanie średniowiecznego zamku wiązało się z ogromnym wysiłkiem finansowym i organizacyjnym. Niejednokrotnie poprzedzał je okres krwawych walk o terytorium. Inwestor nie mógł pozwolić sobie na pomyłkę i wybudowanie warowni w nieodpowiednim miejscu. Decyzja lokalizacyjna musiała być dokładnie przemyślana. Zamek musiał być wzniesiony z trwałych materiałów, posiadać odpowiednie wyposażenie, a przede wszystkim, mając do spełnienia konkretne zadania, musiał znajdować się w miejscu, które sprzyjałoby jego długiej i owocnej egzystencji. Dalej dokonano próby określenia i pogrupowania podstawowych kwestii, jakie, zdaniem autora, mogły być brane pod uwagę przez zakon krzyżacki w momencie budowy zamków-klasztorów:

1. Czynniki pierwszoplanowe (pierwotne) wynikające z aktualnej i przewidywanej sytuacji geopolitycznej rozwijającego się państwa zakonnego. Decyzje te związane były z koniecznością odpowiedzi na pytania dotyczące potrzeby budowy zamku oraz funkcji, jakie miał pełnić, a także możliwości sfinansowania inwestycji.

2. Czynniki drugoplanowe (wtórne), które przede wszystkim rozstrzygały o tym, gdzie powstanie konkretny zamek, jak będzie zagospodarowany i jaka będzie jego ranga.

Do pierwotnych przyczyn powstania zamków krzyżackich na terenie dzisiejszej północnej Polski można zaliczyć m.in.:

– upadek Akkonu w Palestynie i nieudane próby osadnictwa na Cyprze i w Siedmiogrodzie,

– sytuację geopolityczną kraju (budowa własnego państwa i ekspansja przestrzenna zakonu, sąsiedztwo plemion pruskich i państwa polskiego, przebieg granic),

– umacnianie władzy na zdobytym terenie, tworzenie i rozbudowa sieci militarnej i administracyjnej oraz gospodarczej struktury państwa zakonnego (czynniki polityczne, administracyjne i ekonomiczne),

– konieczność obrony szlaków handlowych (wodnych i lądowych) oraz granic terytorium, obronę miejscowej ludności przed najeżdżcą, obronę miast,

– potrzebę budowy siedzib (rezydencji, klasztoru) dla członków zakonu, na terenach, gdzie odbywało się „nawracanie” plemion pruskich,

– sytuację gospodarczą państwa zakonnego,

– motyw ideowy/religijny – budowa zamku-klasztoru,

– inne czynniki.

Do czynników wtórnych, związanych ze szczegółową lokalizacją geograficzną, topograficzną i komunikacyjną zamku oraz jego miejscem w sieci osadniczej danego terytorium, należy zaliczyć m.in.:

– kompleksy puszczy od południa i wschodu, stanowiące naturalną barierę dla atakujących,

– czynniki fizjograficzne terenu – hydrografię, ukształtowanie terenu, naturalne walory obronne (bagna, wzgórza morenowe, zakole rzeki, inne); dostępność wody pitnej itp.,

– dostępność materiałów budowlanych,

– istnienie wcześniejszych umocnień (np. pruskich grodów),

– odległość od pozostałych warowni krzyżackich (potrzeba stworzenia sieci dobrze skomunikowanych punktów oporu, sieć pocztowa, istniejąca i planowana „sieć drogowa” i kierunki planowanych akcji osadniczych,

– odległość od skupisk ludzkich (miasto, wieś, tereny bezludne),

– możliwości techniczne budownictwa oraz poziom rozwoju techniki wojennej,

– koszty budowy,

– inne czynniki.

Należy zaznaczyć, iż nie wszystkie z wymienionych czynników musiały mieć wpływ na budowę konkretnych warowni. Każda inwestycja budowlana zakonu była wnikliwie analizowana i miała służyć realizacji konkretnych zadań i celów. Według autora, proces decyzyjny związany z powstaniem zamku zakonnego mógł wyglądać następująco: zdobycie terenu – decyzja o budowie zamku – ustalenie funkcji, przeznaczenia i rangi placówki – szczegółowa lokalizacja – budowa – obsadzenie załogą i odpowiednie wyposażenie placówki.

Trzeba podkreślić, że poszczególne fazy powstawania zamku zakonnego nie musiały występować w podanej kolejności, gdyż np. decyzja o budowie zamku

mogła zapaść dużo wcześniej, nim teren, na którym miał być on ulokowany, formalnie stał się własnością zakonu.

Podsumowując rozważania na temat przyczyn powstawania zamków krzyżackich, autor wyróżnia cztery zasadnicze motywy ich budowy¹:

- 1) motyw polityczny/administracyjny,
- 2) motyw ideowy/religijny,
- 3) motyw ekonomiczny,
- 4) motyw militarny.

Przy powstawaniu zamków kapitulnych, będących elementem administracji kościelnej, decyzje podejmowano na szczeblu centralnym władz Kościoła. Powstały również zamki będące siedzibami biskupów, lokowane na terenach prywatnych.

W pracy nie poruszono zagadnienia źródeł i wielkości środków finansowych, jakimi dysponował krzyżacki lub kościelny inwestor. Możliwości ekonomiczne decydowały w znacznym stopniu o tym, czy zamek powstanie, jakie będą jego funkcje i wyposażenie. Źródła i sposoby finansowania działalności zakonu krzyżackiego to temat bardzo szeroki, który powinien być przedmiotem osobnych studiów i analiz historycznych. Jednocześnie autor pragnie zaznaczyć, że tematyka powstawania zamków krzyżackich i kościelnych jest bardzo złożona, a przedstawione założenia i wnioski stanowią raczej próbę zarysowania problemu niż jego kompleksową analizę.

3.1. Funkcje zamków w przeszłości

Funkcje zamków średniowiecznych i ich przemiany (zarys problemu). Według B. Guerquina (1984), zamek to przede wszystkim obiekt/zespół obiektów „zamkniętych w obwód obronny”, który miał służyć jako bezpieczne schronienie dla jego mieszkańców. Miał stanowić zabezpieczenie właściciela, rodziny i najbliższych (w przypadku zamków prywatnych) przed niebezpieczeństwami zewnętrznymi (najazdy obcych wojsk, napady rabunkowe, sąsiedzkie porachunki itp.). Tak więc funkcja obronna, obok mieszkalnej, wydaje się być pierwotną i główną funkcją zamków. Średniowieczny zamek murowany był istotnym ogniwem w ewolucji założeń obronnych konstruowanych przez człowieka. Stanowił kontynuację pierwotnych fortyfikacji, najczęściej drewniano-ziemnych. Często była to kontynuacja dosłowna.

Do istotnych czynników, które determinowały charakter oraz funkcje zamków średniowiecznych (w tym funkcję militarną), należy ich położenie topograficzne i związki z siecią osadniczą danego obszaru. Zamki usytuowane z dala

¹ Autor nie waloryzuje motywów i nie przydziela im rang ani kolejności.

od większych skupień ludzkich spełniały inne funkcje niż zamki znajdujące się w pobliżu miast bądź z nimi zespolone. Warownie niesprężone z osiedłami o charakterze miejskim nazywa B. Guerquin (1984) „zamkami samotnymi”. Podkreśla inną organizację ich przestrzeni oraz pewną specyfikę funkcjonalną, wynikającą z lokalizacji na terenach mniej ludnych, co wymuszało dużą samowystarczalność gospodarczą i militarną. Obiekty takie były nie tylko warownymi siedzibami, ale pełniły również funkcje strategiczne. Działały w określonej strukturze (np. państwowej), miały za zadanie pilnować granic terytorium bądź szlaków handlowych (lądowych i wodnych).

Autorzy L. Kajzer, S. Kołodziejski i J. Salm (2007, s. 24) podkreślali „bezasadność traktowania średniowiecznych zamków jak nowożytnych fortów”, budowanych tylko na potrzeby militarne. Warowania, by nie stracić na znaczeniu, musiała też pełnić inne funkcje. Często była lokowana na terenach bezludnych, ale potencjalnie atrakcyjnych gospodarczo, przez co stawała się stimulatorem rozwoju osadnictwa. „Punktem odniesienia byli więc ludzie tworzący społeczeństwo, a nie wojny traktowane jako wartość samodzielna” (Kajzer, Kołodziejski, Salm 2007, s. 24).

Należy pamiętać, że walory obronne zamków nie szły w parze z wygodą ich mieszkańców. Dopiero wraz z zakończeniem średniowiecza dawne warownie przebudowywano na wygodne rezydencje, a elementy fortyfikujące zaczęto wysuwać na przedpole budowli. Walory mieszkalne zamków były wzbogacane o cechy rezydencjonalne. Zamki pełniły więc funkcje reprezentacyjne, stanowiły świadectwo zamożności i wysokiego statusu właściciela.

Wspomniany zespół autorski podkreśla związek zamków średniowiecznych ulokowanych z dala od miast z własnością feudalną, a ściślej – z majątkiem ziemskim. Feudał posiadał ziemię, którą zarządzał i z której czerpał dochody. Siedziba właściciela ziemskiego pełniła więc określone funkcje administracyjno-gospodarcze.

Zamki krzyżackie, niezależnie od tego czy były zespolone z miastami czy też leżały na terenach mniej ludnych, pełniły istotną funkcję gospodarczą. J. Ganczewski (2001) wymienił pomieszczenia gospodarcze znajdujące się w obrębie zamku właściwego (spizarnie, magazyny, kantory, piekarnie, magazyny i piwnice napojów, magazyny militariów, inne) i wyodrębnił jego rolę jako:

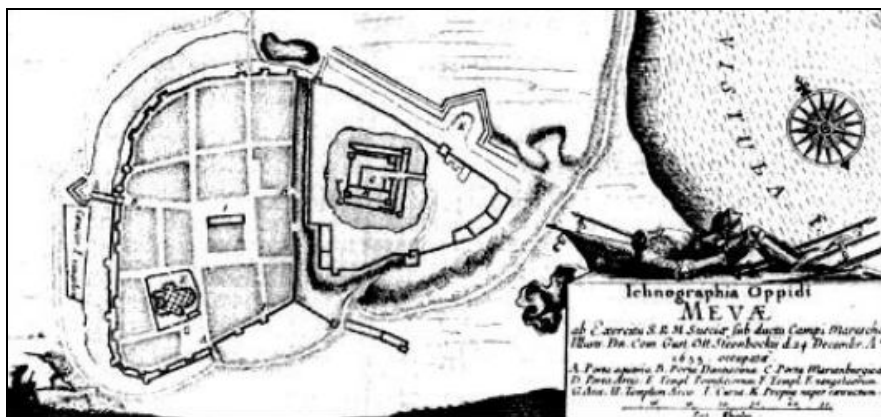
- zaplecza socjalnego dla mieszkańców zamku (pomieszczenia kuchenne i magazyny spożywcze),
- budowli o charakterze militarno-obronnym,
- budowli o funkcjach magazynowych.

Autor zwraca również uwagę na rolę przedzamczy jako miejsc produkcji i magazynowania dóbr konsumpcyjnych. Wydziela kilka grup obiektów gospodarczych krzyżackiego przedzamcza, ze względu na przeznaczenie:

- obiekty magazynowe,
- obiekty związane z hodowlą zwierząt (w tym folwark przyzamkowy),

– obiekty produkcyjne (rzemieślnicze i przetwórcze) oraz ogrody i gospodarstwa pomocnicze (np. stawy rybne).

Liczba, wielkość i charakter obiektów gospodarczych przedzamczy były zderminowane wielkością i rolą zamku, jego potrzebami oraz miejscem zajmowanym w strukturze gospodarczej zakonu krzyżackiego (Gancewski 2001, s. 24). Autor, podkreślając znaczenie gospodarcze krzyżackich warowni, nazywa kompleksy zamkowe „ośrodkami gospodarki krzyżackiej” (Gancewski 2001, s. 23). Należy podkreślić, że funkcje gospodarcze zamków krzyżackich były bardziej rozbudowane niż w przypadku warowni zachodnioeuropejskich. Skala ich działalności gospodarczej może być porównana do działalności ówczesnych wielkich opactw benedyktyńskich czy cysterskich.

Rys. 9. Gniew. Plan zamku i miasta z 1655 r. według Pufendorfa

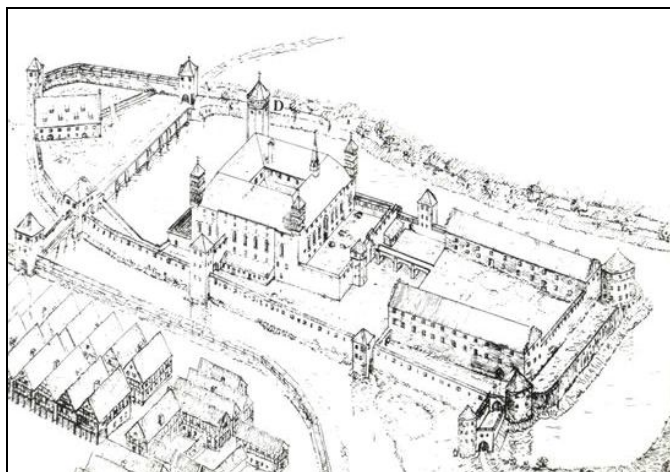
Źródło: <http://zamki.res.pl>

Do funkcji gospodarczych zamków można zaliczyć organizację handlu krzyżackiego. Główną rolę odgrywali tu specjaliści urzędnicy, jak szafarze, komisanci oraz słudzy (zwani pacholkami). Najwyżsi rangą, szafarze, rezydowali w zamku malborskim i w Królewcu.

Zamek, według B. Guerquina (1984, s. 15), stanowił również „ośrodek władzy książęcej, siedzibę możnowładcy, siedzibę rycerza lub placówkę militarną”. Budowa czy posiadanie zamku było ogromnym przywilejem. Był to przywilej prestiżowy, polityczny i ekonomiczny, przysługujący jedynie najbogatszym przedstawicielom społeczeństwa (zamki prywatne) i władzy centralnej danego obszaru (zamki państwowe) oraz przywilej polityczny i społeczny, gdyż nie wszystkie osoby dysponujące odpowiednimi środkami pieniężnymi mogły stać się właścicielami zamku. Bardzo wiele w tej kwestii zależało od decyzji władzy zwierzchniej.

Według L. Kajzera, S. Kołodziejskiego i J. Salma (2007), na terenie średnio-wiecznej Polski funkcjonowały przede wszystkim zamki władców, możnych

i Kościoła. Autorzy wspominają również o istniejących zamkach mieszczańskich i warowniach chłopskich. W obrębie dawnych Prus występowały przede wszystkim zamki zakonne (obszar państwa zakonnego) oraz będące własnością Kościoła. Liczebność, skala i wyposażenie warowni odzwierciedlały zamożność właścicieli. Znaczną część swych środków Kościół przeznaczał na budowę obiektów służących bezpieczeństwu i wygodzie najwyższych warstw duchowieństwa. Biskupi wznosili nie tylko obiekty będące własnością Kościoła, ale również rezydencje, lokalizowane w prywatnych bądź rodzinnych włościach.

Rys. 10. Kompleks zamkowy w Lidzbarku Warmińskim

Źródło: <http://www.lidzbarkwarminski.pl/>

Zamki budowane przez zakon krzyżacki prezentują szczególny typ funkcjonalny, co determinowało organizację przestrzeni i sposób konstrukcji. Zamek krzyżacki był siedzibą, domem zakonu – konwentu (zamki konwentualne). Był to często obiekt typu klasztor-forteca. Zamek konwentualny, inaczej zwany komturskim, składał się z co najmniej dwóch osobnych członów: siedziby komtura i konwentu oraz części pełniącej funkcję przedzamcza.

Budowie tego typu zamków przyświecała idea połączenia dwóch funkcji, jakie pełnili bracia zakonnici: świecko-wojskowej i religijnej (Arszyński 2006, s. 32, Biskup, Labuda 1986). Do realizacji tego założenia potrzebna była budowa całego zestawu pomieszczeń o określonym przeznaczeniu. Funkcje klasztorne spełniały pomieszczenia umieszczone na pierwszym, reprezentacyjnym piętrze budowli. Wyróżniały się one spośród innych wewnątrz zamkowych stanną formą architektoniczną i bogatym wyposażeniem w rzeźby i malowidła ściennie. Najważniejszą funkcję pełniła kaplica zamkowa. Krzyżacy byli zobowiązani regułą zakonną do zbierania się kilka razy w ciągu doby na wspólne modlitwy. W kaplicy odbywały się również wszystkie ważniejsze ceremonie

i msze okolicznościowe. Powszechnie respektowaną zasadą było orientowanie kaplicy w kierunku wschodnim.

Duże znaczenie dla organizacji życia zakonników miał również kapitułarz, gdzie odbywały się zebrania całej wspólnoty (zazwyczaj po nabożeństwie). Szczególne znaczenie miały cotygodniowe zebrania (tzw. kapituła domowa), na których odczytywano kolejne rozdziały (łacińskie *capitulum*) statutów i reguł zakonnych oraz dokonywano rozdziału prac i rozpatrywano sprawy dyscyplinarne. Istotnym pomieszczeniem w zamku był również refektarz (*refectio* – orzeźwienie, wzmocnienie), gdzie gromadzono się na wspólny posiłek bądź odpoczynek. W bliskim sąsiedztwie refektarza lokalizowano kuchnię, a obok niej piwnicę z zapasami spożywczymi. Zakonnicy spali w tzw. dormitorium (*dormire* – spać). W przypadku dormitorium, w przeciwieństwie do wymienionych pomieszczeń, nie przywiązywano zbytnej wagi do wystroju wnętrza. W skład budowli klasztornych wchodziła również infirmeria (*infirmatio* – osłabienie), czyli szpital, lazaret.

Oprócz pomieszczeń klasztornych, w zamkach krzyżackich znajdowały się pomieszczenia służące typowo świeckim potrzebom. Komtur, będąc terenowym przedstawicielem władzy centralnej, posiadał osobne pomieszczenia mieszkalne i kancelaryjne. Zamek musiał być dobrze skomunikowany z innymi ogniwami krzyżackiej sieci umocnień. Był swego rodzaju punktem etapowym sieci pocztowej. W każdej warowni znajdowały się pomieszczenia dla koni, pojazdów lądowych i wodnych oraz ludzie odpowiedzialni za właściwą komunikację zamku ze światem zewnętrznym.

Fot. 5. Widok na Zamek Wysoki w Malborku od strony Nogatu (fot. autor)

Spśród zamków komturskich szczególną rolę pełnił Zamek Wysoki w Malborku. W 1309 r. z Wenecji przeniósł się tu wielki mistrz Zygfryd von Feucht-

wangen i od tej pory Malbork stał się głównym ośrodkiem władzy państwa zakonnego (Franaszek, Solak 1972, s. 30). Po rozbudowie zamku stał się siedzibą największego konwentu w Prusach. Kaplica zamkowa została najważniejszym krzyżackim kościołem, a zamkowy kapitułarz był miejscem obrad kapituły generalnej zakonu. Oprócz Zamku Wysokiego, który jest obecnie najlepiej zachowanym przykładem zamku konwentualnego, warownię malborską tworzyły Zamek Średni i Zamek Niski. W skład Zamku Średniego wchodziły budowle podkreślające szczególny charakter Malborka w hierarchii państwowej, tj. Pałac Wielkich Mistrzów i Wielki Refektarz. Zamek Niski to największe krzyżackie przedzamcze, stanowiące zaplecze gospodarczo-produkcyjne twierdzy.

Liczba komturstw w państwie krzyżackim nie była stała i wraz z upływem czasu podlegała zmianom. Konwenty zakonne w Prusach można podzielić na trzy grupy: a) największe, liczące od 34 do 54 braci rycerzy w Malborku, Gdańsku, Elblągu, Królewcu, Białdze i Pokarminie, b) średniej wielkości, liczące od 11 do 24 braci-rycerzy, zlokalizowane w Człuchowie, Toruniu, Brodnicy, Dzierzgoniu, Ragnecie i c) małe (do 10 rycerzy-zakonników) m.in. w Grudziądzu, Gniewie, Golubiu i Radzynie² (Tandecki 2000, s. 18–19).

Kolejną funkcją, jaką spełniały zamki w państwie krzyżackim, było sądownictwo. Komtur na podległym sobie terytorium sprawował pewne funkcje sądownicze (Jackiewicz-Garniec, Garniec 2006, s. 35).

Warownie średniowieczne, obok funkcji militarnych, gospodarczych czy administracyjnych realizowały również wiele innych zadań. Często stanowiły ośrodki mecenatu sztuki, przyczyniały się do rozwoju kultury i oświaty, nierzadko były ucieleśnieniem myśli technicznej i artystycznej ówczesnie żyjących, stanowiąc wartość samą w sobie. Obiektem, który odgrywał niezwykle ważną rolę jako ośrodek kultury i sztuki, był zamek w Lidzbarku Warmińskim (Buziński 1972, Mikulski, Borodij 2008).

Na przemiany funkcji i znaczenia zamków wpływ miał szereg różnorodnych czynników. Jak pisał B. Guerquin (1984), główny wpływ na losy zamków średniowiecznych miała zmiana ich zasadniczej funkcji. Zamki-strażnice po zmianach politycznych bądź przesunięciu granic terytorium często traciły na znaczeniu i popadały w ruinę. Bywało również tak, że obiekty, które znalazły się w rękach prywatnych jako siedziby możnych rodów, stawały się centrami wielkich posiadłości ziemskich (zazwyczaj takiemu procesowi towarzyszyła przebudowa pierwotnej konstrukcji). Zamki powiązane z miastami również ulegały przemianom. Stawały się rezydencjami oficjeli bądź możnych, lub też utrzymywały swą funkcję administracyjną jako siedziby urzędów, sądów, archiwów. Przemiany takie często wiązały się z przebudową lub powolnym niszcze-

² Zamkami komturskimi przez pewien czas były również warownie w Bytowie oraz w Rynie.

niem pierwotnych zabudowań, gdyż roboty budowlane, remontowe i zabezpieczające przeprowadzano tylko w pomieszczeniach użytkowanych (a nieużywane pomieszczenia zamkowe niszczały). Nierzadko obok średniowiecznych zabudowań powstawały zupełnie nowe budynki.

Według B. Guerquina (1984), przełom wieków XVIII i XIX to okres masowego opuszczania zamków zarówno średniowiecznych, jak i nowożytnych. Było to równoznaczne ze skazaniem ich na zniszczenie i ruinę. Zdarzały się przejawy samowolnego burzenia zamków przez właścicieli (dość rzadko) oraz wprowadzanie nowych, inwazyjnych funkcji. Po 1772 r. zamki krzyżackie bardzo podupadły, gdyż władze cywilne i wojskowe Prus umieszczały w nich koszary, więzienia, składy, magazyny czy szpitale. Murowane warownie były również miejscem pozyskiwania dobrej jakości cegły i kamienia polnego. Granic absurdu sięgał pomysł władz pruskich, by rozebrać zamek w Malborku i wykorzystać pozyskany materiał budowlany do budowy koszar. Część zamków nadal pełniła funkcje administracyjne. Przystosowywano je również na potrzeby komunalne i urządzano w nich mieszkania urzędnicze.

W XIX w. zaczęła budzić się świadomość posiadanego dziedzictwa architektonicznego i historycznego. Rozwinęła się sztuka konserwatorska, prowadzono badania archeologiczne, coraz częściej podejmowano rekonstrukcje średniowiecznych budowli. Sztandarowym przykładem takiej odbudowy mogą być prace prowadzone przez Konrada Steinbrechta na zlecenie kanclerza Rzeszy Bismarcka w 1882 r. Zrekonstruowane zamki w Prusach często przystosowywano do potrzeb miejscowych społeczności, zazwyczaj były to funkcje mieszkalne, administracyjne bądź kulturalne, a nawet religijne (np. Reszel).

W czasie II wojny światowej znaczna część zabytkowej substancji uległa zniszczeniu. Po wojnie podjęto liczne prace rekonstrukcyjne, restauratorskie oraz adaptacyjne, które często przeciągały się na okres kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu lat. Odrestaurowane zamki przeznaczano na urzędy oraz funkcje kulturalne i oświatowe (biblioteki, domy kultury). W drugiej połowie XX w. coraz powszechniej zaczęto przystosowywać zamki na potrzeby turystyki (hotele, restauracje, muzea).

3.2. Historyczne związki zamków i miast

Relacje przestrzenne zespołów zamek–miasto. Historyczne związki ekonomiczne i społeczne na linii zamek (feudał, zarządca, użytkownik/właściciel) – miasto (mieszkańcy, samorząd, Kościół) są zagadnieniem niezwykle skomplikowanym i stanowią przedmiot szczegółowych studiów historycznych i archeologicznych. Ponadto ze względu na niedostatek wiarygodnych i kompletnych materiałów źródłowych niemożliwe jest wyznaczenie syntetycznego miernika,

który pozwoliłby na analizę całej, kilkuwiekowej historii zespołów osadniczych zamek–miasto.

Znacznie prostsze jest określenie relacji przestrzennych zachodzących między zamkami a miastami. Możliwe jest to nie tylko dzięki zachowanym źródłom pisanim, ale przede wszystkim dzięki badaniom archeologicznym, morfogenetycznym i morfologicznym miast. Zamki budowane w pobliżu miast stanowiły niejednokrotnie niewralgiczną część wspólnych założeń obronnych systemu zamek–miasto i miały decydujące znaczenie dla obronności takiego kompleksu. Powstawały również warownie, które były dość luźno powiązane militarnie i przestrzennie z miastami i nie stanowiły wspólnego układu funkcjonalnego (obronnego).

Problematyką lokalizacji zamków oraz ich powiązań z osadnictwem miejskim zajmowało się wielu badaczy. B. Guerquin (1984) wyróżnił dwa typy zamków związanych z miastem, w zależności od momentu ich powstania:

- zamki, które powstawały na miejscu dawnego grodu, gdzie później lokowano miasto,
- zamki, które powstawały bezpośrednio przy mieście wcześniej lokowanym lub w jego pobliżu, często na miejscu starszego ośrodka targowego.

Autor wydzielił także trzy typy usytuowania zamku w stosunku do miasta średniowiecznego:

- zamek niesprzężony z fortyfikacjami miejskimi, często dość znacznie oddalony, o małej wartości obronnej dla miasta,
- zamek sprzężony z miastem, bezpośrednio połączony z fortyfikacjami miejskimi, gdzie pozostaje dominującym elementem obronnym w stosunku do fortyfikacji miasta,
- zamek ulokowany w obrębie fortyfikacji miejskich.

Zespół autorski L. Kajzer, S. Kołodziejski i J. Salm (2007) wydzielił następujące typy zamków ze względu na ich położenie względem elementów sieci osadniczej:

- zlokalizowane poza miastem, będące siedzibą możnowładcy, pełniące funkcje rezydencjonalne, administracyjne i gospodarcze (zarządzanie włościami, z których czerpano dochody),
- zamki sprzężone z wsią, terenami wiejskimi, gdzie miejscowa ludność pracowała dla zaspokojenia potrzeb zamku,
- zlokalizowane w pobliżu miast,
- zlokalizowane w obrębie miast, tworzące jeden, wspólny system obronny.

Autorzy L. Czubiel i T. Domagała (1969) dokonali szczegółowej analizy relacji przestrzennych między średniowiecznymi miastami i zamkami i określili dwa układy takich zespołów: wzajemnie zespolony i wydzielony. Układ wzajemnie zespolony dzieli się na:

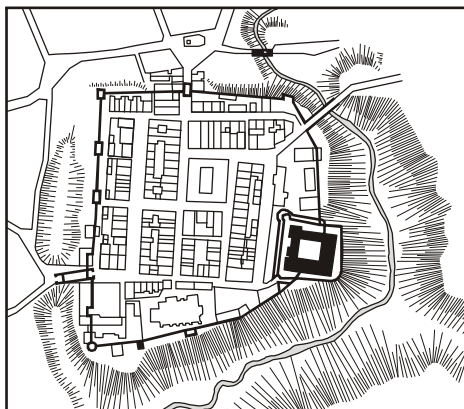
- nadrzędnie zespolony, gdzie miasto w swym założeniu przestrzennym i militarnym jest ważniejsze niż zamek,

- układ równorzędny, gdy między miastem i zamkiem występuje równowaga,
- układ podrzędny, gdzie miasto jest podrzędne w stosunku do zamku, stanowiącego dominantę architektoniczną i militarną, charakterystyczny dla miast powstałych z osad przyzamkowych (Ryn) bądź w miastach zakładanych w wyniku lokacji (Reszel).

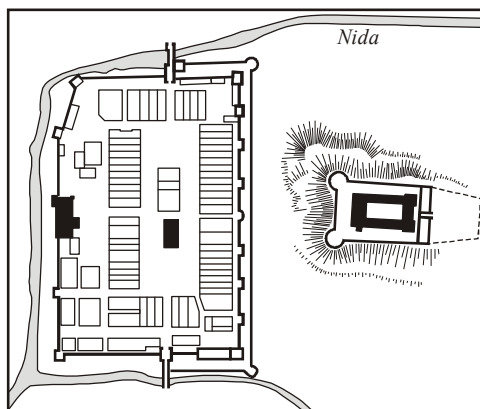
Układ wydzielony można podzielić na:

- równorzędny, w którym między miastem i zamkiem jest zachowana równowaga,
- podrzędny, gdzie zamek jest ważniejszy niż miasto (Lidzbark Warmiński, Nidzica).

RESZEL – układ wzajemnie zespolony, podrzędny

NIDZICA – układ wydzielony, podrzędny

Rys. 11. Relacje przestrzenne w zespole zamek–miasto: 1. Reszel – układ wzajemnie zespolony, podrzędny, 2. Nidzica – układ wydzielony, podrzędny

Źródło: L. Czubieli, T. Domagała (1969), L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm (2007)

Relacje przestrzenne w obrębie zespołu zamek–miasto rzutowały w znacznym stopniu na sposób funkcjonowania obu tych jednostek. Zamek położony niedaleko miasta mógł odgrywać istotną (czasami kluczową) rolę dla jego obronności. Jeśli był sprzężony z miejskim systemem obrony, nierzadko stanowił miejsce ostatecznego schronienia miejscowej ludności w wypadku najazdu wrogich wojsk. Według M. Biskupa i R. Czaji (2008, s. 194) „cechą charakterystyczną rozwoju większości miast pruskich było połączenie miasta i zamku w jeden system obronny, co w początkowej fazie rozwoju władztwa terytorialnego zakonu krzyżackiego odpowiadało zarówno interesom władcy, jak i mieszczan.” Bliskie sąsiedztwo ułatwiałoby administrowanie miastem i podległym obszarem oraz miało znaczenie dla rozwoju gospodarki.

Jak pisał J. Gancewski (2001, s. 59), zakon krzyżacki dążył do rozwoju kontaktów z miastami, gdyż w ten sposób inicjował i rozwijał swój potencjał eko-

nomiczny. Czerpał wymierne korzyści z zakładania kolejnych miast i ich rozwoju gospodarczego. Według J. Gancewskiego (2001, s. 59), „ośrodki miejskie, które wykształciły (...) swą osobowość prawną”, utrzymywały z konwentami krzyżackimi stosunki na następujących płaszczyznach: a) gospodarczej, b) społecznej, c) administracyjno-władczej.

Fot. 6. Fragment murów obronnych w Reszlu (fot. autor)

Fot. 7. Fragment murów obronnych w Gniewie (fot. autor)

Autorzy L. Kajzer, S. Kołodziejski i J. Salm (2007) zwrócili uwagę na fakt, iż mimo często wspólnego systemu obronnego zamków i miast nie zawsze prowadziły one wspólną politykę. Nierzadko występował między nimi konflikt interesów (Gancewski 2001, s. 61–62). Pomimo bliskiego położenia i wspólnych celów obronnych, właściciel zamku niejednokrotnie podkreślał swoją odrębność i samodzielność, np. poprzez budowę dodatkowego muru oddzielającego warownię od miasta.

Pierwotne założenia urbanistyczne i przestrzenne powiązanie systemu zamek – miasto w przypadku wielu dawnych miast pruskich są nadal doskonale widoczne. Związku tego nie zatężyły liczne pożary, zniszczenia wojenne (szczególnie w czasie II wojny światowej) czy XIX-wieczny rozwój przestrzenny miast, wiążący się często z rozbiórką średniowiecznych elementów obronnych (zwłaszcza murów miejskich, baszt i bram wjazdowych). Niekiedy, szczególnie w małych miastach, kształt pierwotnego założenia pozostawał niezmieniony aż do połowy XIX w.

Miasta pruskie, w porównaniu z innymi miastami położonymi na południowych wybrzeżach Bałtyku, wyróżniały się stosunkowo niewielkim obszarem. Powierzchnia większości miast pruskich (93%) nie przekraczała 10 ha, 29 miast zajmowało powierzchnię poniżej 5 ha, a 56 miast – między 5 a 10 ha (Biskup, Czaja 2008, s. 194–195). Przemiany miast dokonywały się wewnątrz działek miejskich, w obrębie średniowiecznych granic jednostki osadniczej. Dopiero

wzrost liczby ludności, rozwój przemysłu i rozbudowa sieci kolejowej³, przyczyniły się do przekraczania pierwotnych granic i rozszerzania zasięgu terytorialnego i zmian w układzie przestrzennym. Dzisiejsze miasta mają wielokrotnie większą powierzchnię niż w średniowieczu, jednakże relacje przestrzenne (często również funkcjonalne) w obrębie ich najstarszych części nierzadko przetrwały bez większych zmian i są zbliżone do pierwotnych założeń miejskich z czasów ich lokacji (Janosz-Biskupowa 1961, Kaczyńska, Musiaka 2010).

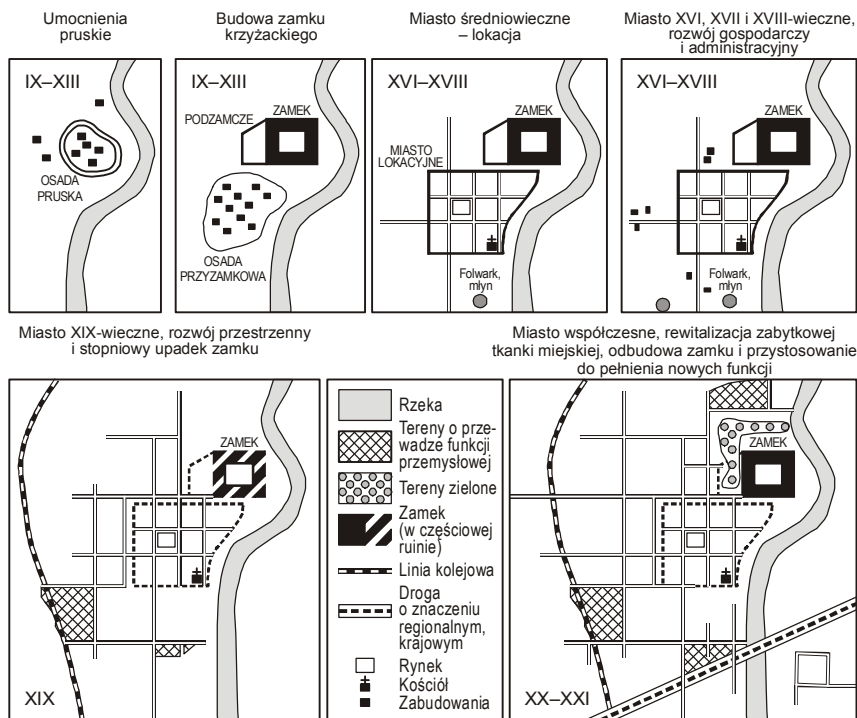
W ciągu wieków zamki nieznacznie zmieniały swój zasięg przestrzenny. Wynikało to z jednej strony z ograniczeń terenowych, a z drugiej strony było następstwem potrzeb i możliwości finansowych ich budowniczych. Zabudowania zamku właściwego i przedzamczy zazwyczaj nie wykaczały poza obręb wzgórza zamkowego (o ile zamek był posadowiony na wzgórzu). Zmianie ulegał natomiast teren objęty pasem murów obronnych i fos czy też innych umocnień (np. nowożytnych, jak basteje, bastiony). Czasami dobudowywano kolejne przedzamcza. Zmiany obszarowe zamków wiązały się ściśle z ich funkcją militarną i gospodarczą. Po utracie znaczenia bojowego nie obserwowano znaczących zmian przestrzennych budynków zamków. W pobliżu pierwotnych, gotyckich założeń, powstawały za to obiekty o charakterze reprezentacyjnym i rezydencjonalnym – pałace, pałacyki myśliwskie. Czasami wznoszono zupełnie nowe zabudowania gospodarcze, mieszkalne i inne (np. użyteczności publicznej).

Na rysunku 12 przedstawiono uproszczony schemat kształtowania się relacji przestrzennych między średniowiecznym zamkiem krzyżackim a sąsiadującym miastem na terenach dawnych Prus.

Przed przybyciem krzyżaków w XIII w. na terytorium pruskim istniały już drewniano-ziemne umocnienia i warowne grody plemion pruskich. Zakonnicy, podbijając tereny nad Morzem Bałtyckim, często wykorzystywali istniejące umocnienia do budowy własnych fortyfikacji⁴. Początkowo były to umocnienia drewniano-ziemne, później rozpoczęto budowę murowanych zamków obronnych. U podnóża zamków rozwijały się osady, które początkowo pełniły funkcję służebną wobec warowni. Zamki mogły również powstawać w pobliżu wcześniej istniejących osad. Krzyżacy prowadzili na podbitych terenach intensywną akcję osadniczą, zakładali liczne wsie i lokowali miasta.

³ Badane miasta uzyskały połączenie kolejowe w następujących latach: Bytów – 1884 r., Nidzica – 1888 r., Lidzbark Warmiński – 1899 r., Gniew – 1901 r. (kolej wąskotorowa), 1905 r. (kolej normalnotorowa), Ryn – 1902 r. (kolej wąskotorowa), Reszel – 1905 r.

⁴ M. Kulesza (2011) podał, że ponad 40% założonych w średniowieczu miast krzyżackich powstało na miejscu wcześniejszych gródków i osad staropruskich.

Rys. 12. Fazy przemian relacji przestrzennych zespołu zamek–miasto

Źródło: opracowanie własne

Zamki sprzężone z miastami stanowiły często spójny system obronny i gospodarczy. Jednostki miejskie w sprzyjających warunkach politycznych i gospodarczych oraz wykorzystując dogodne położenie geograficzne i komunikacyjne, rozwijały się i stopniowo uzyskiwały coraz większą samodzielność gospodarczą i administracyjną. Rozwój przestrzenny miast hamowały liczne pożary, plagi oraz zniszczenia wojenne. Małe miasta praktycznie do początków XIX w. przechodziły kolejne cykle rozwojowe na obszarze otoczonym murami miejskimi, wypełniając zabudową wolne bądź zniszczone działki i kwartały. Dopiero rozwój cywilizacyjny i nowa sytuacja polityczna w XIX-wiecznych Prusach spowodowały znaczące rozprzestrzenienie miast poza obręb murów obronnych. Średniowieczne fortyfikacje stopniowo rozbierano, gdyż stanowiły barierę architektoniczną dla rozrastających się miast, a poza tym były cennym źródłem budulca. Powstawały nowe dzielnice mieszkaniowe i zakłady przemysłowe.

W czasie II wojny światowej wiele miast i zamków uległo zniszczeniu. W nowej rzeczywistości politycznej miasta stopniowo odbudowywano. Niestety proces ten odbywał się często bez należytego poszanowania zabytkowej tkanki, wprowadzając nowoczesne budownictwo w obręb zespołów staromiejskich. Zniszczone zamki zabezpieczono w postaci trwałej ruiny i dopiero od lat 60.

XX w. można obserwować stopniową ich odbudowę i adaptację do pełnienia nowych funkcji. Proces odbudowy i rekonstrukcji zamków trwa do dziś i charakteryzuje się dążeniem do przywrócenia pierwotnego – średniowiecznego charakteru budowli. Równocześnie postępuje proces rewaloryzacji zabytkowych części miast.

Zdaniem autora, obecnie badane zamki i miasta ponownie stanowią trwałe i spójny układ przestrzenny i funkcjonalny, przystosowany dla zaspokajania różnorodnych potrzeb mieszkańców i obsługi uczestników ruchu turystycznego.

Relacje funkcjonalne zespołu zamek–miasto. W przeszłości zamek jako jednostka funkcjonalna nie był oderwany od lokalnego i ponadlokalnego środowiska, lecz tworzył z nim całość i działał w określonych warunkach społecznych, gospodarczych i politycznych. Charakter i intensywność relacji w zespole zamek–miasto (czy też zamek–otoczenie zewnętrzne) był kształtowany przez wiele czynników wewnętrznych (w ramach omawianego zespołu) i zewnętrznych (niezależnych od niego). Wewnętrzne zależności i powiązania w systemie zamek–miasto, ich charakter, zwrot i natężenie, mogły zależeć od kilku czynników, takich jak:

1) pierwotne i kolejno następujące funkcje oraz zmieniające się zagospodarowanie zamku,

2) zdolności wytwórcze i siła nabywcza zamku,

3) ranga zamku,

4) polityka i priorytety władzy rezydującej w zamku (w kontekście lokalnym zamek–miasto i ponadlokalnym, gdzie zamek był elementem większej struktury politycznej, administracyjnej),

5) lokalizacja zamku (rodzaj zespolenia przestrzennego z miastem, wspólny/oddzielny system obronny),

6) stan techniczny.

Silny wpływ na relacje w omawianym zespole funkcjonalnym miało również miasto, głównie za sprawą:

1) okresu powstania (lokacja miasta przed zamkiem, po zbudowaniu zamku) i zasadzcy,

2) posiadanych praw i przywilejów,

3) wielkości, liczby mieszkańców,

4) funkcji dominującej (czy też struktury bazy ekonomicznej),

5) stopnia samodzielności gospodarczej (objawiającej się np. w postaci kontaktów handlowych z innymi miastami, również spoza kraju),

6) położenia na szlakach komunikacyjnych, handlowych,

7) polityki władz miejskich względem zamku (np. powstanie Związku Jaszczurczego),

8) relacji społecznych, administracyjnych i politycznych między mieszkańcami miasta, samorządem oraz przedstawicielami władzy, którzy rezydowali w zamku.

Wpływ na kształt relacji miały również czynniki zewnętrzne, jak ustrój państwa, sytuacja geopolityczna (okres wojny bądź pokoju), kontakty handlowe z innymi krajami i wiele innych. Zaprezentowany podział nie wyczerpuje wszystkich istniejących zależności i uwarunkowań w systemie funkcjonalnym zamek–miasto i jest traktowany jako wstęp do badań nad omawianym zagadnieniem.

Na przestrzeni wieków zmieniały się zarówno siła, jak i płaszczyzny wzajemnego oddziaływania. Intensywność relacji w systemie zamek–miasto wynikała w głównej mierze z pozycji zamku. Jeśli zamek był odpowiednio zagospodarowany i użytkowany, jego ranga i znaczenie były znaczne, wywierał silny wpływ na jednostkę osadniczą, z którą był związany. Analogicznie, gdy jego rola i znaczenie malało, równocześnie osłabieniu ulegały wzajemne kontakty na linii zamek–miasto. Intensywność relacji zależała także od płaszczyzny współdziałania. Autor wydzielił kilka podstawowych płaszczyzn współpracy miast i zamków (współpraca mogła mieć charakter dobrowolny lub przymusowy). W dużym uproszczeniu relacje te w przeszłości i obecnie mogły mieć charakter:

1. Militarne, obronne – zamki i miasta mogły tworzyć wspólny system obronny, który ewoluował wraz z rozwojem techniki i strategii wojskowej, aż do całkowitej utraty znaczenia.

2. Administracyjny – zamki stanowiły siedzibę przedstawicieli władzy zwierzchniej danego terytorium. Były siedzibą różnego szczebla urzędów, nierzadko sądu i więzienia. Mieszkańcy pobliskich miast podlegali (w różnym zakresie) przedstawicielom władzy rezydującej w zamkach.

3. Gospodarczy – zamki odgrywały rolę nabywców towarów i usług wytwarzanych w miastach i okolicy. Miasta dostarczały siły roboczej oraz płaciły podatki i daniny na rzecz władzy. W czasach nowożytnych, po upadku militarnego znaczenia, często były wykorzystywane do zaspokojenia potrzeb mieszkalnych, magazynowych bądź pomieszczeń produkcyjnych lokalnej społeczności. Współcześnie, podobnie jak w przeszłości, dawne warownie, mogą być miejscem pracy mieszkańców miast.

4. Społeczny – obecnie zamki mogą stanowić miejsce realizacji różnorodnych potrzeb mieszkańców, związanych z rozrywką, rekreacją, a także kulturą, i oświatą.

5. Turystyczny – odpowiednio zagospodarowane zamki stanowią istotny element lokalnych i ponadlokalnych rynków turystycznych. Nierzadko są też głównym czynnikiem przyciągającym turystów i odwiedzających do miast.

6. Przestrzenny, morfologiczny – zamki stanowią integralną część tkanki miejskiej. Do dziś, dzięki swym rozmiarom i położeniu na wzniesieniach, często stanowią dominantę krajobrazową. Dodatkowo, ich szczególna rola w krajobrazie jest podkreślona przez zabytkowy charakter bryły.

7. Ideowy (niemierzalny) – poprzez obecność zamków w życiu miast i świadomości mieszkańców. Na przykład w średniowieczu zamek mógł być symbolem ucisku, obecnie może funkcjonować jako symbol dziedzictwa historycznego i architektonicznego bądź jako swoista wizytówka miasta. Mieszkańcy mogą odczuwać silne więzi emocjonalne i uczuciowe z zamkiem, który w istotnym stopniu może wpływać na poziom lokalnego patriotyzmu. Podmioty mieszczące się w zamkach mogą wzbudzać również emocje negatywne, jak zazdrość i zawiść, np. u lokalnych przedsiębiorców rynku turystycznego.

W ujęciu historycznym J. Gancewski (2001) wyróżnił trzy płaszczyzny, na których zachodziły relacje między zamkami (konwentami krzyżackimi) i sprzężonymi z nimi miastami o wykształconej osobowości prawnej:

- a) gospodarczą,
- b) społeczną,
- c) administracyjno-władczą.

Kontakty gospodarcze przejawiały się w wielu dziedzinach życia średniowiecznych miast i konwentów krzyżackich. Konwent udzielał pozwoleń na prowadzenie miejskich prac budowlanych, pomagał budować system obronny miast, dzierżawił grunty i budynki mieszczanom. Jak pisał R. Czaja (1999, s. 93), „w małych miastach zakon krzyżacki zachował decydujący wpływ (...) na wznoszenie murów i budowli obronnych”.

Zamki miały zazwyczaj silnie rozwinięte zaplecze gospodarcze. Zamkowe piekarnie, browary czy młyny dostarczały podstawowych produktów spożywczych. Z miasta i okolicy dowożono tylko surowce. „Mimo dobrze rozwiniętej infrastruktury gospodarczej konwenty zakonne nawet w okresie koniunktury gospodarczej nie były samowystarczalne w zakresie zaopatrzenia w artykuły spożywcze i rzemieślnicze (...). System zaopatrzenia krzyżackich konwentów w artykuły rzemieślnicze oparty był na trzech elementach: wytworach warsztatów rzemieślniczych zlokalizowanych na przedzamkach, produkcji rzemieślników osiadłych na wolach zamkowych oraz zakupie towarów od kupców i rzemieślników mieszkających w miastach” (Czaja 1999, s. 171). Podobnie działało się również w przypadku miast biskupich, gdzie rzemieślnicy pracowali na potrzeby dworu kapituły w Lidzbarku Warmińskim czy biskupa w Reszlu. Mieszczanie współpracujący z zamkiem mogli liczyć na stabilizację sytuacji materialnej oraz awans społeczny bądź ekonomiczny. Zamek, pełniąc funkcję administracyjną dla określonego terytorium, również pośrednio wpływał na sytuację ekonomiczną miast. Podróżni przybywający do urzędników krzyżackich lub biskupich celem załatwienia swoich interesów często korzystali z usług dostępnych w leżącej u jego stóp osadzie (nocleg, zakup/wymiana dóbr i usług oraz wiadomości).

Zamki krzyżackie prowadziły ożywioną działalność handlową z miastami położonymi wewnątrz państwa zakonnego i poza nim. Przedstawiciele zakonu bardzo często odgrywali rolę pośredników w handlu między miastami krajo-

wymi i europejskimi. Najwyższymi organami zajmującymi się sprawami handlu zakonnego byli szafarze, którzy, jak już wspomniano, rezydowali na zamkach w Malborku i Królewcu. W przypadku miast małych, kontakty handlowe szafarzy były znacznie słabsze niż powiązania z dużymi, samodzielnymi miastami, jak Toruń, Gdańsk czy Elbląg. Spośród grupy sześciu badanych miast można jednak wyróżnić te, które miały znaczenie w globalnym bilansie handlu zakonnego. Były to: Gniew, gdzie skupowano zboże i mąkę, Nidzica, która z racji swego położenia pośredniczyła w handlu artykułami leśnymi i drewnem, Ryn, skąd pozyskiwano płody leśne i ryby, Lidzbark Warmiński, gdzie zakon sprzedawał sukno (Czaja 1999, s. 151). Szafarze zakonni udzielali również miastom zaliczki i kredyty. Generalnie bilans ekonomiczny, społeczny i polityczny bezpośredniej działalności gospodarczej w małych miastach okazał się dla zakonu niekorzystny (Czaja 1999). Szafarze zakonni zaczęli wycofywać się z handlu z małymi miastami. Po 1411 r. handel ten praktycznie ustał. Jedną z przyczyn tego procesu była słaba sytuacja finansowa mieszczaństwa małych miast pruskich.

Władztwo zakonu wywierało silny wpływ na podległe terytorium poprzez swoje uprawnienia administracyjno-władcze. Instrumenty prawne, jakimi dysponowali zakonnicy, pozwalały na silną kontrolę zarówno podległych miast, jak i wsi. W przypadku miast pruskich zakon zazwyczaj sprawował sądownictwo wyższe i sądownictwo nad drogami. Jedynie sądownictwo niższego szczebla mogło pozostawać w gestii lokalnych samorządów (jak np. w Bytowie).

Zakon nakładał na poddanych podatki oraz obowiązek wypełniania innych świadczeń. W pewnym stopniu ustalał i egzekwował miejscowe prawo, przydzielał zezwolenia handlowe itp., czasami, jak w przypadku Torunia, konwent pełnił funkcje arbitralne.

Nie zawsze wpływ zamków był zgodny z interesem i polityką miast. W historii notowano wiele przypadków nadużyć władzy i łamania prawa przez krzyżackich urzędników. W konsekwencji miasta pruskie postanowiły bronić swych interesów przez zawiązanie Związku Pruskiego, co w znacznym stopniu przyczyniło się do upadku potęgi zakonu. Jak pisał J. Gancewski (2001, s. 103), „dążenie miast do pełnej samodzielności (...) oraz przesadne łamanie prawa przez krzyżaków (...) doprowadziło ostatecznie do złamania pozycji zakonu w połowie XV w.”. Należy zaznaczyć, że roszczenia krzyżackie miały zawsze pierwszeństwo przed pretensjami zgłaszanymi przez miasta. Autor określa obraz „wzajemnych kontaktów między zamkami (...) a pobliskimi miastami na płaszczyźnie tzw. koniecznego współdziałania, przede wszystkim dla tych pierwszych, którzy, inicjując proces miastotwórczy, dbali w swoim interesie o rozwój miast; nadmiernie zaś stosując (...) politykę z pozycji władzy zwierzchniej doprowadzili w konsekwencji do kryzysu między wymienionymi ośrodkami”.

Jak pisał R. Czaja (1999, s. 92), „małe miasta pruskie w porównaniu z potencjałem demograficznym i ekonomicznym wielkich miast ponosiły (...)

bardzo znaczne ciężary finansowe na rzecz zakonu”. W połączeniu z rosnącymi w miarę upływu czasu aspiracjami władczyimi miast pruskich, ewolucją stosunków rad miejskich z pozycji podwładnych do rangi partnera oraz wzrostem świadomości i możliwości obrony swoich praw i kształtującej się świadomości wspólnoty regionalnej i krajowej, dało to przyczynek do walki politycznej i zbrojnej o niezależność i suwerenność stanów pruskich.

Oczywiście zakon podejmował także decyzje, które pozytywnie wpływały na rozwój i funkcjonowanie miast, jak np. zmniejszanie opłat czynszowych. Jednakże takie przywileje miały zazwyczaj podłoże polityczne. Zakon chciał, by rady małych miast pruskich odstąpiły od opozycji stanowej.

W przypadku zamków i miast biskupich, historycy również notują przykłady negatywnego oddziaływania władzy kościelnej na poddanym terytorium. Przykładem może być Lidzbark Warmiński. Z jednej strony, korzystał z kościelnego mecenatu i pełnił funkcje stołeczne dla Warmii, ale z drugiej strony władza duchowna dławiała rozwój miasta. Biskupi, dbając o swoje doraźne interesy, podnosili wysokość podatków i świadczeń na rzecz zamku, przez co hamowali rozwój miasta, a tym samym rozbudziali niezadowolenie mieszczan. Innym przykładem ograniczania samorządności na podległym terytorium był brak podstaw prawnych dla tworzenia ustaw. Miasta bez zgody biskupów nie mogły ustanawiać wilkierzy (Czaja 1999, s. 96).

Wydaje się, że najbardziej intensywne powiązania gospodarcze i społeczne w historii współistnienia zamków i miast pruskich zachodziły w okresie panowania krzyżackiego. Wynikało to z polityki społecznej, gospodarczej, administracyjnej i militarnej zakonu. Z jednej strony Krzyżacy zakładali miasta i dbali o ich rozwój, a z drugiej nadużywali swej dominującej pozycji władzy zwierzchniej. Krzyżacy, jako ludność napływowa, stanowili element obcy na terenie Prus, byli najeźdźcami. Powodowało to liczne animozje i bardzo silne interakcje między nimi a ludnością autochtoniczną. Zamek, jako siedziba zakonników, był więc soczewką, w której skupiały się wszystkie pozytywne i negatywne emocje i działania stanów pruskich.

Okres władztwa zakonnego to czas, gdy zamki jako obiekty architektoniczne przeżywały okres swojego rozwoju i świetności. Pod panowaniem polskim oraz po sekularyzacji zakonu stopniowo zmieniały swe funkcje i traciły na znaczeniu. Ich funkcja militarna została znacznie ograniczona poprzez zmiany geopolityczne i postęp techniki wojennej.

Zamki w czasach nowożytnych pełniły zazwyczaj funkcje usługowe dla miast i okolicy. Były siedzibą i mieszkaniem starostów, lokowano tam urzędy i sądy lub mieszkania służbowe. Funkcja gospodarcza zamków uległa redukcji, gdyż nowi właściciele zazwyczaj nie prowadzili tak rozbudowanego folwarku i produkcji rzemieślniczej jak Krzyżacy.

W XVIII w., pod panowaniem pruskim, wprowadzono funkcje inwazyjne do średniowiecznych warowni, co doprowadziło do zniszczenia wielu zamków

i dalszego ich upadku. W tym okresie związki zamków z miastami uległy znacznemu osłabieniu. Zamek nie służył bezpośrednio interesom sąsiadującej miejscowości czy okolicy, ale interesom jego właściciela i użytkowników, nieraz bardzo odległym od spraw miasta. Kontakt miasta z zamkiem zazwyczaj ograniczał się do aprowizacji, dostarczania podstawowych dóbr konsumpcyjnych – spożywczych, wyrobów rzemieślniczych i później przemysłowych. Miasto zapewniało również siłę roboczą (głównie niskiego szczebla). Zamki znalazły się na uboczu życia miast, gdyż były elementem centralnej polityki i administracji. Brakowało wspólnoty interesów. Czasami jednak pełniły istotną funkcję gospodarczą jako magazyny, spichlerze itp. W takim wypadku była prowadzona wymiana handlowa z lokalnym zapleczem, wykorzystywano do pracy miejscową ludność.

Kolejnym etapem w życiu zamków i miast był okres zniszczenia i całkowitego upadku średniowiecznych warowni. Liczne przebudowy, brak remontów, niewłaściwe użytkowanie oraz rozbiórka i pozyskiwanie taniego i łatwo dostępnego surowca z zamków (dobra gatunkowo cegła), doprowadziło wiele budowli do stanu ruiny. Zamek-ruina znajdował się poza głównym nurtem, na marginesie życia miasta.

Ponowne ożywienie wzajemnych relacji i wzrost znaczenia niektórych zamków nastąpił dopiero w XIX w. Pomieszczenia zamkowe zaczęto przystosowywać do pełnienia funkcji mających duże znaczenie dla miasta – administracyjnych, jako siedziba urzędów i sądów, oświatowych i kulturalnych – jako muzea, biblioteki oraz mieszkalnych. Proces ten był poprzedzony budzeniem się świadomości posiadanego dziedzictwa historycznego i architektonicznego w Europie i Prusach. Zaczęto realizować liczne plany rekonstrukcji, odbudowy i adaptacji zamków do nowych potrzeb.

Okres II wojny światowej dla wielu zabytkowych warowni oznaczał często ponowne wprowadzenie funkcji inwazyjnych, jak więzienna, magazynowa lub przeznaczenie na koszary. W wyniku działań wojennych znaczna liczba obiektów uległa zniszczeniu. Jednakże w większości przypadków zniszczone zamki odbudowywano i przystosowywano na potrzeby urzędów (brak odpowiednich pomieszczeń w zniszczonych miastach), a później umieszczano w nich biblioteki, muzea, domy kultury itp. Niektóre z warowni bardzo długo czekały na odbudowę, a w wielu przypadkach prace budowlane i konserwatorskie trwają do tej pory. Przebudowa, rekonstrukcja i adaptacja zamków w ciągu ostatnich 20 lat (w niektórych przypadkach wcześniej) jest związana z wprowadzaniem nowych funkcji. Zamki zaczęto adaptować na potrzeby obiektów hotelarskich i gastronomicznych.

Poniżej zaprezentowano proces przemiany powiązań funkcjonalnych zespołu zamek–miasto na płaszczyźnie ekonomicznej i społecznej, w ujęciu chronologicznym:

1. Zamek i miasto powiązane militarnie (wspólny system obronny) i gospodarczo – miasto pracuje na potrzeby zamku – symbioza bądź dominacja zamku nad miastem (XIII–XV w.).

2. Osłabienie pozycji zamku – mniejsze znaczenie gospodarcze, miasto wychodzi z cienia, zdobywa większą samodzielność. Jeśli zamek jest siedzibą ważnego urzędu – pełni istotną funkcję administracyjną dla miasta/okolicy. Zmniejszająca się rola obronna zamku (XVI–XVII wiek).

3. Marginalizacja pozycji zamku, całkowita samodzielność jednostki miejskiej, w zależności od zagospodarowania zamku – korzysta on z obsługi miasta w postaci dostarczania żywności i innych artykułów (XVII–XVIII w.).

4. Zamek znika z życia gospodarczego miasta, nie ma znaczenia, często w stanie ruiny (XVIII i XIX w.).

5. Próba wykorzystania budynku, pozostałości zamku, nawiązanie do dziedzictwa i historii, rekonstrukcja, znaczenie administracyjne jako siedziba urzędów, placówek kulturalnych, oświatowych. Niewielkie znaczenie gospodarcze (XIX w.).

6. Odbudowa i rekonstrukcja – dbałość o zachowanie pierwotnego wyglądu, nawiązanie do pierwotnych funkcji. Sprzedaż dziedzictwa i historii – zamek przyciąga turystów dzięki walorom architektonicznym i historycznym. Zamek traktowany jako podmiot ekonomiczny, który dokonuje zakupu dóbr i usług na rynku lokalnym i ponadlokalnym i zapewnia określoną liczbę miejsc pracy. Miasto znów korzysta z zamku, jego znaczenie rośnie. Ponowna symbioza, czasami konkurencja (np. walka o turystę).

W uproszczeniu, relacje na linii zamek–miasto można zapisać następująco:

1. Relacje pierwotne – silne powiązanie zamku i miasta na wielu płaszczyznach.

2. Relacje wtórne – osłabienie i modyfikacja wzajemnych relacji, redukcja płaszczyzn współdziałania.

3. Zanik relacji – niewielkie znaczenie zamku dla miasta.

4. Odbudowa relacji – wzrost znaczenia zamku dla miasta.

5. Relacje oparte na turystyce – wzrastająca rola zamku w mieście, bazująca na nowej funkcji – funkcji turystycznej.

Pierwszy i drugi etap cyklu życia zamku, tj. etap budowy i rozwoju, potraktowano łącznie (relacje pierwotne), gdyż był to okres najintensywniejszej współpracy i największej liczby powiązań między zamkiem a miastem. Kolejnym okresem był etap stagnacji, charakteryzujący się zmniejszeniem intensywności relacji lub/i liczby płaszczyzn współpracy (np. mniejsze znaczenie gospodarcze zamku bądź zanik jego funkcji militarnej) – relacje wtórne. Etapy upadku i ruiny, które przejawiały się niewielką skalą wzajemnych powiązań bądź całkowitym zanikiem roli zamku w życiu miasta (zanik relacji), co wynikało z jego fatalnej kondycji technicznej oraz braku wykorzystania na po-

trzeby lokalnego społeczeństwa bądź władzy. Etap odbudowy relacji charakteryzował się próbą adaptacji zamku do spełniania potrzeb służących mieszkańcom miasta (funkcje mieszkalne, administracyjne, kulturalne, inne). Ostatni z etapów, który trwa do dziś – etap rozwoju turystyki – jest związany z wprowadzeniem funkcji turystycznej i przystosowaniem zamku do obsługi ruchu turystycznego (relacje oparte na turystyce).

Należy zauważyć, że odzwierciedleniem wydarzeń historycznych, funkcji pełnionych przez zamek, jego znaczenia oraz możliwości finansowych i celów właściciela/zarządcy był stan techniczny budynku. Jeśli zamek pełnił istotne funkcje i miał znaczenie w życiu miasta, zazwyczaj był utrzymywany w dobrym stanie technicznym. Gdy tracił na znaczeniu i jego rola malała – jego stan zachowania również się pogarszał.

3.3. Model przemian funkcji zamków

W celu wyznaczenia teoretycznego modelu cyklu życia zamku autor posłużył się metodą badań przemian funkcjonalnych miast, zastosowaną przez A. Suliborskiego (2010). Autor, adaptując tę metodę do swoich potrzeb, określił genezę i wyznaczył etapy przemian funkcjonalnych badanych zamków. Kolejnym krokiem była synteza i unifikacja powstałych schematów do postaci modelu przemian funkcjonalnych zamku średniowiecznego.

Jak stwierdził A. Suliborski (2010, s. 127), przy badaniach genetyczno-funkcjonalnych „periodyzacja funkcjonalna jest empirycznym modelem przemian funkcji i struktury funkcjonalnej konkretnego miasta”. Suliborski wydzielił pięć elementów, które składają się na konstrukcję modelu funkcjonalnego. Są to:

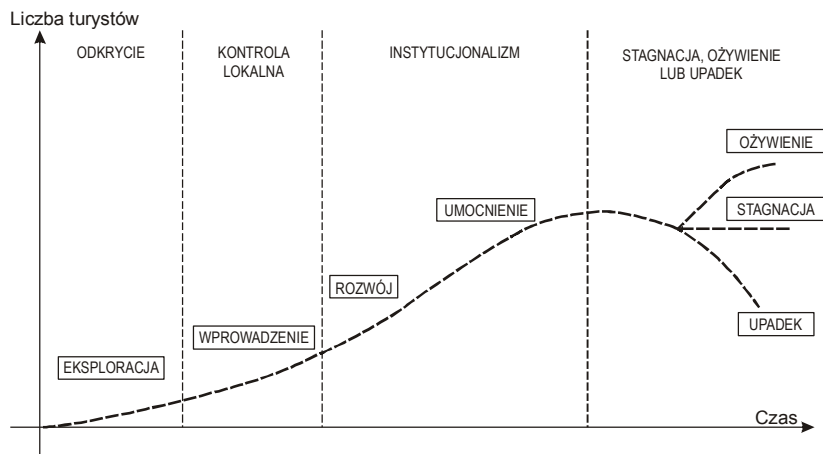
- czynniki funkcjonalne,
- procesy funkcjonalne,
- stadia (fazy) funkcjonalne,
- główne funkcje,
- efekty przestrzenne przemian funkcjonalnych.

Autor wykorzystał zaproponowany schemat postępowania do potrzeb analizy przemian funkcji badanych zamków średniowiecznych. Pominęto szczegółową analizę przestrzennych przemian funkcjonalnych, a skupiono się na wyznaczeniu dominujących form zagospodarowania zamków.

Aby przedstawić proces przemian funkcjonalnych badanych obiektów w formie graficznej, autor odwołał się do koncepcji cyklu życia obszaru turystycznego R. Butlera (2006a, b), bazującej na ekonomicznej koncepcji cyklu życia produktu (rys. 13). Zastosowanie tej teorii pozwoliło na konstrukcję hipotetycznego „cyklu życia zamku średniowiecznego terenów historycznych Prus

i Warmii”. Butler wyróżnił następujące po sobie etapy ewolucji cyklu życia obszaru turystycznego⁵.

Według tego autora, w fazie pierwszej (*exploration stage*) następuje proces eksploracji obszaru recepcyjnego przez niewielką grupę turystów, która nie wywiera znaczącego wpływu na lokalną społeczność i środowisko przyrodnicze. W fazie drugiej, wprowadzenia (*involvement stage*), wzrost liczby odwiedzin uczestników ruchu turystycznego skutkuje powstaniem nowych źródeł dochodu społeczności recepcyjnej. W trzeciej fazie, rozwoju (*development stage*), funkcja turystyczna stopniowo umacnia się i staje jednym z głównych źródeł utrzymania lokalnej społeczności. Liczba turystów może przewyższać liczbę mieszkańców, obserwowany jest napływ inwestycji zewnętrznych, a środowisko przyrodnicze zostaje poddane wzrastającej antropopresji. W kolejnej, czwartej fazie, konsolidacji (*consolidation stage*), można zaobserwować dominującą pozycję funkcji turystycznej w lokalnej gospodarce, co nierzadko prowadzi do konfliktu interesów różnych grup społecznych. Piąta faza, stagnacji (*decline stage*), jest okresem krytycznym dla przyszłości obszaru turystycznego. Zahamowanie wzrostu liczby przyjazdów turystycznych może powodować napięcia społeczne i ekonomiczne. Skutkiem może być upadek funkcji turystycznej bądź jej odrodzenie, nierzadko w nowej formie.

Rys. 13. Hipotetyczny cykl życia obszaru turystycznego według R. Butlera (2006a, b)
Źródło: J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk (2002)

⁵ Koncepcję Butlera można również zastosować do badania ostatniej fazy cyklu życia zamku średniowiecznego, tj. od momentu rozpoczęcia funkcji turystycznej. Analizując dynamikę miernika, jakim jest wielkość ruchu turystycznego w zamkach, można prześledzić rozwój ich produktu turystycznego w postaci „cyklu życia produktu turystycznego średniowiecznych zamków”.

Miernikiem pozwalającym na wykreślenie krzywej cyklu Butlera była wielkość ruchu turystycznego. W przypadku cyklu życia średniowiecznych zamków, niezwykle trudno określić syntetyczny miernik, określający ich rangę i znaczenie na przestrzeni wieków. Główną przyczyną jest brak istniejących danych, pozwalających na dokładną analizę historii zamków. Dla teoretycznych rozważań przydatne może być np. zastosowanie liczby załogi zamkowej (współcześnie pracowników) bądź też siły nabywczej zamku, mierzonej za pomocą liczby transakcji handlowych zawieranych w określonej jednostce czasu. Niestety współcześnie nie dysponujemy możliwościami odtworzenia wartości tych mierników dla całości życia zamków, od powstania po czasy obecne. Poza tym należałoby uwzględniać szereg różnorodnych czynników i uwarunkowań, jak zmiany społeczne, gospodarcze i technologiczne, rozwój cywilizacyjny, jaki nastąpił od momentu budowy zamku po dziś itd. Autor proponuje zastosowanie innego wskaźnika, którym może być stan techniczny zamku.

Za punkt wyjścia analizy należy uznać okres panowania krzyżackiego bądź władztwo biskupie i kapitulne, gdy zamki były przystosowane do pełnienia funkcji militarnych, gospodarczych i administracyjnych. Miernik w postaci stanu technicznego zamku jest, zdaniem autora, odzwierciedleniem wielu procesów i zjawisk (zarówno pozytywnych, jak i negatywnych) zachodzących w zamku i jego otoczeniu. Pozwala na określenie jego roli i znaczenia dla otaczającej przestrzeni. Do konstrukcji wskaźnika mogą służyć wszelkie zachowane, pisane materiały historyczne, a także sztychy, ryciny i mapy, na których umieszczono zamek. Wsparciem materiałów piśmiennych i kartograficznych, podczas szczegółowej analizy cyklu życia zamku powinny być badania archeologiczne i architektoniczne.

Przy konstrukcji miernika określającego stan zachowania średniowiecznych zamków autor proponuje uwzględnienie następujących cech:

- a) architekturę otoczenia zamku:
 - wielkość powierzchni należącej do zamku na terenie wzgórza zamkowego i poza nim,
 - zagospodarowanie i stopień wykorzystania przedzamcza/przedzamczy,
- b) stan zachowania elewacji zamku:
 - zachowane elementy obronne,
 - zachowane elementy użytkowe i ozdobne,
- c) stan zachowania wnętrza zamku (w ograniczonym zakresie):
 - odsetek wykorzystanych pomieszczeń,
 - zdobnictwo (malowidła, rzeźby itp.),
- d) stopień przebudowy i wierność z oryginałem.

Podobną metodę w ocenie atrakcyjności turystycznej obiektów architektonicznych w 1980 r. zastosowała W. Deja, którą na potrzeby oceny atrakcyjności zamków położonych na Szlaku Zamków Gotyckich wykorzystał A. Szwichtenberg (2002).

Autor nie prowadził własnych badań historycznych i archeologicznych, a jedynie korzystał z dostępnych publikacji i opracowań dotyczących wytypowanych zamków, obszaru badań i innych. Na podstawie literatury wyselekcjonował najważniejsze wydarzenia z dziejów badanych zamków o charakterze funkcjonalnym, przemian własnościowych oraz ich kondycji technicznej i zagospodarowaniu. Pod uwagę brane były nie tylko główne zabudowania zamków, ale również inne obiekty znajdujące się na terenie zamkowych wzgórz, powiązane z zamkami funkcjonalnie (np. przedzamcze, pałac letni).

Wydarzenia takie, jak oblężenia, pożary, dewastacja i przebudowy niezgodne z pierwotną funkcją pogarszały stan techniczny warowni. Im bardziej badany zamek był zniszczony/zdewastowany, tym niżej znajdowała się krzywa wykresu. Z kolei okres budowy, rozbudowy, remontu czy też przebudowy zamków, jest odzwierciedlony w postaci krzywej wędrującej w górę. Wysokość czy wielkość załamania linii określającej stan techniczny badanych zamków to efekt subiektywnej oceny autora na podstawie informacji i opisów zawartych w dostępnej literaturze. Nie prowadzono szczegółowej analizy matematycznej, a uzyskany wynik ma charakter teoretyczny i hipotetyczny.

Wykresy analizowanych obiektów sporządzono na tym samym podkładzie i w tej samej skali odniesienia, celem umożliwienia porównania wszystkich krzywych określających cykl życia zamków. Poziomą skalą odniesienia jest czas, na wykresach zobrazony jako odcinki równej długości odpowiadające kolejnym wiekom istnienia zamków. Pionową skalę tworzą cztery odcinki równej długości, określające kondycję techniczną zamku w procentach: od zera (moment rozpoczęcia budowy bądź też całkowite zniszczenie zamku) do stu (okres doskonałej kondycji technicznej zamku, zwykle związany z krzyżackim bądź biskupim okresem własności, wielką rozbudową i przebudową oraz remontami i pracami restauracyjnymi po II wojnie światowej i związanych z wprowadzeniem i rozwojem funkcji turystycznej). Stosunek długości skali pionowej i poziomej dobrano w taki sposób, by okresy słabej i dobrej kondycji technicznej badanych zamków były dobrze widoczne, bez potrzeby powiększania rysunku.

Dzięki przeprowadzonej analizie istnieje możliwość wskazania kilku cech charakterystycznych dla wykresów cykli życia badanych zamków. Pomimo lokalnych różnic, każdy z badanych obiektów doświadczył podobnych przemian funkcjonalnych. Należy jednak zwrócić uwagę, że wydzielenie poszczególnych etapów procesu przemian wynika z próby ujęcia skomplikowanej i burzliwej historii kilku zamków średniowiecznych w sposób możliwie syntetyczny⁶.

⁶ Przy konstrukcji cyklu życia zamku pominięto etap koncepcyjny jego istnienia.

Z konieczności operowano na poziomie dużych uogólnień i unifikacji opisywanych zjawisk, co mogło powodować utratę pewnych cech charakterystycznych dla poszczególnych zamków. Kolejne etapy cyklu życia różnią się w zależności od obiektu długością trwania, intensywnością i częstotliwością występowania (np. zamek mógł znaleźć się w ruinie kilkakrotnie).

Cykle życia zamków w Lidzbarku Warmińskim i Reszlu, z racji przynależności do kapituły i biskupów warmińskich różnią się od zamków krzyżackich. Podstawową różnicą są dłuższe okresy świetności i stagnacji (zazwyczaj bardzo dobry lub dobry stan techniczny obiektu), kiedy to zamki odgrywały swoje pierwotne role. Okres upadku warowni w Reszlu i Lidzbarku Warmińskim zaczął się dopiero od momentu likwidacji dominium warmińskiego oraz pierwszego rozbioru Polski pod koniec XVIII w. Okresy upadku, obok pożarów i wojen XIV- i XV-wiecznych (polsko-krzyżackich) i XVII-wiecznych (walki ze Szwedami), były związane także ze zmianami funkcji zamków i ich dewastacją podczas panowania pruskiego w XVIII i XIX w. Okres odbudowy rozpoczynał się zazwyczaj w XIX w. i z przerwami trwał do końca XX w. Obecnie badane zamki znajdują się w dobrej kondycji technicznej ze względu na przeprowadzone remonty, prace rekonstrukcyjne przystosowujące je do pełnienia funkcji muzealnych, gastronomicznych i hotelarskich (rozwój funkcji turystycznej). Zaprezentowany podział przyjmuje więc postać teoretycznego modelu przemian funkcjonalnych, który przedstawiono w formie tabeli (tab. 10).

Konstruując model przemian funkcjonalnych zamków, autor dokonał następującego podziału ich funkcji ze względu na rodzaj zagospodarowania i charakter użytkowania:

1. Funkcje pierwotne – zadania, dla których zamek został wybudowany.
2. Funkcje wtórne – kolejne funkcje (bądź modyfikacje pierwotnych), jakie pełnił obiekt, związane z przemianami gospodarczymi, politycznymi, społecznymi, technologicznymi.
3. Funkcje inwazyjne – w znaczny sposób naruszające kondycję techniczną zamku; pojawia się zagospodarowanie i użytkowanie sprzeczne z pierwotnymi funkcjami i przeznaczeniem.
4. Funkcje nieinwazyjne – funkcje różne od pierwotnych, nienaruszające w sposób rażący zabytkowej tkanki zamku, wprowadzane (poprzez odpowiednie zagospodarowanie zamku) wraz z ogólnym wzrostem świadomości i poszanowania dziedzictwa.
5. Funkcja turystyczna – współcześnie pełnione funkcje i zadania związane z obsługą ruchu turystycznego, poprzedzone gruntowną renowacją i odbudową.

Tabela 10. Model przemian funkcji zamku średniowiecznego z terenów Prus i Warmii

Wybrane czynniki (determinanty) funkcjonalne	Procesy funkcjonalne	Dominująca forma zagospodarowania zamku	Dominująca funkcja	Etap cyklu życia (fazy, stadia funkcjonalne)
XIII w. Funkcje pierwotne				
Powstanie państwa zakonnego, proces zdobywania ziem przez zakon, konieczność obrony szlaków handlowych (wodnych i lądowych) oraz granic terytorium, walka z plemionami pruskimi	Poszukiwanie miejsca o dogodnym położeniu i walorach obronnych, budowa pierwszych umocnień	Gród pruski, po zdobyciu przez Krzyżaków drewniana strażnica obronna	Militarna, mieszkalna, administracyjna, klasztorna	Etap budowy
XIV–XV w. Funkcje pierwotne				
Rozwój państwa zakonnego, umacnianie władzy na zdobytym terytorium, rozwój sieci osadniczej (lokacja miast) i militarnej, obrona miejscowej ludności przed najeżdżcą, obrona miast, wojny polsko-krzyżackie, sekularyzacja zakonu	Budowa zamku murowanego, administrowanie podległym terytorium z zamku, działalność gospodarcza przedzamczy, funkcjonowanie w systemie polityczno-gospodarczym (zamek-siedziba urzędnika, handel, produkcja, inne) zakonu i społeczno-gospodarczym sieci osadniczej (miast i wsi) państwa krzyżackiego	Murowany zamek obronny	Militarna, gospodarcza, mieszkalna, administracyjna, rezydencjonalna, klasztorna	Etap świetności
XVI–XVIII w. Funkcje wtórne				
Upadek zakonu, przejęcie części państwa krzyżackiego przez Rzeczpospolitą, budowa nowej administracji, zmiany społeczno-gospodarcze, nowe trendy w technice wojennej, architekturze oraz kulturze i sztuce, najazd szwedzki	Przebudowa zamków na potrzeby nowej administracji i funkcji rezydencjonalnych, zatracanie funkcji obronnej. Osłabienie funkcji gospodarczych	Rezydencja/siedziba urzędnika państwowego wysokiej rangi	Rezydencjonalna, administracyjna, mieszkalna, gospodarcza. Stopniowy upadek pierwotnej funkcji militarnej	Etap stagnacji

Koniec XVIII w., XIX w. Funkcje inwazyjne				
Rozbiory Polski, sekularyzacja Warmii, powstanie państwa pruskiego, budowa nowej administracji, rozwój państwa wojskowego, budowa nowych obiektów i adaptacja istniejących na potrzeby militarne	Przystosowywanie zamków do potrzeb gospodarczych, więziennych i wojskowych	Więzienie/koszary/magazyny	Wojskowa, więzienna/ magazynowa	Etap upadku
XIX w. Funkcje inwazyjne				
Działalność administracji pruskiej – przebudowa i dewastacja zamków	Zaniedbanie, niszczenie i rozbiorówka budowli, pozyskiwanie budulca; zamki popadają w ruinę	Ruina	Ograniczone wykorzystanie gospodarcze; miejsce pozyskiwania budulca	Etap ruiny
XIX–XX w. Funkcje nieinwazyjne				
Zmiana w polityce państwa pruskiego względem materialnego dziedzictwa Krzyżaków. Odbudowa zamków, wzrost świadomości posiadanego dziedzictwa. II RP – wzrost świadomości historycznej, decyzje różnego szczebla w sprawie ochrony posiadanego dziedzictwa	Rekonstrukcja i odbudowa, adaptacja zamków do potrzeb lokalnych społeczności: administracja, oświata, kultura, mieszkalnictwo	Mieszkania/urzędy, placówki kultury i oświaty, pierwsze muzea	Mieszkaniowa, administracyjna. Próba wykorzystania zamków do potrzeb lokalnych społeczeństw. Odbudowa i adaptacja	Etap odbudowy
XX w. Funkcje nieinwazyjne, funkcja kulturalna i turystyczna				
PRL – odbudowa zabytków zniszczonych po II wojnie światowej, rozwój turystyki. Zagospodarowanie odbudowanych obiektów do potrzeb lokalnych społeczności	Odbudowa i rekonstrukcja, zagospodarowanie turystyczne, budowa produktów turystycznych, rozwój funkcji turystycznej, nawiązanie do pierwotnych funkcji zamków średniowiecznych. Działalność gospodarcza i ochrona dziedzictwa	Obiekty obsługi ruchu turystycznego/placówki kulturalne i oświatowe	Oświatowa, kulturalna i turystyczna. Odbudowa i zagospodarowanie zamku do lokalnych potrzeb. Różnorodne formy zagospodarowania	Etap wykorzystania dziedzictwa i turystyki

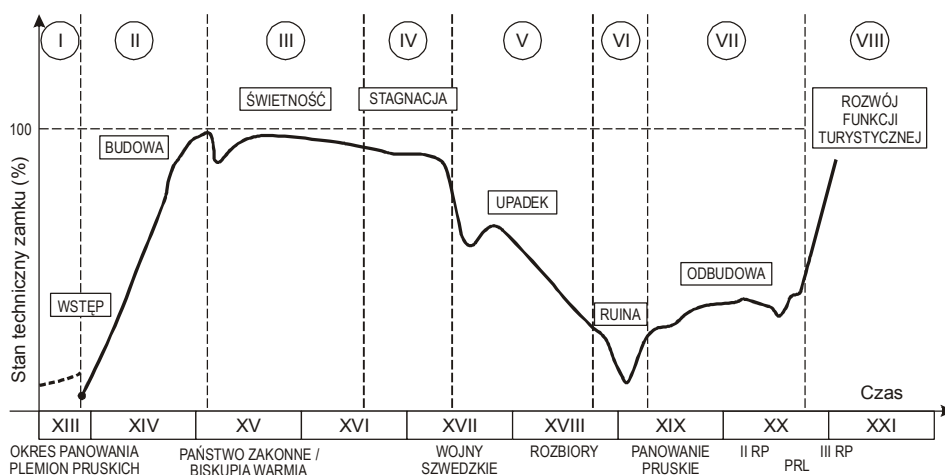
XX–XXI w. Funkcje nieinwazyjne, funkcja turystyczna i kulturalna				
III RP – nowe możliwości pozyskania funduszy na odbudowę zabytków, przemiany własnościowe i organizacyjne, prywatyzacja, sprzedaż zamków, rosnąca rola działań promocyjnych i marketingowych, wspólne działania promocyjne zamków (Szlak Polskich Zamków Gotyckich)	Odbudowa, rekonstrukcja, prace remontowe. Rozwój „historii żywej”. Podnoszenie standardu i zakresu świadczonych usług. Nowe inwestycje, stały rozwój produktów turystycznych	Obiekty obsługi ruchu turystycznego/placówki kulturalne i oświatowe	Turystyczna, oświatowa, kulturalna. Próby odtworzenia elementów pierwotnych funkcji i wyglądu zamku. W niektórych obiektach zaznacza się przewaga zagospodarowania skierowanego na obsługę turystów (poza lokalny rynek) nad dotychczasowym zagospodarowaniem służącym lokalnym społecznościom	Etap wykorzystania dziedzictwa i turystyki (kontynuacja)

Źródło: opracowanie własne.

Uzupełnieniem tabelarycznego modelu przemian funkcji badanych zamków jest graficzna postać modelu cyklu życia zamku średniowiecznego z terenów Prus i Warmii (rys. 14). Przerywana linia na początku wykresu oznacza etap istnienia pierwotnych umocnień drewniano-ziemnych, a kropką zaznaczono moment/okres rozpoczęcia budowy zamku właściwego. Model ten jest wynikiem analizy porównawczej wykresów cyklu życia sześciu badanych zamków. Jego analiza wskazuje na dwa okresy, kiedy badane zamki pełniły istotne funkcje w otoczeniu: okres świetności, który następował po etapie budowy zamków i trwał (w zależności od zamku) od XIV do XV–XVII w., oraz okres rozwoju funkcji turystycznej będący następstwem odbudowy zamków w drugiej połowie XX w. i przemian społecznych, gospodarczych i politycznych po 1989 r.

Etap upadku, a później ruiny, był związany z postępującą utratą określonych zadań i funkcji zamków (militarnej, a w dalszej kolejności gospodarczej i rezydencjonalnej oraz administracyjnej). Wieloletnie zaniedbania, brak należytej troski, niewłaściwe użytkowanie, zmiany własności i nieudane przebudowy związane z wprowadzaniem funkcji inwazyjnych w zabytkową tkankę, skutkowały często prawie całkowitą ruiną badanych zamków. Zamki w najgorszym

stanie znajdowały się przeważnie w XIX w. Zły stan techniczny był także wynikiem innych wydarzeń, jak wojny i oblężenia czy też pożary, co jest widoczne na zaprezentowanym wykresie w postaci fragmentu krzywej skierowanej ku dołowi.

Rys. 14. Model cyklu życia zamku średniowiecznego z terenów Prus i Warmii
Źródło: opracowanie własne

Cykl życia badanych zamków odzwierciedla ważne wydarzenia historyczne związane z obszarem badań. Należy pamiętać, że przemiany funkcjonalne zamków często były wyrazem dokonujących się zmian społecznych, politycznych, ekonomicznych czy też postępu technicznego i rozwoju cywilizacyjnego Europy. Przeprowadzone analizy, zdaniem autora, stanowią jedynie zarys i wstęp do historycznych badań przemian funkcjonalnych zamków oraz próby określenia ich roli i znaczenia w dziejach.

4. Ruch turystyczny na obszarze badań

Światowa Organizacja Turystyki rozróżnia dwie kategorie podróżnych: odwiedzających oraz innych podróżnych. Odwiedzający to każda osoba podróżująca do miejsca znajdującego się poza jej codziennym otoczeniem na czas nie dłuższy niż 12 miesięcy, jeśli podstawowym celem podróży nie jest podjęcie pracy zarobkowej wynagradzanej w odwiedzanej miejscowości. Do celów statystycznych wydzielono również odwiedzających międzynarodowych i krajowych, którzy z kolei dzielą się na turystów i odwiedzających jednodniowych. Turysty zaś to osoby, które zatrzymują się na co najmniej jedną noc w odwiedzanej miejscowości, natomiast odwiedzający jednodniowi nie korzystają z zakwaterowania w odwiedzanej miejscowości (Liszewski 2007, s. 78, Gołębski 2006, s. 24–25).

4.1. Wielkość ruchu turystycznego

Określenie wielkości ruchu turystycznego nie jest zadaniem łatwym, gdyż nie prowadzi się zbiorczych ewidencji tego zjawiska na poziomie miasta. Jedyne wiarygodne dane i w znacznym stopniu odzwierciedlające wielkość, dynamikę i charakter ruchu turystycznego można uzyskać bezpośrednio z obiektów zlokalizowanych na obszarze badań. Wynika to z kilku względów:

- zamki są największymi atrakcjami w badanych miastach, często jedynymi obiektami, gdzie wstęp wymaga zakupienia biletu,
- jedynie w zamkach (muzea, hotele) i w punktach informacji turystycznej jest prowadzona ewidencja osób odwiedzających¹,
- większość odwiedzających i turystów przyjeżdżających do miast zwiedza zamki,
- odwiedziny zamku są najczęstszym motywem przyjazdów uczestników turystyki krajoznawczej w analizowanych miastach.

Wielkość ruchu turystycznego w badanych zamkach określono na podstawie danych na temat liczby osób korzystających z noclegów w zamkowych obiek-

¹ Wyjątkiem jest Ryn, gdzie prowadzi się ewidencję liczby odwiedzających muzeum zlokalizowane w Ryńskim Centrum Kultury, poza zamkiem.

tach noclegowych (Bytów, Gniew, Reszel, Ryn), biletów wstępu do placówek muzealnych (Bytów, Lidzbark Warmiński, Gniew, Reszel), liczby uczestników wycieczek zamkowych z przewodnikiem (Ryn), biletów wstępu do wydzielonych dla zwiedzania fragmentów zamków (Reszel) oraz pomocniczo na podstawie szacunkowych danych pracowników zamkowych instytucji.

W trakcie badań terenowych autor napotkał na problemy w uzyskaniu danych na temat liczby odwiedzających zamek w Nidzicy. Zarówno w hotelu Gregorovius, jak i w Nidzickim Ośrodku Kultury uzyskano jedynie dane szacunkowe. Zebrane informacje uzupełniono o dane na temat liczby sprzedanych biletów wstępu do muzeum, które pochodzą z maszynopisu pracy magisterskiej M. Kuształa pt. *Ruch turystyczny na Szlaku Zamków Gotyckich*, obronionej w 2008 r. w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu UŁ. W Bytowie, dzięki uprzejmości jednego z pracowników hotelu, autor uzyskał dane na temat liczby gości hotelowych w 2008 r., pochodzące z prywatnej statystyki prowadzonej na własne potrzeby. Do oficjalnych danych autor nie uzyskał dostępu. W pozostałych placówkach zamkowych autor nie miał problemów z uzyskaniem informacji.

W tabeli 11 przedstawiono liczbę osób, które w 2008 r. korzystały z usługi noclegowej, oraz liczbę sprzedanych biletów wstępu do placówek muzealnych zlokalizowanych w zamkach. Najwięcej gości hotelowych, 47 500 osób, odwiedziło zamek w Rynie. Zamek cieszy się popularnością ze względu na wielkość hotelu, malownicze położenie, a także standard i różnorodność oferty. Na drugim miejscu, w znacznym oddaleniu od Rynu, z liczbą 9488 nocujących znajdował się Gniew. Na blisko 9,5 tys. osób, które nocowały na terenie wzgórza zamkowego w 2008 r., przypadało 4792 gości Pałacu Marysienki i 4696 gości Dormitorium. Zdaniem autora, po przejściu obiektów wzgórza zamkowego przez prywatnego właściciela i podniesieniu standardu świadczonych usług, zamek w Gniewie będzie jednym z najpoważniejszych graczy na rynku hoteli w zabytkach w Polsce. Oprócz wielkości bazy noclegowej, wysokiego standardu i zróżnicowanej oferty, o dużej atrakcyjności zamku świadczą m.in.: dogodne położenie komunikacyjne, bliska odległość do dużego miasta, jakim jest Gdańsk, sąsiedztwo znaczącej atrakcji turystycznej – zamku w Malborku – oraz tradycja i renoma historycznych imprez organizowanych przez grupy rekonstrukcyjne z Gniewu. Pozostałe hotele, w Bytowie, Nidzicy i Reszlu, są zlokalizowane w zdecydowanie mniejszych zamkach niż Gniew i Ryn, a możliwości poszerzenia posiadanej bazy noclegowej są znikome. Zamek lidzbarski jest placówką muzealną i nie prowadzi komercyjnej działalności hotelarskiej. Należy przypuszczać, że po otwarciu hotelu Krasicki liczba turystów i odwiedzających zamek wzrosła.

W przypadku liczby sprzedanych biletów wstępu do placówek o charakterze muzealnym, na pierwszym miejscu znalazło się Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie, dalej Muzeum Warmińskie w Lidzbarku Warmińskim, Muzeum Archeologiczne w Gniewie, Muzeum Ziemi Nidzickiej w Nidzicy, zamek Ryn

oraz Galeria Sztuki Zamek w Reszlu. Szczególną uwagę zwraca zamek w Rynie, który nie posiada placówki muzealnej, a jego zbiory historyczne są bardzo skromne. Mimo to w trzecim roku działalności hotelu zanotowano ponad 11 tys. osób, które uczestniczyły w zwiedzaniu obiektu z przewodnikiem. Należy przewidywać, że liczba ta może jeszcze wzrosnąć.

Tabela 11. Liczba udzielonych noclegów w obiektach noclegowych oraz liczba sprzedanych biletów wstępu do placówek muzealnych w zamkach obszaru badań w 2008 r.

Liczba	Miasto					
	Bytów	Gniew	Lidzbark Warm.	Nidzica ^a	Reszel	Ryn
Nocujących	5 088	9 488 ^b	-	ok. 5 000	2830	47 500
Sprzedanych biletów wstępu do muzeum (galerii)	37 680	26 322	28 039	12 900	4723	11 204 ^c

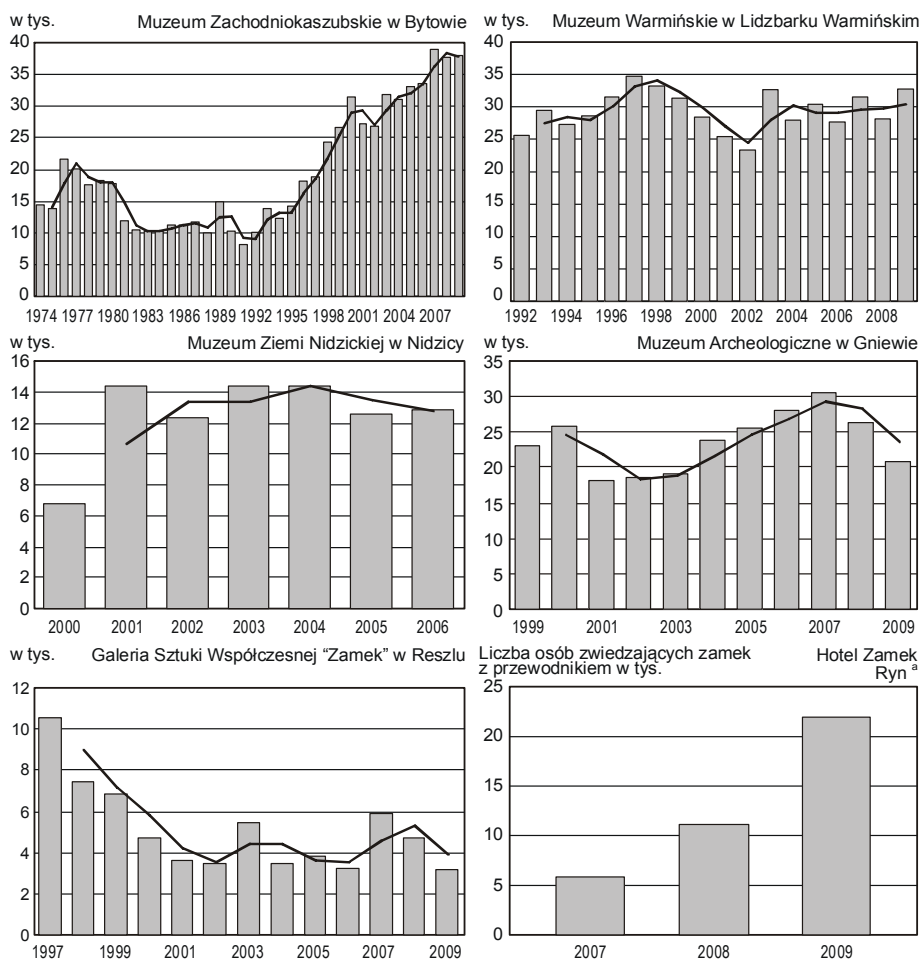
^a Dane szacunkowe pracowników hotelu Gregorovius i NOK, liczba sprzedanych biletów wstępu do muzeum za 2006 r. ^b Liczba osób korzystających z noclegu w Pałacu Marysieńki oraz w Dormitorium. ^c Liczba osób uczestniczących w wycieczkach z przewodnikiem po zamku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji uzyskanych w badanych obiektach.

Całkowita liczba osób odwiedzających zamki nie jest możliwa do ustalenia, gdyż zazwyczaj wstęp na dziedziniec zamkowy jest bezpłatny², a korzystających z innych usług poza noclegową i zwiedzania muzeum nikt nie ewidencjonuje. Szacunki pracowników zamku w Bytowie mówią o ok. 55 tys. osób odwiedzających zamek rocznie, a w Gniewie, z powodu organizacji popularnych imprez masowych odtwórstwa historycznego, liczba odwiedzających mogła sięgać nawet 100 tys. osób (Musiaka 2007, s. 71). W przypadku Rynu, według pracowników Ryńskiego Centrum Kultury, liczba osób korzystających z noclegów w obiektach hotelarskich poza zamkiem wynosi ok. 11 tys. rocznie, co w połączeniu z Hotelem Zamek Ryn daje 58–59 tys. nocujących rocznie w mieście. Żeglarzy zawijających do przystani w Rynie oraz odwiedzających jednodniowych nikt nie ewidencjonuje. W przypadku Reszla, szacunki pracowników zamkowych odnośnie do wielkości ruchu turystycznego w zamku przedstawiają się następująco: w 2007 r. – 57–58 tys. osób (oprócz gości hotelu w zamku), w 2008 r. – ok. 50 tys. osób i w 2009 r. – ok. 50 tys. osób.

² Aby dostać się na zamkowy dziedziniec, należy wykupić bilet wstępu w Lidzbarku Warmińskim i w Gniewie.

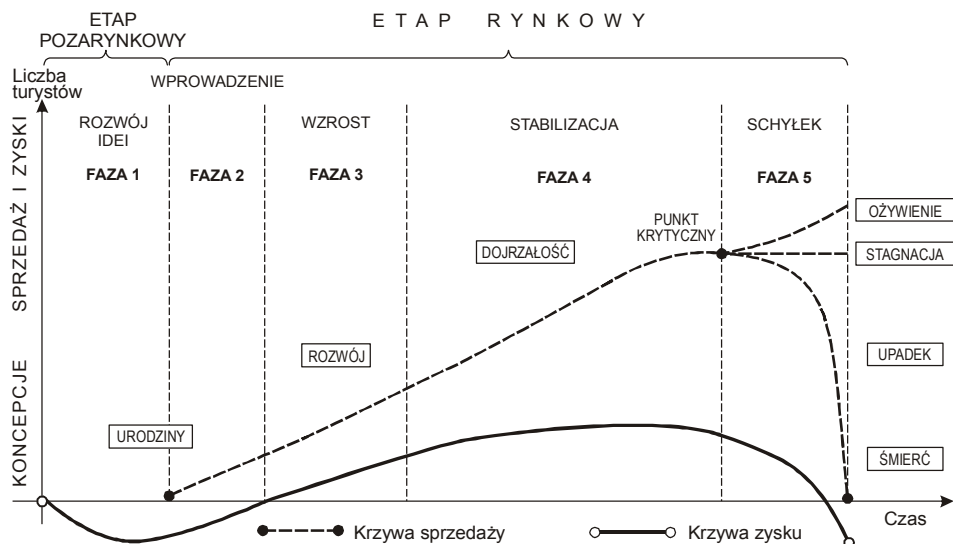
Liczbę sprzedanych biletów wstępu do wytypowanych placówek muzealnych zaprezentowano na rysunku 15. Najliczniej odwiedzanym muzeum spośród badanych placówek było Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie. Na kolejnych miejscach znalazły się: Muzeum Warmińskie w Lidzbarku Warmińskim, Muzeum Archeologiczne w Gniewie, Hotel Zamek Ryn (w tym przypadku dane dotyczą osób zwiedzających zamkowe pomieszczenia, a nie gości hotelu), Muzeum Ziemi Nidzickiej i Galeria Sztuki w Reszlu.

^a W zamku Ryn nie funkcjonuje placówka muzealna. Mimo to obiekt można zwiedzać w zorganizowanych grupach z przewodnikiem. Na wykresie umieszczono liczbę uczestników zamkowych wycieczek.

Rys. 15. Liczba sprzedanych biletów wstępu do placówek muzealnych w badanych zamkach
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych w placówkach

Porównując linie trendu wyznaczone dla liczby sprzedanych biletów wstępu badanych placówek (rys. 15) do przebiegu krzywej cyklu życia produktu turystycznego (rys. 16) można wyznaczyć etap cyklu życia produktu turystycznego oferowanego przez omawiane placówki zamkowe.

Rys. 16. Cykl życia produktu

Źródło: J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk (2002, s. 104)

Pomimo iż na produkt turystyczny badanych zamków składają się nie tylko placówki muzealne, lecz także gastronomiczne i hotelarskie, autor przyjmuje założenie, że liczba sprzedanych biletów wstępu do placówek muzealnych jest wiarygodnym i miarodajnym wskaźnikiem określającym ogólne tendencje dotyczące liczby osób korzystających z oferty turystycznej w badanych zamkach. Rosnąca liczba odwiedzin zamkowych muzeów jest połączona z ogólnym wzrostem liczby odwiedzin zamków (w tym również liczby udzielonych noclegów i sprzedanych posiłków w zamkowych obiektach). Można zatem przyjąć, że analiza linii trendu liczby odwiedzin placówek muzealnych dotyczy cyklu życia produktu turystycznego badanych zamków.

Jak podali autorzy: J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk (2002), cykl życia produktu turystycznego obejmuje czas, w którym produkt zostaje „wymyślony” (etap pozarynkowy) oraz znajduje na rynku nabywców (etap rynkowy). Podczas etapu rynkowego występują różne stadia sprzedaży tego produktu, czyli tzw. fazy cyklu życia.

Etap pozarynkowy cyklu życia produktu turystycznego obejmuje fazę rozwoju idei (f-1), czyli okres, kiedy produkt jest w trakcie projektowania, testowania i modyfikowania. W etapie rynkowym wyróżniono kilka faz:

1) fazę wprowadzania produktu na rynek (f-2), która jest bardzo trudną fazą dla przedsiębiorstwa z powodu konieczności przełamania oporów potencjalnych klientów, związanych z nieznaną nowością nowego produktu oraz znacznymi nakładami na promocję,

2) fazę wzrostu sprzedaży (f-3), która charakteryzuje się szybkim wzrostem wielkości obrotów przedsiębiorstwa,

3) fazę stabilizacji produktu (f-4), kiedy produkt wchodzi w okres dojrzałości rynkowej, a wielkość sprzedaży osiąga punkt krytyczny,

4) fazę schyłku (f-5), kiedy po przekroczeniu punktu krytycznego może nastąpić wzrost (ożywienie) sprzedaży w wyniku dokonanych modyfikacji bądź też stagnacja lub upadek, a w konsekwencji śmierć produktu.

Ogólna tendencja wzrostowa liczby sprzedanych biletów była widoczna w przypadku Muzeum Zachodniokaszubskiego oraz Muzeum Warmińskiego. Trzy spośród analizowanych placówek wykazały tendencję spadkową w ciągu ostatnich kilku lat. Są to Muzeum Archeologiczne w Gniewie, Muzeum Ziemi Nidzickiej i Galeria Sztuki Współczesnej Zamek w Reszlu. W przypadku Rynu, okres sprawozdawczy jest zbyt krótki, by przeprowadzić wartościową analizę.

Produkt turystyczny Muzeum Zachodniokaszubskiego, mimo słabszych dwóch ostatnich analizowanych lat, znalazł się w fazie wzrostu sprzedaży (f-3). Produkt turystyczny Muzeum Warmińskiego w chwili zakończenia badań znajdował się w fazie stabilizacji (f-4), na etapie dojrzałości rynkowej, gdzie po osiągnięciu punktu krytycznego wielkości sprzedaży następuje powolny spadek zysków (tab. 12). W takim wypadku należy podjąć działania w celu przedłużenia jego cyklu życia. Zdaniem autora, dzięki otwarciu hotelu Krasicki w budynkach przedzamcza oraz realizowanej inwestycji Termy Warmińskie na terenie miasta, liczba turystów i odwiedzających zamek i obiekty przedzamcza będzie rosła.

W przypadku produktu turystycznego Muzeum Ziemi Nidzickiej, najprawdopodobniej znajduje się on w fazie stabilizacji (f-4). Korzystne dla ożywienia sprzedaży byłoby wprowadzenie modyfikacji i podniesienie jakości świadczonych usług, m.in. poprzez wzbogacenie posiadanej ekspozycji muzealnej. Należałoby również zintensyfikować działania promocyjne. Być może przeniesienie punktu informacji turystycznej z ratusza do zamku spowodowałoby większe zainteresowanie odwiedzających zamkową ofertą (choć jednocześnie pogorszeniu ulegnie jego dostępność, z racji lokalizacji zamku na wysokim wzgórzu, możliwe byłoby również zmniejszenie liczby osób zwiedzających miasto).

Sprzedaż produktu turystycznego muzeum w Gniewie w 2009 r. znajdowała się w fazie schyłkowej (f-5). Szansą na wzrost sprzedaży jest przejęcie zamku przez prywatnego właściciela. Nie wiadomo jednakże, jak wpłynie na wielkość liczby odwiedzających muzeum przeniesienie jego siedziby poza mury zamkowe – do tzw. domu bramnego.

Produkt turystyczny galerii „Zamek” w Reszlu w chwili zakończenia badań znajdował się w fazie schyłkowej (f-5) i konieczne jest wzbogacenie oferty i jej

intensywna promocja, by nastąpił ponowny wzrost liczby odwiedzających. Może być to zadanie trudne do wykonania z racji specyfiki prezentowanych zbiorów, opierających się na sztuce współczesnej, która może zainteresować tylko część ogółu odwiedzających zamek.

Tabela 12. Fazy cyklu życia produktu turystycznego i okres ewidencji ruchu turystycznego wybranych instytucji badanych zamków

Nazwa obiektu	Okres ewidencji ruchu turystycznego	Faza cyklu życia produktu turystycznego
Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie	1974–2009	f-3 faza wzrostu sprzedaży
Muzeum Warmińskie w Lidzbarku Warmińskim	1992–2009	f-4 faza stabilizacji
Muzeum Ziemi Nidzickiej w Nidzicy	2000–2006	f-4 faza stabilizacji
Muzeum Archeologiczne w Gniewie	1999–2009	F-5 faza schyłkowa
Galeria Sztuki Współczesnej „Zamek” w Reszlu	1997–2009	F-5 faza schyłkowa
Hotel Zamek Ryn	2006–2009	f-3 faza wzrostu sprzedaży

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku Rynu zarówno liczba gości nocujących w hotelu, jak i zwiedzających obiekt z przewodnikiem z roku na rok rośnie (faza wzrostu sprzedaży f-3). Wynika to z coraz większej promocji, a co się z tym wiąże – renomy i sławy Hotelu Zamek Ryn w Polsce i zagranicą. Jednakże należy pamiętać, że hotel dopiero budował swoją pozycję na rynku, gdyż rozpoczął działalność w 2006 r. i w momencie zakończenia badań nie było jasne, na jakim poziomie wielkości sprzedaży ustabilizuje się jego pozycja.

Przedstawiona analiza wskazuje, iż badane placówki znajdują się na zróżnicowanym etapie rozwoju oferowanego produktu. Instytucje, które notują stały spadek zainteresowania swoją ofertą, powinny podjąć działania przeciwdziałające tej niekorzystnej tendencji (szczególnie Galeria Sztuki „Zamek” w Reszlu oraz Muzeum Ziemi Nidzickiej). Część instytucji muzealnych działających w zamkach ma realne szanse na wzrost liczby sprzedawanych biletów wstępu dzięki działaniom własnym (Muzeum Zachodniokaszubskie) bądź nowym inwestycjom w najbliższym otoczeniu (Muzeum Archeologiczne w Gniewie, Muzeum Warmińskie w Lidzbarku Warmińskim).

Omawiając funkcjonowanie placówek muzealnych w badanych zamkach, należy pamiętać, że nie jest to typowy produkt sterowany wyłącznie mechani-

zmami wolnego rynku. Sprzedaż biletów wstępu i działalność własna muzeów stanowi jedynie część ich dochodów. Zazwyczaj korzystają one z dotacji samorządowych na swoje funkcjonowanie. Zmniejszenie czy też wahania liczby odwiedzających mogą być sygnałem, że należy zmienić, unowocześnić ekspozycję, podjąć dodatkowe działania edukacyjne i promocyjne itd. Zmiany wielkości ruchu turystycznego mogą również wynikać z ogólnej koniunktury na rynku turystycznym lub być skutkiem mniejszej popularności danego miasta i regionu wśród turystów. Nie stanowi to jednak bezpośredniego zagrożenia dla funkcjonowania danej placówki muzealnej.

Według autora, wielkość ruchu turystycznego w badanych zamkach oraz ich rangę turystyczną należy określić jako znaczną. Mimo iż nie są to zamki najczęściej odwiedzane w kraju, gdzie roczna liczba odwiedzin przekracza 100–200 tys. osób (Kórnik), a nawet 400 i 500 tys. (Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Zamkowe w Malborku), stanowią one istotny element dziedzictwa historycznego i polskiego produktu turystycznego.

4.2. Sezonowość ruchu turystycznego

Ważnym wskaźnikiem charakteryzującym intensywność ruchu turystycznego jest wskaźnik Schneidera. W tabeli 13 zaprezentowano jego wartość dla liczby turystów (nocujących) w badanych zamkach oraz dla liczby odwiedzających jednodniowych i turystów w miastach ogółem. Liczbę osób nocujących w zamkach określono na podstawie danych z analizowanych placówek. Liczbę uczestników ruchu turystycznego w miastach autor oszacował na podstawie obserwacji własnych i rozmów z osobami pracującymi w obsłudze ruchu turystycznego na obszarze badań.

Wskaźnik Schneidera wyliczono na podstawie wzoru:

$$Ts = \frac{T \cdot 100}{L},$$

gdzie:

Ts – wskaźnik Schneidera,

T – liczba turystów,

L – liczba stałych mieszkańców.

Według klasyfikacji B. Olszewskiej (1989), wskaźniki Schneidera obliczone dla liczby osób nocujących w badanych zamkach klasyfikują stopień rozwoju ich funkcji turystycznej jako bardzo słaby (Bytów, Nidzica, Reszel), słaby (Gniew) i ukształtowany (Ryn). Analogiczne wskaźniki liczone dla wszystkich odwiedzających zamki (odwiedzający jednodniowi i turyści) byłyby zdecydowanie większe. Wskaźniki intensywności ruchu turystycznego wyliczone dla szacunkowej (maksymalnej) liczby uczestników ruchu turystycznego (turyści

i odwiedzający jednodniowi) w ostatnich latach w badanych miastach wskazują na ich rozwiniętą funkcję turystyczną. W analizowanej grupie miast funkcja turystyczna najbardziej jest rozwinięta w Rynie. Gniew i Reszel wykazują silnie zaawansowaną funkcję turystyczną, a pozostałe miasta – ukształtowaną.

Ze względu na brak danych odnośnie do liczby nocujących i odwiedzających jednodniowych w zamkach i miastach niemożliwe jest bezpośrednie porównanie wyliczonych wskaźników Schneidera (zamek i miasto) w tabeli 13. Autor szacuje, że 80–90% osób, które odwiedziły badane miasta w celach turystycznych w ostatnich 3–5 latach przed zakończeniem badań, zwiedzało zamki (z przewodnikiem lub samodzielnie) bądź korzystało z innych usług dostępnych w zamkowych placówkach. Pozwala to wnioskować, iż wskaźnik Schneidera liczony dla liczby wszystkich odwiedzających (turystów i jednodniowych odwiedzających) zamki jest tylko nieco mniejszy od analogicznego wskaźnika dla badanych miast.

Tabela 13. Wartość wskaźnika Schneidera dla liczby turystów (nocujących) w badanych zamkach oraz dla szacowanej wielkości liczby uczestników ruchu turystycznego w miastach ogółem w 2009 r.

Miasto	Liczba		Wskaźnik Schneidera dla liczby nocujących w zamkach	Liczba turystów i odwiedzających miasto (szacunki) w tys.	Wskaźnik Schneidera dla odwiedzających i turystów w miastach
	mieszkańców	nocujących w zamkach			
Bytów	16 733	5 088 ^a	30,4	70	418,3
Lidzbark W.	16 254	-	-	70	430,6
Nidzica	14 558	ok. 5 000 ^b	34,3	60	412,1
Gniew	6 759	9 448	139,8	80	1183,6
Reszel	4 960 ^a	2 830 ^a	57,0	50	1008,0
Ryn	2 992	44 900	1 500,7	90	3008,0

^a Dane za 2008 r. ^b Dane szacunkowe pracowników hotelu Gregorovius i NOK.

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym istotnym miernikiem opisującym charakter zjawiska ruchu turystycznego jest sezonowość. Według S. Kaczmarek i S. Liszewskiego (1989, s. 80–81), sezonowość ruchu turystycznego można badać metodami bezpośrednimi bądź pośrednimi. Metody bezpośrednie polegają na analizie liczby turystów przybywających do danej miejscowości w określonych przedziałach czasu, np. miesięcznych. Metody pośrednie opierają się na porównaniu wielkości obrotów podmiotów, z których usług korzystają turyści w czasie swego pobytu w miejscowości recepcyjnej.

Syntetycznym narzędziem, które pozwala określić sezonowość ruchu turystycznego, jest wskaźnik sezonowości (Kaczmarek, Liszewski 1989). Dla ruchu turystycznego w wybranych miastach obliczono go według wzoru:

$$Ws = (x_i / \bar{x}) \times 100,$$

gdzie:

Ws – wskaźnik sezonowości,

x_i – wartość kolejnego miesiąca,

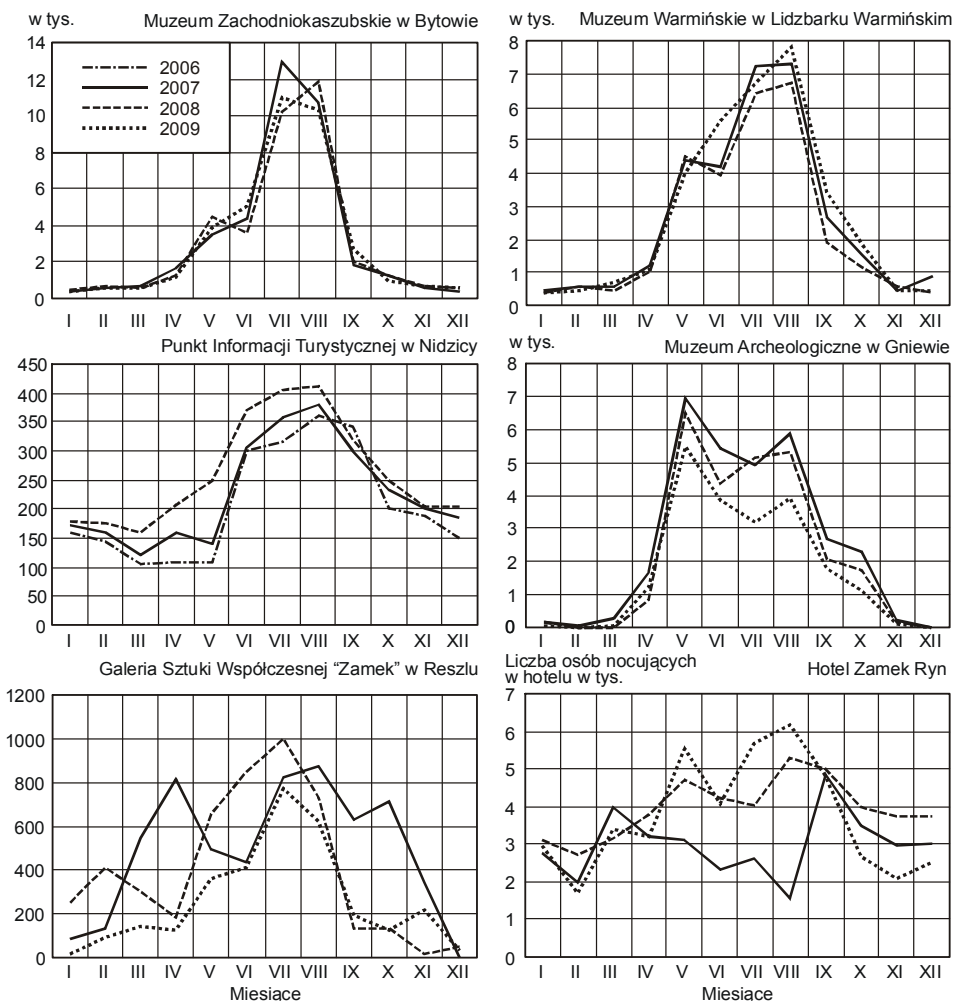
$\bar{x}$ – wartość średnia roczna.

Analizę sezonowości ruchu turystycznego za pomocą wskaźnika sezonowości przeprowadzono dla Muzeum Archeologicznego w Gniewie. Badano liczbę sprzedanych biletów wstępu do placówki w latach 1999–2009. Wskaźniki wyliczone dla tego okresu wskazują na istnienie znacznej sezonowości ruchu turystycznego. Największe jego natężenie zanotowano w maju oraz w miesiącach letnich (sezon wakacyjnych przyjazdów rekreacyjno-wypoczynkowych). Sezonowość przyjazdów turystycznych oraz ich charakter i motywy wiążą się z rodzajem oferty zamkowej proponowanej turystom. Imprezy plenerowe (głównie odtwórstwa historycznego) zaczynają się w połowie maja, a kończą w drugiej połowie września. Korzystają z nich głównie turyści indywidualni. Ruch turystów indywidualnych poza sezonem letnim jest niewielki. Wycieczki szkolne odwiedzają zamek przede wszystkim w maju i wrześniu. Obsługa grup szkolnych pozwala na wydłużenie krótkiego sezonu wakacyjnego.

Dla pozostałych miejscowości nie wyliczano wskaźnika sezonowości. Sezonowość ruchu turystycznego przedstawiono w formie graficznej. Na rysunku 17 zobrazowano rozkład liczby uczestników ruchu turystycznego w wybranych obiektach i placówkach wytypowanych miast w ciągu trzech lat (2006–2008 lub 2007–2009).

W przypadku placówek w Bytowie, Lidzbarku Warmińskim, Nidzicy i Gniewie, wyraźnie zaznacza się letni sezon przyjazdów turystycznych. W Gniewie, dodatkowo można zaobserwować wzrost liczby odwiedzin w maju (wycieczki szkolne). W miesiącach jesiennych, a szczególnie zimowych, widoczny jest znaczny spadek wielkości ruchu turystycznego.

W Galerii „Zamek” w Reszlu, w 2007 r. widać dwa szczyty (wiosenny i jesienny) liczby odwiedzin, związane z obsługą wycieczek szkolnych. W kolejnych latach (2008–2009) widoczna jest tylko jedna kulminacja liczby odwiedzin w sezonie letnim, związana przede wszystkim z indywidualnym ruchem turystycznym. Sytuacja taka wynika zapewne z mniejszego zainteresowania szkół ofertą Galerii „Zamek”. Według autora, sezonowość ruchu turystycznego (osób spoza terenu gminy i powiatu) w Reszlu wskazuje na jeden, letni sezon turystyczny.

Rys. 17. Liczba uczestników ruchu turystycznego w wybranych placówkach w badanych miastach w rozbiciu miesięcznym w latach 2006–2008 (Nidzica) i 2007–2009 (pozostałe)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z analizowanych placówek

W Rynie, ze względu na krótki okres działalności Hotelu Zamek Ryn, zarówno wielkość, jak i sezonowość ruchu turystycznego są jeszcze niestabilizowane. W przypadku gości nocujących w hotelu w 2007 r. zaobserwowano dwa szczyty liczby odwiedzin. Wynikało to głównie z liczby obsługiwanych klientów biznesowych i konferencyjnych, którzy korzystali z usług hotelu w „tradycyjnych okresach konferencyjnych”, tj. wiosną i jesienią. W miarę umacniania się pozycji rynkowej hotelu, intensywniej promocji i modyfikacji oferty,

w kolejnych latach zwiększyła się liczba turystów indywidualnych, korzystających z usług obiektu w sezonie letnim. Głównie dzięki organizowanemu od 2008 r. festiwalowi kultury średniowiecznej „Masuria”, największą liczbę gości hotelu zanotowano w sierpniu (2008 r. i 2009 r.). Większość (85%) nocujących stanowiły grupy zorganizowane, goście indywidualni przyjeżdżają głównie na długie weekendy i święta. Średnia długość pobytu wynosi ok. 1,5 dnia.

Przytoczone dane wskazują na znaczną sezonowość przyjazdów turystycznych w badanych obiektach, co odzwierciedla również sezonowość zagospodarowania turystycznego w części analizowanych miast. Sezonowość ruchu turystycznego jest zjawiskiem niekorzystnym. Jej występowanie w negatywny sposób odbija się na miejscach pracy w turystyce, dochodach przedsiębiorców, konieczności amortyzacji bazy turystycznej poza sezonem itp. Jednakże dzięki odpowiedniemu zagospodarowaniu turystycznemu zamków, dobrze przygotowanej ofercie i promocji istnieje możliwość wydłużenia krótkiego, letniego sezonu turystycznego. Placówki muzealne notują największą liczbę odwiedzających późną wiosną, zazwyczaj w maju (okres dużej liczby wycieczek szkolnych) oraz drugi, mniejszy szczyt jesienią (głównie we wrześniu, również spowodowany dużą liczbą wycieczek szkolnych).

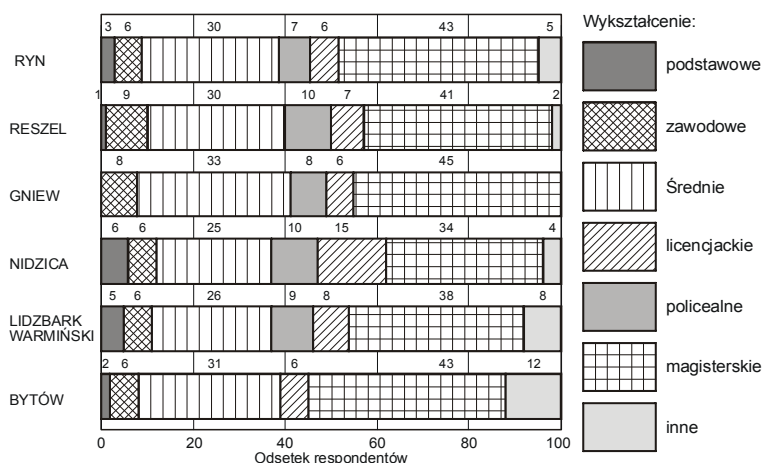
Hotele zlokalizowane w zamkach korzystnie wpływają na wielkość ruchu turystycznego poza sezonem letnim. Głównie poprzez organizację konferencji i realizację usług dla klientów zorganizowanych i biznesowych. Poza tym hotele często oferują niższe ceny poza sezonem letnim i organizują tzw. pobyty tematyczne oraz przygotowują oferty sylwestrowe i świąteczne, przez co przyciągają również gości indywidualnych.

Należy pamiętać, że wszystkie badane miasta leżą na terenach atrakcyjnych przyrodniczo i kulturowo, które są popularnym obszarem krajoznawczym i wypoczynku letniego, co znajduje swoje odzwierciedlenie w sezonowości przyjazdów. Gniew i Bytów to miejscowości, do których docierają czasowo wypoczywający nad Bałtykiem w okresach niepogody. Kolejnym istotnym czynnikiem kształtującym sezonowość jest położenie komunikacyjne. W części miast, położonych w pobliżu ważnych dróg krajowych (głównie Gniew i Nidzica), letni szczyt przyjazdowy w dużym stopniu związany jest z podróżami turystycznymi Polaków z południa kraju nad morze (i z powrotem).

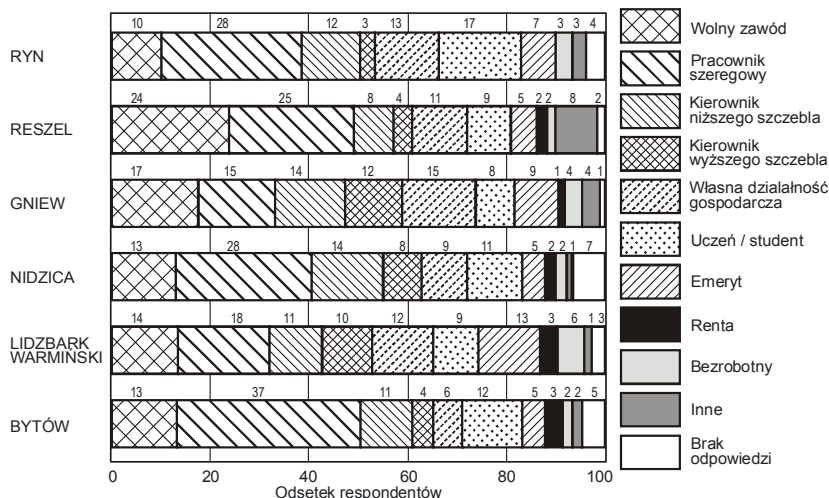
4.3. Struktura demograficzna, społeczna i zawodowa ruchu turystycznego

Struktura demograficzna, społeczna i zawodowa uczestników ruchu turystycznego zostały określone na podstawie ankietowanej grupy osób w każdym z badanych miast. Dobór próby był dostępnościowy, a więc prezentowane dane mają ograniczoną reprezentatywność i nie dają się uogólnić na całą populację

turystów na obszarze badań. Największą grupę respondentów, czyli 28% ogółu badanych stanowiły osoby w wieku 21–30 lat. Na kolejnych miejscach znalazły się osoby w przedziałach wiekowych: 31–40 (27%), 41–50 (17%), 51–60 (15%) oraz poniżej 20³ i powyżej 61 roku życia (po 6,5%). W Bytowie, Lidzbarku Warmińskim, Gniewie i Rynie, wśród respondentów dominowały kobiety (od 51% do ok. 54%), jedynie w Reszlu i Nidzicy przeważali mężczyźni (51% i 52%).

Rys. 18. Wykształcenie badanej grupy uczestników ruchu turystycznego
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Rys. 19. Struktura zawodowa badanej grupy uczestników ruchu turystycznego
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

³ Respondenci w najmłodszej grupie wiekowej mieli od 17 do 20 lat.

W badanej populacji zdecydowanie najwięcej osób legitymowało się wykształceniem wyższym magisterskim. Rozkład procentowy kształtował się od 34% ogółu respondentów w Nidzicy do 45% w Gniewie (rys. 18). Drugą najliczniejszą grupę stanowiły osoby z wykształceniem średnim, od 25% w Nidzicy do 33% w Gniewie. Kolejne grupy ankietowanych stanowiły osoby z wykształceniem licencjackim bądź policealnym. Na kolejnych miejscach plasowały się osoby z wykształceniem zawodowym, innym (wyższe medyczne, inżynierskie, stopień doktora bądź wyżej) oraz podstawowym. Jeśli zsumujemy osoby z tytułem licencjata i wyżej, otrzymamy od 46% ogółu respondentów z wyższym wykształceniem w Lidzbarku Warmińskim do 51% w Gniewie (bez respondentów zakwalifikowanych do grupy „inne”). Świadczyć to może o dużej popularności turystyki krajoznawczej wśród respondentów z wyższym wykształceniem.

Na rysunku 19 przedstawiono strukturę zawodową respondentów. Spośród ankietowanych w badanych miastach najwięcej było pracowników szeregowych⁴ (od 8% w Lidzbarku Warmińskim do 37% w Bytowie), a na kolejnych miejscach uplasowali się przedstawiciele wolnych zawodów (od 10% w Rynie do 24% w Reszlu), kierownicy niższego szczebla (od 8% w Reszlu do 14% w Nidzicy i w Gniewie), uczniowie i studenci (od 8% w Gniewie do 17% w Rynie) i kierownicy wyższego szczebla (od 3% w Rynie do 12% w Gniewie). Najmniej w badanych grupach zanotowano emerytów, bezrobotnych i rencistów. Pojawiły się także osoby zaklasyfikowane jako „inne” bądź respondenci, którzy nie udzielili odpowiedzi.

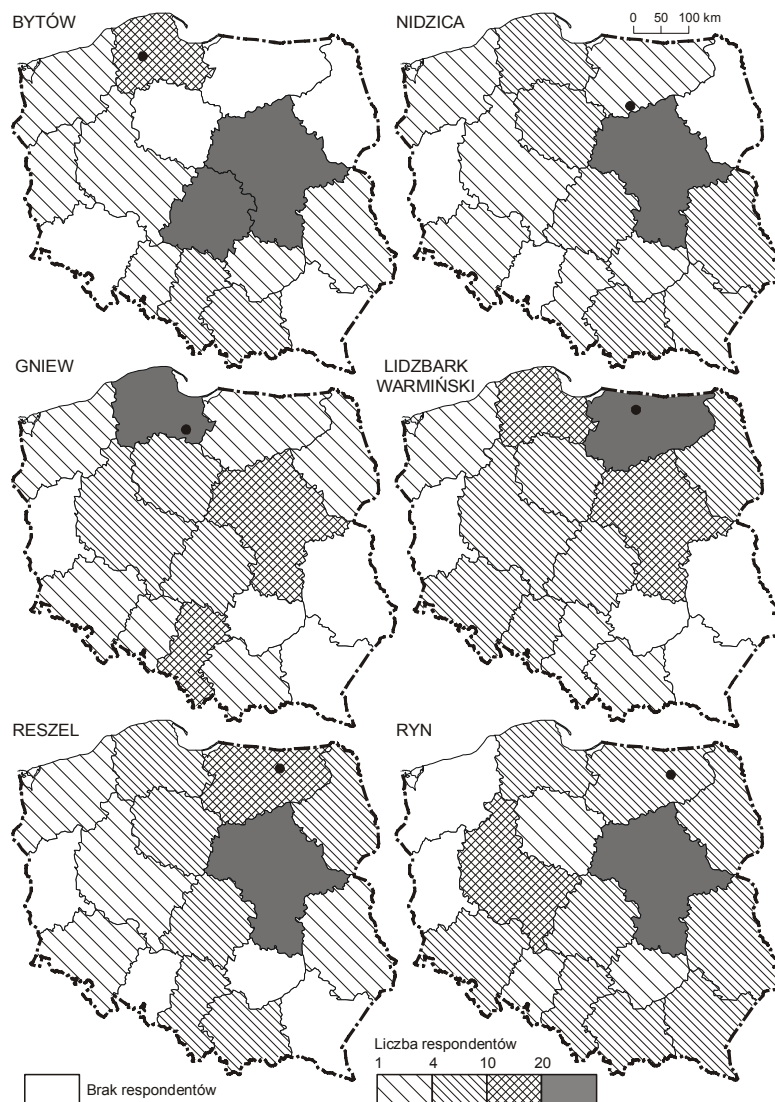
4.4. Pochodzenie terytorialne uczestników ruchu turystycznego

Wśród badanej populacji uczestników ruchu turystycznego największą grupę stanowili Polacy, tj. 580 osób w stosunku do 22 osób z zagranicy. Miejsce pochodzenia ankietowanych uczestników ruchu turystycznego według województw przedstawiają mapy koncentracji (rys. 20).

We wszystkich badanych miastach ogółem najwięcej zanotowano osób pochodzących z województwa mazowieckiego – 28% ogółu. Na kolejnym miejscu uplasowali się respondenci z województwa pomorskiego (15%), łódzkiego (11%) i warmińsko-mazurskiego (8%). Znaczący udział ankietowanych z województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego w badanych miastach należy tłumaczyć bliskością miejsca zamieszkania przyjezdnych. Duży odsetek osób

⁴ Po pojęciem „pracownik szeregowy” autor rozumie osobę niezatrudnioną na stanowisku kierowniczym, pod którą nie podlegają inne osoby w organizacji/przedsiębiorstwie, w którym jest zatrudniona.

z województw mazowieckiego, łódzkiego, śląskiego, wielkopolskiego i małopolskiego wynika z dużej popularności letnich podróży Polaków z centrum i południa kraju nad morze przez pojezierza oraz z bezpośrednich wypraw na Warmię, Mazury i Pomorze. Przedstawiciele pozostałych województw stanowili zdecydowaną mniejszość w strukturze respondentów.

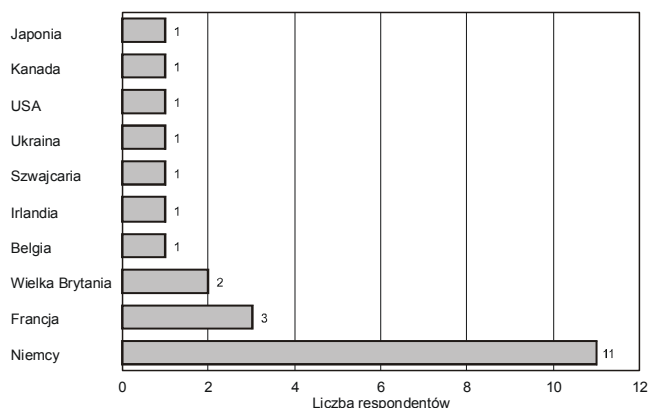

Rys. 20. Pochodzenie ankietowanych uczestników ruchu turystycznego w badanych miastach według województw

Źródło: opracowanie własne

Podsumowując, krajowych turystów i odwiedzających badane zamki i miasta można podzielić na dwie grupy podróźnych. Pierwszą grupę stanowią osoby pochodzące z wielkich miast Polski (Warszawa, Łódź, Poznań, Kraków, konurbacja górnośląska). Do drugiej grupy można zaliczyć osoby pochodzące z badanych województw (warmińsko-mazurskie i pomorskie), które odwiedziły zamki wraz z rodziną i znajomymi. Podobne wyniki otrzymała J. Kostrzewa (1991), badając ruch turystyczny w Muzeum Zamkowym w Malborku.

Spośród zagranicznych respondentów największą (11 osób) grupę osób stanowili Niemcy (rys. 21). Przedstawiciele innych narodowości wśród ankietowanych byli nieliczni. Dane na temat pochodzenia terytorialnego respondentów uzupełniają informacje z wybranych zamkowych hoteli w badanych miastach. W Bytowie, na 5088 gości hotelu zamkowego w 2008 r., 2141 (42%) osób stanowili turyści zagraniczni, najczęściej z Niemiec, Holandii, Wielkiej Brytanii i Kanady. Byli to zazwyczaj przedstawiciele tzw. starej emigracji z przełomu XIX i XX w. pochodzenia polskiego i kaszubskiego. W Nidzicy, według informacji pracowników hotelu Gregorovius, najwięcej zagranicznych gości hotelowych w 2008 r. pochodziło z Niemiec, Danii, Szwecji, Rosji, USA, Norwegii oraz Portugalii.

Rys. 21. Liczba zagranicznych uczestników ruchu turystycznego w badanych miastach (wartości bezwzględne)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

W przypadku Reszla udział gości zagranicznych zamkowego hotelu prezentuje tabela 14. Widoczny jest wyraźny spadek liczby turystów zagranicznych, co może być związane z mniejszą aktywnością artystyczną gospodarzy zamku (mniejsza liczba wystaw, plenerów, wernisaży itd.). W Rynie, spośród zagranicznych gości Hotelu Zamek Ryn, w 2009 r. najwięcej zwiedzających zamek z przewodnikiem pochodziło z Niemiec, krajów anglojęzycznych, Rosji, Litwy i Francji.

Tabela 14. Udział gości zagranicznych w liczbie klientów Zamek Reszel
Kreativ Hotel w latach 2004–2008

Rok	Liczba gości ogółem	Goście zagraniczni	
		liczba	odsetek
2004	3666	2264	61,8
2005	3734	2223	59,5
2006	3677	1907	51,8
2007	2322	1108	47,7
2008	2830	1033	36,5

Źródło: dane z Zamku Reszel Kreativ Hotel.

Podsumowując rozważania na temat pochodzenia terytorialnego turystów zagranicznych w badanych miastach, autor stwierdza, że dominującą pozycję zajmują obywatele Niemiec i krajów niemieckojęzycznych, na drugiej pozycji znajdują się europejskie kraje anglojęzyczne. Turyści niemieccy od wielu lat przyjeżdżają na tereny północnej Polski, głównie z powodów historycznych (obszar dawnych Prus), osobistych (wysiedleni bądź potomkowie wysiedlonych po II wojnie światowej, tzw. turystyka sentymentalna) oraz ekonomicznych (możliwość wypoczynku w atrakcyjnym przyrodniczo i kulturowo regionie za stosunkowo niewielką cenę, w bliskiej odległości od Niemiec). Poza tym spora liczba turystów pochodzi z innych krajów zachodnioeuropejskich oraz z Rosji, Litwy, a także USA i Kanady.

5. Bezpośredni wpływ zamków na miasta

Wpływ średniowiecznych zamków na otaczającą przestrzeń geograficzną jest zróżnicowany i wieloaspektowy. Objawia się w przestrzeni fizycznej oraz sferze ekonomicznej i społecznej dzisiejszych miast. Charakteryzuje się różnym poziomem intensywności relacji i powiązań oraz niejednakowym efektem oddziaływania. Determinowany jest przez rozmaite czynniki i jest zmienny w czasie. Z tego powodu, dla większej przejrzystości prowadzonej analizy, zastosowano podział na bezpośredni i pośredni wpływ zamków na badane miasta.

Zdaniem autora, intensywność oraz kierunki oddziaływania zamków wynikają w pierwszym rzędzie z charakteru zagospodarowania i sposobów ich użytkowania (czy też zarządzania). Szczególnie istotne jest tu zagospodarowanie na potrzeby turystyki. Zamki niepełniące funkcji turystycznej bądź zlokalizowane w dużych ośrodkach miejskich miałyby najprawdopodobniej zupełnie inny wpływ na otaczającą przestrzeń.

W dalszej kolejności wpływ zamków zależy od otoczenia antropogenicznego (społecznego, ekonomicznego, kulturowego) i przyrodniczego, w jakim się znajdują. Nie bez znaczenia jest również aspekt historyczny. Wydarzenia przeszłości zdecydowały bowiem o powstaniu zamków oraz przebiegu ich cyklu życia. Ponadto historia może być dzisiaj wykorzystywana do sprzedaży produktu turystycznego, jakim jest średniowieczny zamek.

W rozdziale autor dokonał próby analizy relacji zespołu zamek–miasto i wyznaczenia płaszczyzn wzajemnego oddziaływania i współpracy. Wydzielenie wszystkich aspektów wpływu zamków na otaczającą przestrzeń jest zadaniem niezwykle trudnym. Autor wybrał, jego zdaniem, te płaszczyzny współpracy, które są współcześnie widoczne i mają realny wpływ i znaczenie dla ekonomiki i sfery społecznej badanych miast. Należy zaznaczyć, że relacje zamków i miast mają charakter obustronny, a w pracy skupiono się na analizie wpływu zamków na miasta.

Bezpośredni wpływ zamków na miasta jest rozumiany w pracy jako wielkość i struktura wydatków (strumień pieniądza) zamkowych podmiotów i instytucji, realizowanych na lokalnym rynku. Wpływ ten objawia się także zapewnieniem określonej liczby miejsc pracy dla mieszkańców. Ponadto największe przedsiębiorstwa działające w zamkach inwestują w infrastrukturę, poprawę estetyki oraz rozwój bazy noclegowej i gastronomicznej.

Zamki, poprzez swoje istnienie i działalność, stanowią istotny element promocji miast (głównie promocji turystycznej), która przekłada się na konkretne korzyści finansowe związane z przyjazdem uczestników ruchu turystycznego.

Jedną z przeszkód, jakie autor napotkał podczas analizy wzajemnych zależności ekonomicznych, był problem rozłączności funkcjonalnej zamków od miast. Współcześnie zamki stanowią integralną część zarówno tkanki miejskiej, jak i przestrzeni społecznej i ekonomicznej miast. W kilku badanych zamkach działają domy kultury i biblioteki, a więc jednostki spełniające zadania lokalnego samorządu w dziedzinie kultury i oświaty, a w przypadku Bytowa również informacji turystycznej. Jednakże do celów analizy zdecydowano się na oddzielenie wszystkich podmiotów gospodarczych i instytucji działających w badanych zamkach od reszty miast i potraktowanie ich jako samodzielne podmioty.

Jak wspomniano, funkcje i znaczenie zamków w lokalnej gospodarce i społeczności, zdaniem autora, zależą w dużym stopniu od dwóch czynników: charakteru ich zagospodarowania i zarządzania. Oprócz zaprezentowanego wcześniej podziału badanych zamków ze względu na zagospodarowanie i pełnione funkcje, szczególnie istotny dla określenia ich wpływu na miasta jest podział ze względu na rodzaj zarządzania i nastawienie na obsługę lokalnego rynku bądź też uczestników ruchu turystycznego. Wydzielone zostały trzy typy obiektów:

1. Zarządzane z nastawieniem na lokalny rynek (dalej zwane „zarządzaniem lokalnym”), tj. realizujące swoje zapotrzebowanie głównie na lokalnym rynku. Siedziba instytucji/podmiotu gospodarczego znajduje się w zamku bądź mieście położenia.

2. Zarządzane w sposób nieorientowany na lokalny rynek (dalej zwane „zarządzaniem centralnym”), gdzie zamek jest zagospodarowany przez placówki działające w ramach większej struktury, np. sieci hotelowej, przy czym siedziba instytucji może znajdować się poza zamkiem, w zamku i mieście położenia. Większość zakupów dóbr i usług realizowana jest na rynkach ponadlokalnych.

3. Trzeci rodzaj zamków tworzą obiekty zagospodarowane przez instytucje zarządzane lokalnie i centralnie (typ złożony). Do zamków zarządzanych lokalnie zaliczono: Nidzicę i Bytów, do zamków zarządzanych centralnie: Lidzbark Warmiński (zamek i przedzamcze) oraz Ryn, a po przejęciu przez prywatny kapitał, najprawdopodobniej również Gniew. Do zamków o złożonym systemie zarządzania zaliczono Reszel.

5.1. Rola zamków w zagospodarowaniu turystycznym miast

Baza noclegowa. Pomimo zróżnicowania wielkości, struktury i sezonowości bazy noclegowej, wykazuje ona pewne podobieństwa w badanych miastach. Tabela 15 prezentuje strukturę bazy hotelarskiej obszaru badań w okresie od

czerwca do sierpnia 2009 r., z wyszczególnieniem obiektów zlokalizowanych w zamkach¹ (cyfry w nawiasach, kursywą). W analizowanych miastach najliczniejszą grupę obiektów noclegowych stanowią inne obiekty świadczące usługi hotelarskie. Zalicza się tu głównie pokoje gościnne i kwatery agroturystyczne. Najmniej jest moteli. Spośród analizowanych miejscowości jedynie Bytów posiada obiekt spełniający wymogi określone dla moteli.

Tabela 15. Struktura bazy noclegowej w badanych miastach w okresie 06–08.2009 r.

Obiekt noclegowy	Miasta					
	Bytów	Lidzbark Warm.	Nidzica	Gniew	Reszel	Ryn
Hotel	1 (<i>I</i>) ^a	2 (<i>I</i>) ^b	(<i>I</i>)	1 (<i>I</i>)	(<i>I</i>)	(<i>I</i>)
Motel	1	-	-	-	-	-
Pensjonat	1	-	1	-	1	2 (<i>I</i>) ^d
Dom wycieczkowy i ośrodek wypoczynkowy ^e	3	-	1 ^c	-	-	3
Schronisko młodzieżowe	1	-	-	(<i>I</i>)	1	-
Inne obiekty, w tym pokoje gościnne i kwatery agroturystyczne	5	5	4	2	-	10
Razem	13 (w tym zamek – 1)	7 (w tym zamek – 1)	7 (w tym zamek – 1)	5 (w tym zamek – 2)	3 (w tym zamek – 1)	17 (w tym zamek – 2)

^a Obiekt znajdujący się na terenie wzgórza zamkowego. ^b W momencie prowadzenia badań terenowych hotel Krasicki znajdował się w budowie. ^c W 2009 r. w domu wycieczkowym mieszkali pogorzelnicy (obiekt jest własnością samorządu, który tymczasowo zamienił go na mieszkania socjalne). ^d Pensjonat należący do Hotelu Zamek Ryn – Willa pod Zamkiem, który leży u podnóża zamkowego wzgórza. ^e Ośrodek wypoczynkowy jest obiektem świadczącym usługę hotelarską, ale niezakwalifikowanym do żadnej grupy rodzajowej obiektów hotelarskich (Milewska, Włodarczyk 2005, s. 118).

Źródło: opracowanie własne.

¹ W analizie pominięto pola namiotowe ze względu na ich brak w niektórych miastach bądź niewielkie znaczenie dla całości bazy noclegowej miast pozostałych.

Stosunkowo mało jest również schronisk młodzieżowych. Placówki takie działały sezonowo w Bytowie, Gniewie (Dormitorium zamkowe) i Reszlu. W każdym z miast znajduje się co najmniej jeden hotel. Najwięcej obiektów noclegowych ogółem znajduje się w Rynie i w Bytowie, a na kolejnych miejscach plasują się Lidzbark Warmiński, Nidzica, Gniew i na końcu Reszel. Obecnie w każdym z badanych kompleksów zamkowych znajduje się hotel. W przypadku Nidzicy, Reszla i Rynu, w chwili zakończenia badań były to jedyne hotele w mieście.

Wielkość bazy noclegowej oraz wskaźniki Baretje'a Deferta i gęstości bazy noclegowej dla poszczególnych miast obrazuje tabela 16. Największą liczbą pokoi i miejsc noclegowych dysponował Ryn, który jest równocześnie najmniejszym spośród badanych miast. O dominującej pozycji Rynu decyduje istnienie Hotelu Zamek Ryn, który wraz z Willą pod Zamkiem dysponował blisko 300 miejscami noclegowymi. Najmniejszą liczbę pokoi i miejsc noclegowych posiadają Nidzica, Reszel i Lidzbark Warmiński.

W przypadku kwater agroturystycznych i pokoi gościnnych rzeczywista liczba obiektów świadczących usługi noclegowe może być większa od zaprezentowanej. Zdarza się, że nie wszystkie osoby oferujące usługi noclegowe zgłaszają prowadzoną działalność do urzędu miasta. W Rynie, nad jeziorem Ołów, powstała cała dzielnica domków letniskowych, których znaczną część w sezonie letnim właściciele wynajmują turystom. Działalność ta często nie jest ewidencjonowana. Poza tym przyjęto, że inwentaryzacja obiektów noclegowych i gastronomicznych obejmuje jedynie granice administracyjne miast. Część obiektów noclegowych znajduje się już poza ich granicami.

W przypadku Rynu zwraca uwagę duża sezonowość prowadzonej działalności hotelarskiej. Wynika to z dominującego modelu turystyki, która bazuje głównie na walorach przyrodniczych miasta i okolic. Oprócz klientów Hotelu Zamek Ryn miasto odwiedzają głównie żeglarze korzystający z lokalnej mariny oraz czasowicze wypoczywający w sezonie letnim w trzech dużych ośrodkach wypoczynkowych i prywatnych domkach letniskowych. Podobna sytuacja (wyłączając żeglarzy) występuje w Bytowie położonym nad jeziorem Jeleń, nad którym znajdują się dwa sezonowe ośrodki wypoczynkowe. Gniew i Reszel również wykazują sezonowość bazy noclegowej (głównie schronisk młodzieżowych). Z kolei brak wyraźnej sezonowości wykazują obiekty noclegowe w Nidzicy oraz w Lidzbarku Warmińskim, które nie są położone nad jeziorami. Najbliższe zbiorniki wodne o charakterze rekreacyjnym znajdują się w odległości kilku, kilkunastu kilometrów od miast.

Tabela 16. Wielkość bazy noclegowej oraz wskaźniki Baretje'a Deferta i gęstości bazy noclegowej w badanych miastach w okresie 06–08.2009 r.

Miasto	Liczba mieszkańców	Powierzchnia w km2	Liczba obiektów (w tym całorocznych)	Liczba pokoi (w tym całorocznych)	Liczba miejsc noclegowych (w tym całorocznych)	Wskaźnik Baretje'a Deferta ^a sezon (całoroczny)	Wskaźnik gęstości bazy noclegowej ogółem (całoroczny)
Bytów	16 637	8,72	13 (9)	214 (118)	519 (273)	3,1 (1,6)	59,5 (31,3)
Lidzbark Warmiński	16 240	14,34	7 (7)	80 (80)	152 (152)	0,9 (0,9)	10,6 (10,6)
Nidzica	14 612	6,86	7 (7) ^b	69 (69)	151 (151)	1,0 (1,0)	22,0 (22,0)
Gniew	6772	6,75	5 (3)	78 (62)	270 (170)	3,9 (2,5)	40 (25,2)
Reszel	4975	3,82	3 (2)	41 (29)	158 (98)	3,2 (1,9)	41,4 (25,6)
Ryn	3028	4,09	17 (5)	508 (196)	1243 (466)	41,0 (15,3)	303,9 (113,9)

^a Aby uzyskać ogólną liczbę pokoi w poszczególnych miastach, w przypadku domków letniskowych przyjęto przelicznik: 1 domek letniskowy = 2 pokoje. ^b Podczas prowadzenia badań terenowych jeden obiekt hotelarski, który jest własnością samorządową, był wyłączony z obsługi ruchu turystycznego, gdyż mieszkali tam pogorzelnicy z terenu miasta. Lokal zaadaptowano na potrzeby lokali socjalnych.

^{Źródło:} opracowanie własne na podstawie badań terenowych, materiałów informacyjnych urzędów miast i gmin oraz Banku Danych Regionalnych GUS. Liczba ludności miast według zameldowania, stan na 31.12.2009 r., powierzchnia miast: GUS, stan na 31.12.2009 r.

Wskaźnik Baretje'a-Deferta, czyli stosunek liczby miejsc noclegowych do liczby stałych mieszkańców wyliczono według wzoru:

$$W = \frac{L \cdot 100}{P}$$

gdzie:

W – wskaźnik Baretje'a-Deferta,

L – liczba miejsc noclegowych,

P – liczba stałych mieszkańców.

Wskaźniki Baretje'a-Deferta (w sezonie i poza sezonem) wyliczone dla Bytowa, Lidzbarka Warmińskiego, Nidzicy, Gniewu i Reszla są niewielkie i nie przekraczają wartości 4. Według klasyfikacji zaproponowanej przez B. Olszewską (1989), stopień rozwoju funkcji turystycznej w tych miastach należy określić jako bardzo słaby. W Rynie, który z badanych miast osiągnął najwyższą wartość wskaźnika w sezonie letnim równą 41, stopień rozwoju funkcji turystycznej można określić jako słaby. Jak podał A. Szwichenberg (2001, s. 201), funkcja turystyczna badanej jednostki jest dobrze rozwinięta, gdy liczba miejsc noclegowych jest większa lub/i równa liczbie stałych mieszkańców, tj. gdy $W \geq 100$. W żadnej z badanych miejscowości baza noclegowa nie zbliża się do tej wartości.

Aby wskaźnik osiągnął wartość bliską 100, liczba miejsc noclegowych np. w Bytowie musiałaby wynosić ponad 16,5 tys. Dla porównania, aby wskaźnik osiągnął wartość bliską 10 dla Łodzi i Warszawy, liczba miejsc noclegowych w tych miastach musiałaby sięgnąć poziomu ok. 74 tys. (Łódź) i ponad 172 tys. (Warszawa). W Polsce jedynie najpopularniejsze kurorty nad morzem i turystyczne miejscowości w górach posiadają rozwiniętą bazę noclegową mierzoną według wskaźnika Baretje'a-Deferta. Wskaźnik ten jako miernik określający rzeczywistą rolę turystyki ma więc głównie wartość porównawczą między badanymi miastami.

Kolejny miernik, tj. wskaźnik gęstości bazy noclegowej (stosunek liczby miejsc noclegowych do powierzchni miast w km²), wskazuje na jej największe zagęszczenie w Rynie. Jest to niewielkie powierzchniowo miasto (nieco powyżej 4 km²) o największej liczbie miejsc noclegowych wśród analizowanych miast. Na drugim miejscu jest Bytów, kolejno Reszel, Gniew, Nidzica i Lidzbark Warmiński.

Zaprezentowane wskaźniki nie są jedynymi miernikami rozwoju funkcji turystycznej i wyrokowanie o stopniu jej rozwoju w badanych miastach tylko na tej podstawie byłoby mylące. Na stopień rozwoju funkcji turystycznej badanych miast wpływa głównie wielkość ruchu turystycznego.

Baza gastronomiczna. W przypadku badanych miast znaczenie bazy żywniowej w obsłudze ruchu turystycznego zależy nie tylko od wielkości obiektów, standardu i jakości oferty, ale także od położenia w przestrzeni miejskiej. W naj-

lepszej sytuacji znajdują się obiekty zlokalizowane w zamkach, w pobliżu zamkowych wzgórz, na rynkach miejskich oraz przy krajowych trasach tranzytowych. Właściciele lokali znajdujących się poza centrum, z dala od miejsc najczęściej odwiedzanych przez turystów, nie notują zwiększonych obrotów handlowych w trakcie sezonu letniego. Turyści pojawiają się w tych obiektach sporadycznie.

W analizie struktury i wielkości bazy gastronomicznej uwzględniono okres sezonu letniego i obiekty całoroczne (tab. 17). Najwięcej lokali gastronomicznych w momencie zakończenia badań terenowych było w Bytowie (24, w tym jeden obiekt sezonowy). Na kolejnych miejscach znalazły się: Lidzbark Warmiński (21, w tym jeden obiekt sezonowy), Nidzica (17), Gniew (15, w tym dwa sezonowe), Reszel (14, w tym dwa sezonowe) i Ryn (11, w tym sześć sezonowych). Obiekty gastronomiczne zlokalizowane w zamkach stanowią istotną część bazy gastronomicznej miast. Ich liczba kształtowała się od trzech w Rynie (w tym jeden lokal w Willi pod Zamkiem), dwóch w Gniewie i Bytowie, do jednego obiektu w pozostałych zamkach.

Inaczej przedstawia się klasyfikacja miejscowości pod względem liczby miejsc konsumpcyjnych. Zależność – im większe miasto, tym więcej miejsc konsumpcyjnych – zaburza Ryn, który posiadał 2010 miejsc konsumpcyjnych (całorocznych i sezonowych), co dało mu pierwszą pozycję wśród badanych miast i drugą w przypadku liczby miejsc konsumpcyjnych całorocznych (1224 wobec 1400 w Bytowie). Największą rolę w Rynie odgrywa zaplecze gastronomiczne Hotelu Zamek Ryn (tab. 18).

Sezonowość mierzona liczbą sezonowych miejsc konsumpcyjnych najwyraźniej zaznacza się w Rynie. Na drugim miejscu znalazł się Gniew, a na trzecim Bytów. Pozostałe miasta dysponują głównie obiektami całorocznymi.

W tabeli 18 zamieszczono także wskaźniki rozwoju bazy gastronomicznej, wyliczone według wzoru:

$$W = \frac{L \cdot 100}{P},$$

gdzie:

W – wskaźnik rozwoju bazy gastronomicznej,

L – liczba miejsc konsumpcyjnych,

P – liczba stałych mieszkańców.

Analiza wskaźników pozwala na stwierdzenie, że najbardziej rozwinięta baza gastronomiczna występowała w Rynie. Na drugim miejscu, w dużej odległości, znalazł się Gniew i kolejno Reszel, Bytów, Nidzica oraz Lidzbark Warmiński. Różnice w wielkości wskaźników między sezonem letnim a pozostałym okresem oraz liczbą miejsc konsumpcyjnych całorocznych i sezonowych wskazują na znaczną sezonowość bazy gastronomicznej, która odzwierciedla sezonowość ruchu turystycznego na obszarze badań.

Tabela 17. Struktura bazy gastronomicznej w badanych miastach
(łącznie z zamkami, stan w 2009 r.)

Rodzaj lokalu	Miasto											
	Bytów		Lidzbark Warmiński		Nidzica		Gniew		Reszel		Ryn	
	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z
Restauracja	11 (1)	1	6	-	2	1	3 (1)	1	2	1	1 (3)	1
Kawiarnia	3	-	1	-	-	-	1	1	2	-	-	1
Bar, pub	5	1	7	-	6	-	2	-	3	-	(3)	-
Pizzeria	2	-	4	-	2	-	3	-	1	-	1	-
Inne	-	-	2 (1)	-	6	-	2 (1)	-	3 (2)	-	-	1
Razem	21 (1)	2	20 (1)	-	16	1	11 (2)	2	11 (2)	1	2 (6)	3

M – miasto, Z – zamek. W nawiasach obiekty sezonowe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań inwentaryzacyjnych.

Tabela 18. Wielkość bazy gastronomicznej w badanych miastach
(łącznie z zamkami, stan w 2009 r.).

Miasto	Liczba obiektów gastronomicznych		Liczba miejsc konsumpcyjnych			Wskaźnik rozwoju bazy gastronomicznej	
	ogółem	całorocznych	ogółem	całorocznych	sezonowych	całoroczna	sezonowa
Bytów	23	22	1804	1400	120	10,84	8,41
Lidzbark Warmiński	21	20	1303	1036	8	8,00	6,37
Nidzica	17	17	1425	1092	b.d.	9,75	7,47
Gniew	15	13	1017	698	162	15,01	10,30
Reszel	14	12	572	374	33	11,49	7,51
Ryn	11 ^a	5	2010	1224	790	66,38	40,42

^a Hotel Zamek Ryn i Willa pod Zamkiem liczono osobno.

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.

Standard świadczonych usług gastronomicznych oraz lokali żywieniowych należy określić jako zróżnicowany i dostosowany do potrzeb różnych grup konsumentów. Generalną zasadą jest najwyższy poziom jakości świadczonych usług w zakładach hotelarskich zlokalizowanych w hotelach zamkowych i po-

zostałych hotelach, czyli obiektach, które w największym stopniu korzystają z obecności turystów w miastach. Baza gastronomiczna badanych miast jest lepiej rozwinięta od bazy noclegowej, służy również okolicznym mieszkańcom, gdyż miasta powiatowe (Bytów, Lidzbark Warmiński, Nidzica) są lokalnymi centrami rozrywkowymi i kulturalnymi. Do bazy gastronomicznej zaliczono również dyskoteki.

W tabeli 19 zaprezentowano wartości stosunku wielkości bazy noclegowej i gastronomicznej (liczba miejsc noclegowych i liczba miejsc konsumpcyjnych) obiektów zlokalizowanych w zamkach do ogólnej wielkości bazy noclegowej i gastronomicznej badanych miast (łącznie z zamkami). Największe udziały w liczbie miejsc noclegowych całorocznych (poza sezonem) miały obiekty noclegowe zlokalizowane w zamkach w Reszlu (76,5%), Rynie (63%), Gniewie (51,7%), Nidzicy (31,1%) i Bytowie (24,8%). W sezonie układ nieco się zmienia. Największy udział spośród badanych miast w całości bazy noclegowej notował zamek Gniew, kolejno Reszel, Nidzica, Ryn, Bytów.

Tabela 19. Udział obiektów zlokalizowanych na obszarze wzgórz zamkowych w ogólnej strukturze bazy noclegowej i gastronomicznej analizowanych miast w 2009 r.

Miasto	Udział zamku w ogólnej strukturze miejsc noclegowych w mieście		Udział zamku w ogólnej strukturze miejsc konsumpcyjnych w mieście	
	całoroczne	sezonowe	całoroczne	sezonowe
Bytów	24,8	10,2	30,7	29,3
Nidzica	31,1	31,1	10,5	9,1
Gniew ^a	51,7	66,2	14,7	8,6
Reszel	76,5	47,5	19,2	16,0
Ryn	63,0	23,6	85,3	51,9

^a Liczba miejsc noclegowych w Dormitorium (sezonowe) i w Pałacu Marysieńki (całoroczne).

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji bazy noclegowej i gastronomicznej.

Widoczna jest tendencja, że im mniejsze miasto, tym większe znaczenie zamku w strukturze bazy noclegowej. Dla przykładu, 3/4 ogólnej liczby miejsc noclegowych Reszla znajdowało się w zamkowym hotelu, co świadczy o ogromnej dominacji zamku nad miastem. Potencjalnie zamek ma największe udziały w lokalnym rynku. W innych miastach notuje się nieco mniejszy odsetek udziałów zamków, ale i tak wszędzie jest to największy lub jeden z największych obiektów noclegowych miast. Podobna sytuacja wynika z analizy bazy gastronomicznej zarówno w sezonie letnim, jak i poza nim. Zamki mają potencjalnie najsilniejszą pozycję w obsłudze gastronomicznej klientów. Zdecydowanie na tle

innych miast wyróżnia się zaplecze gastronomiczne Hotelu Zamek Ryn, który w sezonie letnim obejmuje ponad 50% ogółu bazy gastronomicznej miasta, a poza sezonem ten odsetek zwiększa się do ponad 85%. Duże znaczenie ma również baza gastronomiczna zamku bytowskiego (kolejno 29,3 i 30,7% lokalnego rynku). Pozostałe zamki również zajmują znaczną część lokalnych rynków usług gastronomicznych (od 19,2% poza sezonem w Reszlu do 8,6% udziałów w rynku w sezonie w Gniewie). Jednakże aby otrzymać pełen obraz rynku usług gastronomicznych i noclegowych obszaru badań, należałoby porównać wykorzystanie i obłożenie obiektów. W praktyce zebranie takich informacji jest niezwykle trudne.

Przytoczone liczby, zarówno w odniesieniu do bazy noclegowej, jak i gastronomicznej, wskazują na silną lub bardzo silną dominację zamków na lokalnych rynkach usług turystycznych. Z jednej strony, z punktu widzenia lokalnych przedsiębiorców jest to sytuacja niekorzystna, gdyż istnieje ryzyko stosowania praktyk monopolistycznych przez zakłady usługowe zlokalizowane w zamkach. Z drugiej strony, zamki posiadające odpowiednie zagospodarowanie turystyczne są nakierowane w większym stopniu na obsługę osób przyjezdnych oraz stanowią unikalną atrakcję miast i decydują o wyjątkowym charakterze lokalnego produktu turystycznego.

Baza towarzysząca². Urządzenia zaliczane do bazy towarzyszącej w ograniczonym stopniu wpływają na kształtowanie przestrzeni turystycznej badanych miast. Głównym powodem jest sezonowość ruchu turystycznego oraz jego stosunkowo niewielka skala. Przeszkodą w rozwoju bazy towarzyszącej jest także niewielka liczba mieszkańców tych miast. Nie bez znaczenia pozostaje charakter walorów naturalnych badanego terenu, który tworzą urozmaicony krajobraz młodogłacjalny – lasy i jeziora. Nie wymagają one skomplikowanych urządzeń i zaplecza technicznego czy organizacyjnego, umożliwiającego ich wykorzystanie. Najlepiej są zagospodarowane plaże nad jeziorami Ryńskie i Olów w Rynie (kolejno: marina dla żeglarzy i strzeżone kąpielisko) i nad jeziorem Jeleń w Bytowie. W Reszlu i Lidzbarku Warmińskim znajduje się tor motocrossowy, a w tym ostatnim mieście również stok i wyciąg narciarski. We wszystkich analizowanych miejscowościach bądź w ich bezpośrednim otoczeniu znajdują się oznakowane szlaki turystyki pieszej i/lub rowerowej. Wiele zabytków, które stanowią atrakcję turystyczną, oznakowano specjalnymi tablicami informacyjnymi.

W tabeli 20 umieszczono podstawowe dane na temat funkcjonowania punktów informacji turystycznej w badanych miastach. Większość z nich powstała w ciągu ostatnich kilku-kilkunastu lat. Najstarszym punktem informacji turystycznej, która działa w obecnym miejscu od 1995 r., może pochwalić się Bytów. Organizatorem punktów informacji turystycznej na obszarze badań są przede wszystkim urzędy miast i gmin, które zarządzają nimi bezpośrednio lub

² Placówki muzealne, galerie sztuki itp. zostały omówione w rozdziale 2.

zlecając innym jednostkom (stowarzyszeniom, lokalnym grupom działania itd.). Z tego powodu większość punktów informacji turystycznej znajduje się poza zamkami (z wyjątkiem Bytowa i Nidzicy), które zagospodarowane są przez podmioty niepodlegające pod lokalny samorząd bądź realizujące inne działania statutowe. Najczęściej powstanie samorządowego punktu informacji turystycznej wiązało się z utworzeniem odrębnej komórki (referatu) odpowiedzialnej za promocję miasta/gminy/powiatu oraz informację turystyczną. We wszystkich analizowanych miastach, z wyjątkiem Reszla, punkty informacji turystycznej są całoroczne. Na stałe pracuje zazwyczaj jedna osoba, a w okresie wakacyjnym jest zatrudniany dodatkowo pracownik sezonowy (Bytów, Nidzica, Ryn) bądź stażysta (Lidzbark Warmiński). Punkty informacji turystycznej świadczą usługi informacyjne i pośrednictwa z zakresu wydarzeń kulturalnych, atrakcji turystycznych miasta i gminy, lokalnej bazy noclegowej, gastronomicznej i transportu oraz sprzedaży pamiątek i wydawnictw o tematyce regionalnej i promocyjnej.

Tabela 20. Podstawowe wiadomości o punktach informacji turystycznej w badanych miastach w 2012 r.

Miasto	Punkt informacji turystycznej			
	rok powstania	lokalizacja	okres działania	liczba pracowników
Bytów	1995 ^a	zamek	całoroczna	1 + 1 (sezon.)
Lidzbark Warmiński	2007	Wysoka Brama ^b (poza zamkiem)	sezonowa	1 + 1 (sezon.)
		Centrum IT w budynku urzędu miejskiego	całoroczna	1
Nidzica	2002	zamek i ratusz ^c	całoroczna	1
Gniew	2008	kamienica w rynku	całoroczna	1
Reszel	2004	ratusz	sezonowa	1
Ryn	2000	Ryńskie Centrum Kultury (poza zamkiem)	całoroczna	1 + 1 (sezon.)

^a Obecny zarządca punktu informacji turystycznej, czyli Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania „Kaszuby Bytowskie”, działa w zamku od 2009 r. ^b Dawna brama miejska. ^c W ratuszu działa punkt informacji Lokalnej Organizacji Turystycznej.

Źródło: opracowanie własne.

Poza punktami informacji turystycznej, osoby przyjezdne mogą pozyskać informacje od pracowników recepcji hotelowych, muzeów, galerii oraz zamkowych przewodników turystycznych.

5.2. Ekonomiczny wpływ badanych zamków na miasta

Zakup dóbr i usług. Na wydatki podmiotów zamkowych składają się: opłaty i podatki świadczone na rzecz lokalnego samorządu, właściwych urzędów oraz instytucji, koszty zatrudnienia pracowników, a także zakup dóbr i usług na rynku lokalnym i ponadlokalnym. W celu oszacowania wielkości i struktury wydatków dokonano prostej analizy finansowej na wybranych przykładach czterech typów instytucji, jakie działają w badanych zamkach – muzeum, domu kultury, fundacji oraz hotelu. Do analizy wybrano: Muzeum Zachodniokaszubskie, Nidzicki Ośrodek Kultury, Fundację Zamek w Gniewie oraz Zamek Reszel Kreativ Hotel. Dokonano próby rozdziału wydatków na kwoty, które trafiają do miast oraz poza lokalny rynek. Zdaniem autora, lokalnymi beneficjentami strumienia pieniądza płynącego z zamków są zarówno samorządy, jak i urzędy, przedsiębiorcy oraz pozostali mieszkańcy, w głównej mierze osoby pracujące w zamkach.

W tabeli 21 przedstawiono miejsca zakupów dóbr i usług oraz regulacji należności z tytułu opłat i podatków wytypowanych podmiotów. Zebrane informacje pochodzą od pracowników działów księgowych i finansowych i zostały opracowane przede wszystkim na podstawie wyciągów z kont bankowych oraz sprawozdań finansowych badanych podmiotów. Analizą objęto lata 2007 i 2008.

Aby określić wielkość strumienia pieniądza, jaki trafia bezpośrednio do miast i poza ich granice, zdecydowano się wydzielić trzy strefy przestrzenne: miasto, województwo oraz pozostałą część kraju. Ustalenie wszystkich odbiorców i kontrahentów analizowanych podmiotów z podziałem na miejsce realizacji usług nie było możliwe, dlatego też stworzono rubrykę „pozostałe”, gdzie umieszczono kwoty, które trafiają do odbiorców w mieście, województwie czy kraju. W analizie pominięto koszty amortyzacji, przedstawione kwoty nie stanowią więc całości wydatków ponoszonych przez analizowane podmioty. Sumy wynagrodzeń pracowników nie rozdzielano na osoby mieszkające w mieście, gminie czy poza jej obszarem, gdyż autor nie dysponował informacjami na temat wysokości wynagrodzeń poszczególnych pracowników. Wielkość kwot zaprezentowanych w tabeli 21 ma więc charakter przybliżony. Ze względu na niewielki udział sum wydawanych zagranicą w ogólnym bilansie płatniczym, nie zostały one wyszczególnione w analizie i zostały zaliczone do wydatków realizowanych w kraju.

Analizowane podmioty różnią się między sobą wielkością posiadanych budżetów, źródłem dochodów, strukturą wydatków i wielkością płaconych podatków. Struktura wydatków poszczególnych podmiotów zazwyczaj jest podobna w stosunku rocznym, gdyż są to placówki działające na rynku co najmniej kilka lat (w niektórych przypadkach kilkadziesiąt), mają stałych kontrahentów oraz ugruntowane źródła przychodów.

Tabela 21. Zestawienie wydatków wybranych podmiotów zamkowych w latach 2007–2008 z podziałem na kwoty wydatkowane w mieście, województwie, pozostałym obszarze kraju oraz kwoty trudne do rozdzielenia (pozostałe)

Podział wydatków	Wydatki według lat			
	2007		2008	
	PLN	odsetek	PLN	odsetek
Muzeum Zachodniokaszubskie				
Miasto	648 721	82,2	834 922	92,8
Województwo	2 608	0,3	21 643	2,4
Kraj	39 988	5,1	37 894	4,2
Pozostałe	92 530	11,8	5 400	0,6
Razem	783 847	100,0	899 859	100
Nidzicki Ośrodek Kultury ^a				
Miasto	818 106	74,0	973 687	70,6
Województwo	160 566	14,5	178 949	12,8
Kraj	51 167	4,6	107 807	7,9
Pozostałe	75 706	6,9	118 980	8,7
Razem	1 105 545	100,0	1 379 423	100
Fundacja Zamek w Gniewie				
Miasto	2 339 231	72,6	2 046 238	73,1
Województwo	212 485	6,6	191 455	6,8
Kraj	112 121	3,5	142 976	5,2
Pozostałe	557 248	17,3	417 483	14,9
Razem	2 798 152	100,0	3 221 085	100,0
Zamek Reszel Kreativ Hotel ^b				
Miasto	-	68,7	-	72,1
Województwo	-	15,8	-	16,8
Kraj	-	3,4	-	2,0
Pozostałe	-	12,1	-	9,0
Razem	-	100,0	-	100,0

^a Do 01.04.2007 r. w ramach NOK działało kino Wenus, zlokalizowane poza obszarem zamkowego wzgórza. ^b Wydatkowane kwoty bezwzględne do informacji autora.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z badanych podmiotów.

Obserwowane różnice w strukturze wydatków poszczególnych podmiotów w analizowanych latach mogą wynikać z kilku przyczyn: przeprowadzanej in-

westyjii, zmiany stanu zatrudnienia bądź remontu zajmowanych pomieszczeń. Należy pamiętać, że zaprezentowane wyniki analizy dotyczą tylko części wszystkich użytkowników i nie należy utożsamiać ich z całością działalności badanych zamków. Całkowita wielkość strumienia pieniądza, jaka wypływa z zamku do miasta, byłaby możliwa do określenia po przebadaniu budżetów wszystkich podmiotów działających w zamkach. Niestety nie jest to możliwe, gdyż w trakcie badań terenowych tylko część podmiotów działających w badanych zamkach udostępniła informacje na temat struktury swoich budżetów.

W wyniku analizy tabeli 21 oraz pozostałych danych na temat wydatków badanych podmiotów, jakie zgromadził autor, określono kilka prawidłowości wspólnych dla wszystkich zamków i miast:

1. Im większe miasto, tym więcej wydatków zamkowych podmiotów realizowanych jest na lokalnym rynku. Duży rynek charakteryzuje się znaczną konkurencyjnością, a więc potencjalnie niższą ceną oraz szerszym wachlarzem dostępnych dóbr i usług. Badane podmioty muszą wybierać między lokalnym rynkiem, gdzie koszty transportu są niższe, a rynkiem ponadlokalnym, gdzie rosną koszty transportu, ale różnorodność oferty jest większa, a ceny dóbr i usług bywają niższe. Widoczna jest zasada, że im większy podmiot gospodaruje w zamku, tym mniejsza jest rola lokalnego rynku w zaspokajaniu jego potrzeb.

2. Podmioty istniejące w zamkach większość zakupów realizują na lokalnym rynku, niezależnie od jego wielkości, z wyjątkiem obiektów zamkowych działających w ramach sieci czy też zarządzanych centralnie (tj. w Rynie i Lidzbarsku Warmińskim). Na podstawie zaprezentowanych danych, odsetki te kształtują się w granicach od 70,6% dla Nidzickiego Ośrodka Kultury do 92,8% dla Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie (tab. 21).

3. Obiekty należące do sieci, tj. Hotel Zamek Ryn, który należy do Grupy Anders, oraz zamek w Lidzbarsku Warmińskim, który jest filią Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, działają na odmiennych zasadach od pozostałych podmiotów (do tej grupy najprawdopodobniej należy także hotel Krasicki). Znaczna część ich potrzeb jest realizowana w wyniku przetargów/zakupów na szczeblu centralnym organizacji dla wszystkich jej filii jednocześnie. Powoduje to, że kontrahenci takich sieci pochodzą z różnych części kraju. W takim przypadku tylko niewielka część zakupów jest realizowana na lokalnym rynku. Zazwyczaj są to artykuły posiadające krótki termin przydatności, wrażliwe na transport, czy też produkty, których zabrakło w trakcie codziennej działalności (np. artykuły spożywcze, materiały remontowe).

4. Podmioty podlegające samorządom znajdują się w uprzywilejowanej sytuacji względem pozostałych, gdyż bardzo często część należnych podatków i innych opłat jest im umarzana.

Na przykładzie Zamek Reszel Kreativ Hotel zaprezentowano strukturę nabywanych dóbr i usług z podziałem na miejsce realizacji, tj. rynek lokalny (miasto) i ponadlokalny (województwo, pozostała część kraju).

Dobra i usługi, opłaty realizowane w mieście: drobne zakupy spożywcze, artykuły zużywane w bieżącej działalności obiektu (środki czystości, paliwo, części zamienne, usługi komunalne), świadczenia pracownicze i wynagrodzenia, podatki i czynsze, opłaty.

Poza miastem, na rynku ponadlokalnym: najczęściej w ośrodku wojewódzkim bądź miastach najbliższych, w większych miejscowościach kupuje się artykuły w ilościach hurtowych bądź niedostępne na miejscu, np.: wyposażenie kuchni, restauracji, pokoiów, większe zakupy spożywcze, części zamienne, materiały biurowe, remontowe i inne, a także usługi sprzętowe, transportowe, naprawcze itp., energię elektryczną, różnego rodzaju opłaty związane z działalnością obiektu.

Poza obszarem województwa dokonuje się zakupu dóbr i usług, które nie są dostępne w najbliższej okolicy (ale także, gdy centrala kontrahenta znajduje się poza województwem) bądź w konkurencyjnej cenie czy jakości, jak np. usługi reklamowe i promocyjne, telekomunikacyjne oraz część kosztów wyjazdów służbowych.

Nieco inaczej wygląda sytuacja w przypadku Hotelu Zamek Ryn. W mieście kupuje on przede wszystkim usługi komunalne i płaci podatki oraz wynagrodzenia pracownicze, natomiast pozostałe potrzeby są realizowane na rynku ponadlokalnym. W Rynie hotel ma zaledwie około pięciu stałych kooperantów³. Decyduje o tym z jednej strony działalność w ramach sieci, a z drugiej strony ograniczona wielkość lokalnego rynku, który często nie jest w stanie sprostać różnorodnemu popytowi hotelu czy zaproponować korzystnej ceny hurtowej dobra bądź usługi. W zależności od rodzaju zagospodarowania zamków, wielkość i struktura zakupów dóbr i usług na lokalnym rynku zmienia się:

Hotel: zdecydowana większość dóbr i usług jest nabywana poza miastem (zazwyczaj w większych ośrodkach miejskich). Główną przyczyną jest brak konkurencyjności lokalnego rynku, wysokie ceny, mało zróżnicowana oferta podaży oraz brak niektórych dóbr i usług w ofercie lokalnych przedsiębiorców. Część usług, jak np. niewielkie remonty, dekoracje, ochrona obiektu, jest realizowana we własnym zakresie. Podobna sytuacja występuje w przypadku innego rodzaju podmiotów (np. muzeów), które poprzez przynależność do danej organizacji (sieci) mają ograniczoną autonomię i decyzyja o zakupie dobra lub usługi jest podejmowana na szczeblu centralnym organizacji (poza miejscowością).

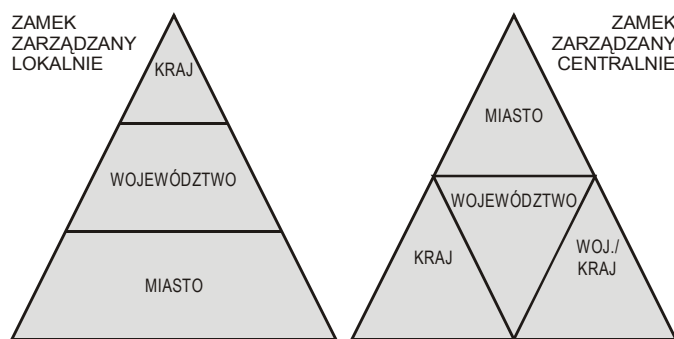
Muzeum: w zależności od autonomii jednostki muzealnej, wielkość i struktura lokalnych zakupów zmienia się. Placówki posiadające dużą autonomię w znacznie większym stopniu korzystają z lokalnego rynku niż jednostki działające w sieci, które mają ograniczoną swobodę podejmowania decyzji finan-

³ Informacje pracowników Hotelu Zamek Ryn.

sowych. Należy również zaznaczyć, iż zarówno obiekt hotelarski, jak i muzeum czy dom kultury, biblioteka, zdecydowanie różnią się skalą, rodzajem i różnorodnością popytu, co przekłada się na wielkość, charakter i miejsce nabywanych dóbr i usług.

Dom kultury/biblioteka: placówki tego rodzaju, jako podmioty ustanowione przez samorząd i mające w zamierzeniu służyć lokalnej społeczności i dobru ogółu, w bardzo dużym stopniu korzystają z lokalnego rynku, realizując na miejscu większą część swoich potrzeb. Na taki stan rzeczy wpływa również profil działalności placówki, która stosunkowo rzadko wykazuje potrzebę zakupu dóbr i usług niedostępnych na miejscu.

Na rysunku 22 zaprezentowano podział na dwa typy zamków, ze względu na miejsce zakupu dóbr i usług. Typ pierwszy jest charakterystyczny dla obiektów o dominującym modelu zarządzania lokalnego. Większość dóbr i usług jest nabywana na lokalnym rynku. Mniejsze znaczenie ma rynek ponadlokalny – województwo i pozostała część kraju. Do tego typu można zaliczyć np. zamki w Nidzicy i Bytowie⁴. Typ drugi reprezentują zamki zarządzane centralnie, gdzie większość dóbr i usług jest nabywana poza rynkiem lokalnym. Można tu zaliczyć zamek w Lidzbarku Warmińskim i Rynie.

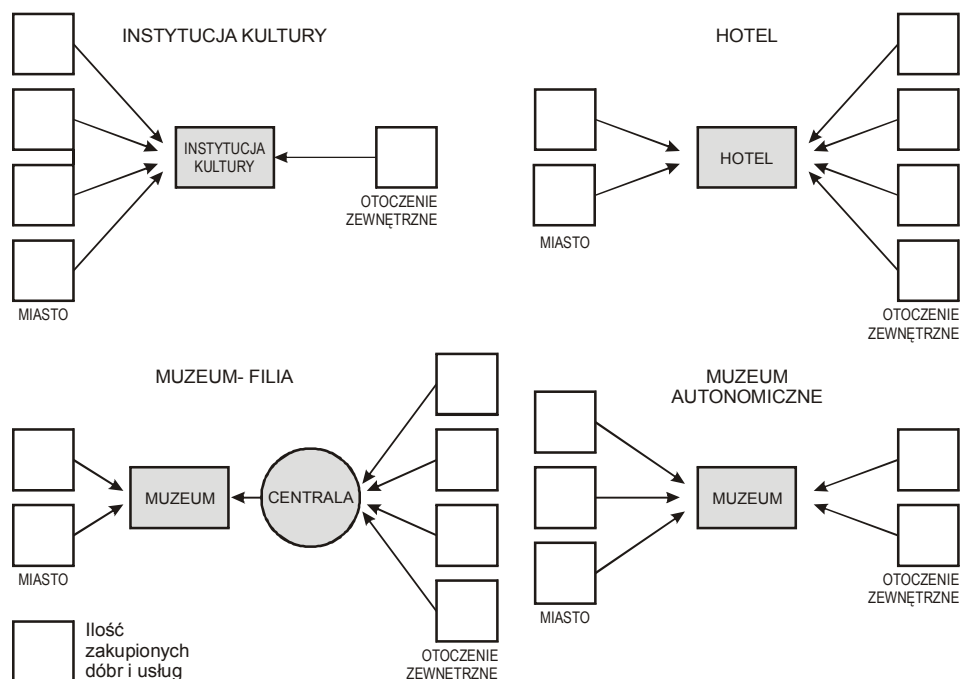
Rys. 22. Podział zamków ze względu na miejsce realizacji zakupów dóbr i usług w zależności od sposobu zarządzania

Źródło: opracowanie własne

Podsumowując, liczba dóbr i usług nabywana przez użytkowników zamków zależy od wielu czynników. Należą do nich m.in.: charakter i skala prowadzonej działalności, autonomia danej placówki (samodzielna bądź działająca w ramach większej struktury), forma zagospodarowania i własności obszaru i obiektów wzgórza zamkowego oraz wielkość i różnorodność podaży lokalnego rynku, a także jego dostępność. Wielkość wydatków na rynku lokalnym i ponadlo-

⁴ Hotele znajdujące się w tych zamkach w większym stopniu od pozostałych użytkowników korzystają z rynku ponadlokalnego.

kalnym w zależności od zagospodarowania (rodzaju podmiotu) obrazuje schemat (rys. 23).

Rys. 23. Wielkość wydatków różnych podmiotów funkcjonujących w zamkach na rynku lokalnym i ponadlokalnym
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań

Z lokalnego rynku w największym stopniu korzystają placówki samorządowe oraz muzea o dużej autonomii, a w niewielkim stopniu obiekty hotelarskie, gastronomiczne i podmioty działające w ramach większego systemu/sieci. Przyczyna takiego stanu rzeczy leży w głównej mierze w wielkości badanych miast (zbyt mały rynek lokalny) oraz strukturze i wielkości potrzeb poszczególnych podmiotów mających siedzibę w analizowanych zamkach.

Podatki. Oprócz zakupu dóbr i usług analizowane podmioty płacą podatki na rzecz właściwych urzędów miast i gmin. Podmioty gospodarcze i instytucje zlokalizowane w zamkach opłacają podatek od nieruchomości. W zależności od instytucji uiszcza się także należności za wieczyste użytkowanie gruntów, opłaty dzierżawne, opłaty za zezwolenie na sprzedaż alkoholu, czasami opłaty za powierzchnię reklamową, opłatę miejscową i opłatę targową. Na rzecz urzędów skarbowych regulowane są należności z tytułu: PIT, CIT, podatku od czynności cywilnoprawnych oraz podatku VAT. Poza tym są opłacane wszelkie świadczenia pracownicze, jak: ZUS, ZFŚS, FP, FGŚP, usługi medyczne pracowników

itp. Niektóre podatki i opłaty podmiotów podlegających bądź wykonujących zadania zlecone przez samorządy są częściowo umarzane, bądź następuje zwrot poniesionych kosztów⁵.

Podatki i opłaty realizowane przez podmioty gospodarcze i instytucje zlokalizowane w zamkach nie stanowią istotnej części budżetów miejskich. Jeden, a nawet kilka podmiotów, które zatrudniają kilkanaście osób, nie wpływają w dużym stopniu na zasobność miejskiej kasy. Na przykład w Gniewie podatek od nieruchomości regulowany przez Fundację w wysokości 100 510 zł w 2008 r. (z czego umorzono 67 037 zł) stanowił znikomą część ogółu wpływów gminy z tego tytułu, która wyniosła ogółem 4 500 000 zł według planu budżetowego⁶.

Całkowita wielkość oraz rodzaj płaconych podatków w dużym stopniu zależą od formy zagospodarowania zamków. Placówki samorządowe (różnego szczebla), mające służyć lokalnej społeczności oraz ogółowi obywateli, płacą zazwyczaj niewielkie sumy. Są one najczęściej umarzane bądź też dokonuje się zwrotu zapłaconych kwot. Stan ten wiąże się ściśle ze strukturą własności zajmowanych pomieszczeń, których faktycznym właścicielem jest najczęściej samorząd, który oddaje pomieszczenia/obiekty na wzgórzach zamkowych w użyczenie bądź dzierżawę. Placówki tego typu mają również znacznie szersze kontakty z lokalnym samorządem (wspólne akcje promocyjne, udostępnianie reprezentacyjnych pomieszczeń zamkowych itp.). Znacznie większe kwoty trafiają do lokalnego budżetu od inwestorów prywatnych, którym nie przyznaje się ulg i udogodnień w tak dużym zakresie jak placówkom pożytku publicznego. Również charakter kontaktów podmiotów gospodarczych z lokalnym samorządem ma inny wymiar i opiera się przede wszystkim na zasadach kontaktów biznesowych.

Budżet. W tabeli 22 przedstawiono porównanie wielkości wydatków budżetowych miast i gmin z wielkością wydatków budżetowych analizowanych podmiotów (Muzeum Zachodniokaszubskie, Nidzicki Ośrodek Kultury, Fundacja Zamek w Gniewie i Zamek Reszel Kreativ Hotel). W kolumnie szóstej znajdują się kwoty wydatków analizowanych podmiotów w przeliczeniu na jednego mieszkańca (suma wydatków/liczba mieszkańców miasta). W kolumnie siódmej znajdują się kwoty wydatkowane na jednego mieszkańca po uwzględnieniu średniego odsetka wydatków badanych instytucji, realizowanych na lokalnym rynku w latach 2007–2008. Odsetek ten kształtuje się następująco: MZK – 87,5%; NOK – 72,3%; FZG – 72,85%; ZRKH – 70,4%.

⁵ Na przykład Urząd Miasta i Gminy Gniew umarzał część podatków od nieruchomości i gruntowego, płaconego przez Fundację Zamek w Gniewie (w 2008 r. umorzono blisko 70% należności). Muzeum Zachodniokaszubskie płaciło jedynie podatek w wysokości ok. 1000 zł rocznie za użytkowanie gruntu.

⁶ Uchwała Nr XV/128/07 Rady Miejskiej w Gniewie z dnia 27 grudnia 2007 r. w sprawie: budżetu gminy Gniew na 2008 r.

Tabela 22. Porównanie wielkości budżetów miast, sumy i wielkości wydatków w przeliczeniu na jednego mieszkańca dla Bytowa, Nidzicy, Gniewu, Reszla oraz Muzeum Zachodniokaszubskiego, Nidzickiego Ośrodka Kultury, Fundacji Zamek w Gniewie i Zamku Reszel Kreativ Hotel w 2008 r.

Miasto/placówka	Liczba mieszkańców miasta	Wydatki			Roczne wydatki placówek	
		miast ogółem (zł) ^a	podmiotów zamkowych ogółem (zł)	udział podmiotów zamkowych (%)	ogółem na 1 mieszk. (zł)	w mieście po przeliczeniu odsetka wydatków realizowanych na lokalnym rynku na 1 mieszk. (zł)
Bytów/ MZK	16 747	59 949 398	899 859	1,50	53,70	47,00
Nidzica/ NOK	14 603	53 616 532	1 379 423	2,57	94,40	68,30
Gniew/ FZG	6 764	33 340 931	2 798 152	8,39	413,60	301,30
Reszel/ ZRKH	4 960	20 295 536	1 063 049	5,23	214,30	150,80

^a Dane na podstawie sprawozdań i planów wykonania budżetów miast i gmin.

Źródło: opracowanie własne.

Analiza tabeli 22 wskazuje na znaczne zróżnicowanie wydatków badanych podmiotów. Kształtują się one od 1,5% wielkości wydatków budżetu miasta i gminy dla MZK w Bytowie do 8,39% dla FZG w Gniewie. W przeliczeniu na jednego mieszkańca kwoty te należy uznać za wysokie, gdyż kształtują się one na poziomie od 47 zł (MZK) do 301,30 zł na jednego mieszkańca w przypadku FZG w Gniewie. Widoczna jest również prawidłowość, że placówki kulturalno-oświatowe (NOK i MZK) mają zdecydowanie gorszy wskaźnik wydatków na jednego mieszkańca od podmiotów prowadzących intensywną działalność gospodarczą (FZG i ZRKH), mimo iż te ostatnie wydają na lokalnym rynku mniejszy odsetek swoich wydatków ogółem. Powodem takiej sytuacji jest większy budżet podmiotów gospodarczych, a tym samym większa kwota ich wydatków. Przedstawione dane odnoszą się tylko do wybranych podmiotów działających w badanych zamkach. Wydatki ogółem, a tym samym wskaźnik wydatków na jednego mieszkańca, kształtują się różnie w zależności od zago-

spodarowania zamków i w rzeczywistości są wyższe niż zaprezentowane w tabeli 22. Mimo iż analizowane dane mają charakter przybliżony, w pewnym stopniu szacunkowy, to jednak zdaniem autora w prawidłowy sposób opisują rzeczywistość i finansowe powiązania zamków i miast oraz wskazują na istotną rolę zamkowych podmiotów gospodarczych i placówek kulturalno-oświatowych dla lokalnej gospodarki.

Zatrudnienie. Ważnym aspektem działalności zamków jest zapewnianie miejsc pracy. W tabeli 23 dokonano zestawienia liczby pracujących w podmiotach i instytucjach zamkowych z podziałem na pracowników stałych i sezonowych oraz z wyszczególnieniem miejsca ich zamieszkania.

Tabela 23. Wielkość zatrudnienia w podmiotach działających w badanych zamkach z podziałem na stałych i sezonowych oraz mieszkających w miastach dojeżdżających z terenów gmin i spoza gmin w 2008 r.

Zamek	Pracownicy stali			Razem	Pracownicy sezonowi			Razem
	miasto	gmina	pozostali		miasto	gmina	pozostali	
Bytów	55	9	4	68	7			7
Lidzbark Warmiński	20	2	-	22	5	-	-	5
Nidzica	44	7	1	52	2		1	3
Gniew	16	13	-	29	20	7	10–15 ^b	37–42 ^c
Reszel	13	3	4	20	3	-	-	3
Ryn ^a	39	14	42	95	-	-	-	-

^a Stan na 21.08.2009 r. ^b Z miasta i gminy. ^c 14 osób to pracownicy społeczni, którzy nie otrzymują wynagrodzenia, kolejne 14 osób to przewodnicy zamkowi pracujący w sezonie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji uzyskanych w analizowanych podmiotach.

Analiza tabeli pozwala stwierdzić, że większość osób pracujących w zamkach pochodzi z badanych miast. Na drugiej pozycji znajdują się osoby dojeżdżające z terenów gmin, a najmniej jest osób, które dojeżdżają z dalszych rejonów. Wyjątkiem jest Hotel Zamek Ryn. Obiekt zatrudniający blisko 100 osób nie jest w stanie znaleźć wystarczającej liczby wykwalifikowanych pracowników w Rynie. Osoby piastujące wyższe stanowiska, które mają odpowiednie wykształcenie i doświadczenie wymagane w hotelarstwie, w większości pochodzą spoza gminy Ryn. Część pracowników hotelu spoza Rynu korzysta z mieszkań służbowych.

W tabeli 24 zaprezentowano stosunek liczby pracowników zamkowych⁷ do liczby pracujących w turystyce ogółem w badanych miastach.

Tabela 24. Wielkość zatrudnienia w zamkach w stosunku do wielkości zatrudnienia w turystyce w badanych miastach w 2009 r.

Miasto	Liczba zatrudnionych (bez pracowników sezonowych)		Odsetek zatrudnionych w zamku względem zatrudnionych w turystyce
	w turystyce	w zamkach	
Bytów	218	68	31,0
Lidzbark Warm.	93	22	23,6
Nidzica	133	52	39,0
Gniew	53	29	54,7
Reszel	36	20	55,5
Ryn	108	95	87,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.

Najwyższy odsetek pracowników zamkowych w całości zatrudnienia w turystyce (87,9%) zanotowano w Rynie. Wpływ na tak wysoką wartość ma przede wszystkim Hotel Zamek Ryn, który zatrudnia ponad 90 osób, oraz znaczny spadek liczby zatrudnionych w turystyce poza sezonem letnim, który nie został uwzględniony w zestawieniu. Najmniejszy udział pracowników zamkowych w całości zatrudnienia w turystyce w mieście odnotowano w Lidzbarku Warmińskim (23,6%) (bez hotelu Krasicki). Zdaniem autora, w każdym badanym mieście liczba pracujących w zamkach stanowi znaczną część zatrudnienia w turystyce (jak i w strukturze zatrudnienia ogółem). Tak wysokie odsetki świadczą z jednej strony o dominującej pozycji zamków na lokalnym rynku usług turystycznych, a z drugiej strony jest to efekt stosunkowo słabo rozbudowanego zagospodarowania turystycznego i niewielkich rozmiarów rynku pracy⁸.

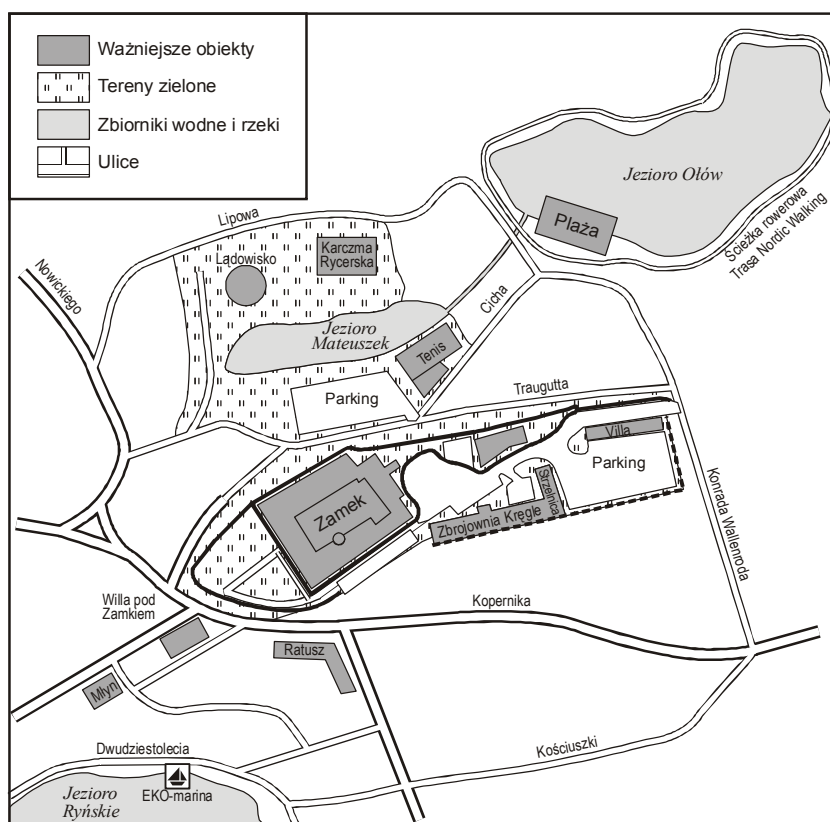
Inwestycje i współpraca z samorządem. Analizując ekonomiczne znaczenie zamków dla miast, nie można pominąć działalności inwestycyjnej zamkowych podmiotów. Należy zaznaczyć, że inwestycje poza obrębem zamkowych wzgórz są raczej domeną kapitału prywatnego. W przypadku badanych zamków

⁷ Część osób zatrudnionych w zamkach, jak pracownicy bibliotek czy domów kultury lub najemcy pomieszczeń, nie może być zaliczona do osób związanych z obsługą uczestników ruchu turystycznego. Jednakże na potrzeby konstrukcji zestawienia dokonano uproszczenia i zaliczono wszystkich pracowników zamkowych do osób pracujących w turystyce.

⁸ Należy pamiętać, że w sezonie letnim udział pracowników zamkowych w stosunku do całkowitego zatrudnienia w turystyce znacznie spada.

największym zakresem działalności inwestycyjnej w chwili zakończenia badań terenowych mógł się pochwalić zamek w Rynie (rys. 24).

Hotel Zamek Ryn jest właścicielem nie tylko wzgórza zamkowego, zabudowań zamku i sąsiednich, ale jest także w posiadaniu pensjonatu Willa pod Zamkiem oraz znacznego areалу gruntów w centrum miasta. Najnowszą inwestycją właścicieli hotelu jest przystosowanie zabytkowego młyna wodnego na potrzeby restauracji i obiektu hotelarskiego (Gościniec Ryński Młyn). Poza tym właściciele hotelu bardzo dbają o czystość i estetykę otoczenia zamku i innych terenów. Grupa Anders, właściciel zamku w Rynie, jest również inwestorem, który wyremontował obiekty przedzamcza lidzbarskiego zamku przeznaczone na hotel Krasicki.

Rys. 24. Tereny inwestycyjne Hotelu Zamek Ryn oraz infrastruktura centrum Rynu
Źródło: na podstawie materiałów promocyjnych Hotelu Zamek Ryn

Innym miastem, gdzie inwestycje są prowadzone na dużą skalę, jest Gniew. Dzięki osobom tworzącym późniejszą Fundację Zamek w Gniewie, przedstawicielom samorządu oraz sponsorom, na początku lat 90. ubiegłego wieku budy-

nek zamku oraz jego otoczenie odbudowano i przystosowano do potrzeb obsługi ruchu turystycznego. Przy pracach budowlanych zatrudniona była znaczna liczba bezrobotnych z obszaru miasta i gminy. Gruz wywieziony z obszaru zamkowego wzgórza posłużył do utwardzenia części gminnych dróg (Musiaka 2007, s. 51–52). Ponowne prace budowlane, zakrojone na szeroką skalę, prowadzi się od momentu przejęcia zamkowego wzgórza przez kapitał prywatny. W umowie sprzedaży zamku jest zawarty zapis mówiący o tym, że nowy właściciel zobowiązany jest zainwestować minimum 40 mln zł w renowację zamku. Faktyczna wielkość inwestycji może wynieść nawet 100 mln zł⁹.

Średniowieczne zamki są miejscem atrakcyjnym inwestycyjnie zarówno dla przedsiębiorców krajowych (Ryn, Lidzbark Warmiński), jak i zagranicznych (90% kapitału Zamek Reszel Kreativ Hotel pochodzi z zagranicy).

Fot. 8. Widok na przedzamcze zamku w Lidzbarku Warmińskim przed i po otwarciu Hotelu Krasicki (fot. autor)

Ważnym aspektem egzystencji zamków w lokalnej przestrzeni ekonomicznej jest współpraca z samorządem. W przypadku gdy właścicielem zamku jest prywatny przedsiębiorca, formy kooperacji ograniczają się zazwyczaj do organizowania wspólnych imprez plenerowych, działań promocyjnych lub czasowego zwolnienia od podatków jako forma zachęty czy też nagrody dla prywatnego kapitału. W przypadku własności samorządowej istotną formą dobrosąsiedzkiej współpracy między zamkami a lokalnymi władzami jest użyczanie zamkowych pomieszczeń dla organizacji różnego rodzaju uroczystości, imprez czy specjalnych posiedzeń rad miejskich. Urzędnicy korzystają z reprezentacyjnych sal zamkowych podczas wizyt delegacji krajowych i zagranicznych. W zamian za realizację zadań statutowych na rzecz lokalnych społeczności oraz możliwość nieodpłatnego korzystania z zamkowych pomieszczeń, samorządy obniżają po-

⁹ <http://www.dziennikbałtycki.pl/artykul/282539,zamek-w-gniewie-sprzedany,id,t.html>, dostępna 30.08.2011 r.

datki płacone przez użytkowników zamków. Samorządy, wynajmując pomieszczenia zamkowe (także w przypadku gdy wynajem jest bezpłatny), zrzucają z siebie ciężar bezpośredniego administrowania zabytkowym budynkiem o znacznej kubaturze. Jeśli zamek zagospodarowany jest przez placówki kulturalne i oświatowe, mogą się one ubiegać o dotacje z lokalnego budżetu oraz budżetów regionalnych i centralnego, co w znacznym stopniu odciąża finanse miasta i gminy. Ponadto użytkownicy zamkowych pomieszczeń mogą samodzielnie pozyskiwać środki finansowe na swoje funkcjonowanie i prowadzić działalność gospodarczą.

Fot. 9. Dawny młyn (w miejscu młyna krzyżackiego) w Rynie przed i po remoncie (fot. autor)

W przypadku, gdy zamek będący własnością samorządu jest użytkowany przez prywatnych inwestorów, lokalne władze również korzystają, gdyż oprócz wspomnianych profitów, mogą czerpać zyski z wynajmu i płaconych podatków. Do użytkowników należy też obowiązek przeprowadzania remontów i niezbędnych inwestycji, a często także dbanie o estetykę otoczenia zamku.

Promocja. Kolejną sferą działalności miast, na którą mają wpływ zamki, jest promocja. Udział zamków w promocji miast jest bardzo duży i może przełożyć się na korzyści ekonomiczne. Zamki są najbardziej rozpoznawalnymi obiektami w badanych miastach ze względu na swoje walory architektoniczne i estetyczne, umiejscowienie w przestrzeni miejskiej, historię oraz współcześnie pełnione funkcje. Często stanowią kulturalne i rozrywkowe centrum miejscowości. Bez względu na rodzaj zagospodarowania i pełnione funkcje są ich „wizytówką”. Zamki przez samą swą obecność pozytywnie wpływają na wizerunek miasta i jego promocję. Na doniosłą rolę, jaką odgrywają w promocji miast i regionów, wpływa kilka faktów:

1. Zamki, jako jedne z najbardziej reprezentacyjnych budynków w miastach, są miejscem realizacji różnego rodzaju festynów, imprez masowych, uroczystości, często o znaczeniu ponadlokalnym, nierzadko międzynarodowym. Przykła-

dem może służyć Fundacja Zamek w Gniewie, która jest dwukrotnym laureatem nagrody Polskiej Organizacji Turystycznej na Produkt Turystyczny Roku 2003 i 2007 za zamkowy produkt turystyczny oraz za imprezę plenerową Vivat Vasa – Bitwa dwóch Wazów. Innym przykładem może być hotel Krasicki, który w styczniu 2012 r. otrzymał główną nagrodę w międzynarodowym konkursie International Best Hotel Awards w kategorii Best New Hotel Construction & Design¹⁰.

2. Instytucje działające w zamkach podejmują wspólne akcje promocyjne razem z urzędami miast bądź promują się samodzielnie, wypuszczając na rynek pamiątki, książki, materiały promocyjne i reklamowe związane z zamkiem i miastem.

3. Zamkowe bractwa rycerskie oraz pracownicy instytucji i przedsiębiorstw, wyjeżdżając poza granice miast, są ich ambasadorami.

4. Zamki są wykorzystywane jako znak rozpoznawczy i firmowy różnych produktów i lokalnych firm oraz instytucji (tworzenie logotypu przedstawiającego zamek lub kojarzącego się z nim).

5. Zamki stanowią swoistą markę turystyczną miast i regionów.

Fot. 10. Hasło promocyjne Gniewu – „Opanuj Gniew” (fot. autor)

Ciekawą formą promocji może pochwalić się Grupa Anders, do której należy Hotel Zamek w Rynie. Dzięki zamięłowaniu właściciela do sportu, jest ona sponsorem drużyny ekstraklasy piłki ręcznej mężczyzn z Olsztyna, organizuje mistrzostwa siatkówki plażowej w Starych Jabłonkach i prowadzi wiele innych działań wspierających sport. Ponadto Hotel Zamek Ryn, razem z urzędem miasta, przygotowują wspólne imprezy plenerowe, jak Dni Rynu czy też Festiwal Kultury Średniowiecznej „Masuria”. Innym przykładem może być Gniew, który

¹⁰ <http://mojemazury.pl/87253,Hotel-Krasicki-z-Lidzbarka-Warmińskiego-najlepszy-w-Londynie.html#axzz2Ty5LDn9E>, dostępna 10.05.2013 r.

w swojej oficjalnej akcji promocyjnej wykorzystuje hasło reklamowe „Opanuj Gniew” (fot. 10), nawiązujące do średniowiecznych i nowożytnych tradycji militarnych zamku i miasta. Z kolei Lidzbark Warmiński znany jest w Polsce m.in. z cyklicznej imprezy o ponad trzydziestoletniej tradycji: Lidzbarskich Wieczorów Humoru i Satyry, które odbywają się m.in. w zamku i w amfiteatrze u jego podnóża.

Powierzchnia terenów zamkowych. Procentowy udział powierzchni zajmowanych przez zamki wyliczono na podstawie map katastralnych działek zajmowanych przez instytucje mieszczące się w badanych obiektach. Obszar zamków, wzgórz zamkowych i terenów zarządzanych przez instytucje/podmioty mieszczące się w zamkach, z wyjątkiem Reszla, przekracza 3 ha, co stanowi znaczny odsetek powierzchni pierwotnych miast lokacyjnych. Tereny należące do zamków w chwili zakończenia badań terenowych wynosiły ok.: 3,8 ha w Bytowie, 3,3 ha w Lidzbarku Warmińskim, 3,5 ha w Nidzicy, 3,7 ha w Gniewie, 0,7 ha w Reszlu i 3,6 ha w Rynie.

5.3. Wpływ zamków na życie mieszkańców miast

Imprezy masowe i kameralne. Badane zamki są często centrami życia kulturalnego i rozrywkowego miast. Zamkowe instytucje organizują różnego rodzaju imprezy o charakterze kulturalnym, oświatowym bądź rozrywkowym. Gniew i Ryn organizują imprezy masowe o charakterze komercyjnym. Zamki w Bytowie i Nidzicy (gdzie są zlokalizowane domy kultury) poprzez swoją

Fot. 11. Koncert w amfiteatrze u podnóża zamku w Lidzbarku Warmińskim (fot. autor)

działalność realizują zadania gminy w zakresie oświaty i kultury. Na kształt życia kulturalnego mieszkańców mają również wpływ biblioteki (Bytów, Nidzica) i muzea (Bytów, Lidzbark Warmiński, Nidzica, Gniew, Reszel).

Organizacja imprez masowych i kameralnych jest najbardziej widocznym przejawem działalności instytucji zamkowych. Każde wydarzenie kulturalne, np. koncert, spektakl historyczny, ma duże znaczenie dla lokalnych społeczności, które nie mają tak szerokiego dostępu do kultury jak mieszkańcy dużych miast. Imprezy organizowane w zamkach stanowią znaczny odsetek ogółu wydarzeń kulturalnych w miastach. Dla przykładu, według gminnego kalendarza imprez kulturalno-sportowo-rekreacyjnych, spośród 50 imprez zorganizowanych w Nidzicy i w gminie w 2009 r.,

aż 25 odbyło się wyłącznie w zamku bądź przy jego udziale. W Gniewie, niektóre imprezy plenerowe, turnieje i spektakle historyczne, jak Vivat Vasa – Bitwa dwóch Wazów, Turniej Konny o Miecz Króla Jana III Sobieskiego oraz inne wydarzenia, wpisały się na stałe w kalendarz kulturalny miasta i regionu. Znaczną liczbę imprez organizuje także Bytowskie Centrum Kultury, które zaprasza znanych wykonawców polskiej estrady. Do grona kreatorów imprez należy również Hotel Zamek Ryn. Ważną rolę w upowszechnianiu kultury, ale na innej płaszczyźnie, stanowi zamek w Reszlu. Był on zagospodarowany częściowo na potrzeby domu pracy twórczej, a obecnie pełni funkcję miejsca spotkań, sympozjów, konferencji, organizacji wystaw i plenerów dla artystów polskich i zagranicznych.

Zamkowe pomieszczenia ze względu na swoją akustykę, wystrój wnętrz i specyficzny nastrój bardzo często są wykorzystywane do organizowania koncertów o kameralnym charakterze, jak np. koncerty muzyki poważnej, sakralnej czy muzyki dawnej. Wydarzenia tego typu mają miejsce przede wszystkim w Lidzbarku Warmińskim, Bytowie i Gniewie.

Fot. 12. Ćwiczenia husarii na przedzamczu w Gniewie (fot. autor)

Innego rodzaju imprezami organizowanymi w zamkach są różnego rodzaju konferencje i sympozja. Niezależnie czy są to wydarzenia realizowane dla klientów z zewnątrz, czy też w ramach własnej działalności użytkowników zamków, mogą one służyć jako skuteczne narzędzie promocji.

Organizacji imprez kulturalnych i rozrywkowych w zamkach sprzyja szereg czynników. Do najważniejszych należy zaliczyć: zagospodarowanie na potrzeby placówek kulturalno-oświatowych, duża kubatura dziedzińców, podzamczy i pomieszczeń zamkowych, reprezentacyjny charakter, centralne położenie zamków w dzisiejszych granicach administracyjnych miasta, liczba miejsc parkingowych, zabytkowa architektura, która stanowi niepowtarzalną scenerię przedsięwzięć artystycznych, długie tradycje w organizacji tego typu imprez w zamkach i inne.

Pozostała działalność kulturalna i oświatowa. Oprócz imprez kulturalnych, mieszkańcy korzystają również z innych form działalności instytucji zamkowych. Muzea w badanych zamkach oraz działająca Fundacja Europejski Park Historyczny w Zamku Gniew prowadzą zajęcia edukacyjne dla młodzieży, np. lekcje muzealne, pokazy historyczne. Domy kultury mają w swojej ofercie możliwość spędzania wolnego czasu na nauce gry na instrumentach, śpiewu, tańca, rysunku, grze w zespole muzycznym itp. W Nidzickim Ośrodku Kultury działa 14 różnych grup i sekcji tematycznych dla dzieci, młodzieży i dorosłych. Ciekawą propozycją dla pasjonatów historii jest możliwość wstąpienia w szeregi bractwa rycerskiego czy innych grup rekonstrukcyjnych w Bytowie, Nidzicy oraz Gniewie.

Bardzo dużą rolę w rozwoju kulturalnym i szerzeniu oświaty odgrywają biblioteki. Dla przykładu, w zamku w Bytowie mieszczą się dwie biblioteki – pedagogiczna i miejska. Bibliotekę pedagogiczną w ciągu roku odwiedza od 3,5 do 4,6 tys. osób (lata 2004–2008). Są to najczęściej studenci, uczniowie i nauczyciele. Biblioteka miejska w Bytowie jest częściej odwiedzana z racji swojego profilu działalności oraz wielkości księgozbioru. Łączna liczba odwiedzin biblioteki w ciągu roku znacznie przekracza 22 tys., a w latach 2005–2006 była większa niż 30 tys. odwiedzin. Zauważalnym trendem jest również wzrost popularności korzystania z dostępu do Internetu w bibliotekach. W 2008 r. z takiej usługi w bibliotece miejskiej w Bytowie skorzystało ponad 4 tys. osób. Frekwencja notowana w bibliotece miejskiej jest dość znaczna, gdyż, porównując liczbę osób odwiedzających z liczbą mieszkańców, w 2006 r. statystyczny bytowanin odwiedził bibliotekę co najmniej dwukrotnie (nie wydzielając korzystających z biblioteki z terenu gminy).

Badania wykazały, że największa liczba mieszkańców odwiedza zamki zagospodarowane jako domy kultury i biblioteki. Zdaniem autora, zamki w Nidzicy i Bytowie są odwiedzane ok. 50 tys. razy w ciągu roku, co daje średnio blisko 135 odwiedzin dziennie¹¹. W przypadku pozostałych zamków (głównie zamków-hoteli) liczba odwiedzających mieszkańców była zdecydowanie niższa. Oprócz pracowników, wizyt biznesowych oraz imprez plenerowych, mieszkańcy pojawiają się w zamkach sporadycznie. Według autora, najmniej mieszkańców odwiedza zamek w Lidzbarku Warmińskim, który w całości stanowi placówkę muzealną. Można jednak przypuszczać, że przy okazji budowy hotelu Krasicki nastąpił wzrost liczby odwiedzin obszaru wzgórza zamkowego przez mieszkańców, którzy obserwowali postęp prac budowlanych. Po otwarciu hotelu, do grona mieszkańców odwiedzających teren przedzamcza należy zaliczyć jego pracowników.

¹¹ Pod uwagę nie brano uczestników imprez masowych organizowanych w zamkach.

Analizując liczbę mieszkańców odwiedzających zamki, należy odróżnić pracowników i odwiedzających zamkowe instytucje od osób, które korzystają z walorów rekreacyjnych obiektów i terenu zamkowych wzgórz. Tereny zamkowych wzgórz i starówek miejskich należą na badanym obszarze do popularnych miejsc spacerowych, ze względu na swoje centralne położenie, zagospodarowanie, dostępność różnego rodzaju usług, estetykę i reprezentacyjny charakter. Dokładne określenie liczby odwiedzających wymagałoby czasochłonnych badań i zaangażowania co najmniej kilkusobowego zespołu badawczego.

5.4. Opinie mieszkańców

Założenia i sposób realizacji badań. W prezentowanej części pracy autor przedstawił część wyników badań ankietowych, zrealizowanych z mieszkańcami badanych miast. Pozostałe pytania zostały omówione w podrozdziale dotyczącym pośredniego wpływu zamków na miasta bądź pominięto je jako mało istotne dla głównego celu badań ankietowych.

Zasadniczym celem badań było określenie roli, jaką zamki średniowieczne odgrywają w życiu społeczno-gospodarczym miast i w życiu osobistym ankietowanych osób. Autora interesowała również opinia respondentów na temat zmian, jakich należy dokonać w zagospodarowaniu turystycznym oraz infrastrukturze zamków i miast, by poprawić ich funkcjonowanie.

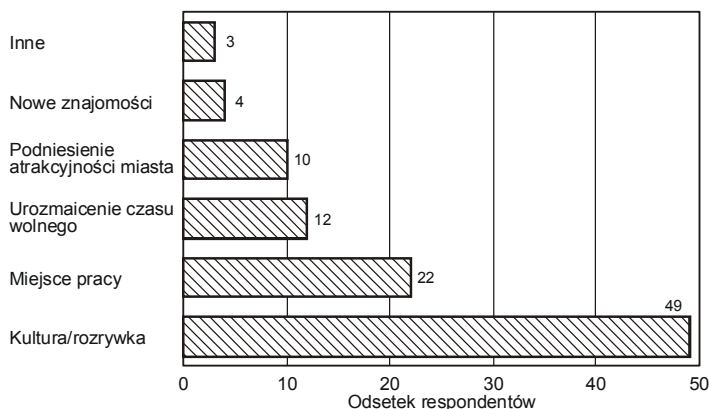
W badaniach zastosowano metodę ankietową przy użyciu kwestionariusza do samodzielnego wypełnienia. Uczestnictwo w badaniach było dobrowolne. Przyjęto, że w każdym mieście zostanie zebrane minimum 100 ankiet z mieszkańcami. Łącznie w latach 2008–2009 autor zebrał 661 kwestionariuszy ankiety. Dobór próby należy określić jako dostępnościowy, wobec czego wyniki badań mają ograniczoną reprezentatywność. Populacja respondentów charakteryzuje się zróżnicowanymi cechami społecznymi i demograficznymi. Dokonując pewnych uogólnień, można ją podzielić na trzy grupy:

- a) osoby legitymujące się wyższym wykształceniem, które biorą czynny udział w życiu kulturalnym i społecznym miast,
- b) osoby pracujące w zamkach i w turystyce,
- c) pozostali mieszkańcy.

Wyniki badań. W pracy zaprezentowano odpowiedzi na wybrane pytania z kwestionariusza ankiety, które pozwoliły na realizację przyjętych założeń badawczych: wpływ zamku na życie osobiste, wpływ zamku na życie miasta i gminy, rola zamku w życiu miasta, zmiany jakie powinny się dokonać na terenie miasta i w zamku, by poprawić ich funkcjonowanie.

Na zadane pytanie o wpływ zamku na życie osobiste (rys. 25), tylko 1/3 ankietowanych uznała, że taki wpływ odczuwa. Były to zazwyczaj osoby pracujące w zamku bądź aktywne pod względem kulturalnym i społecznym, które brały

udział w zamkowych imprezach i korzystały z usług podmiotów mieszczących się w zamkach (dom kultury, biblioteka, muzeum, restauracja). Wpływ zamku odczuwały również osoby pracujące w turystyce oraz mieszkające w pobliżu zamku.

Rys. 25. Procentowy rozkład odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób przejawia się wpływ zamku na życie osobiste respondentów
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

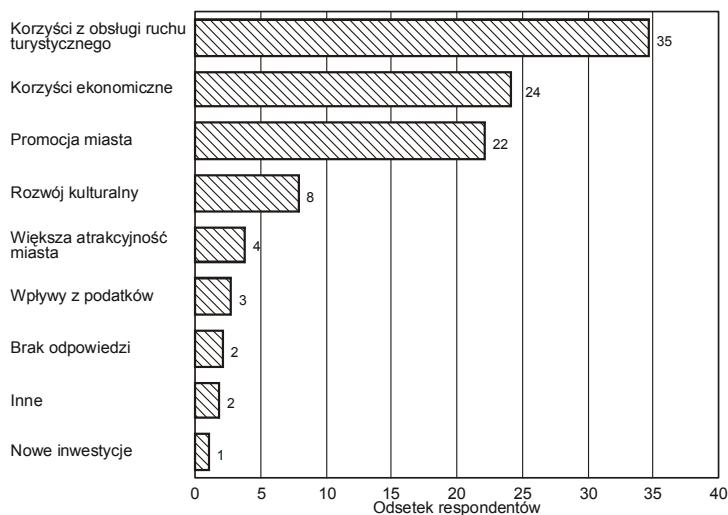
Najwięcej ankietowanych, zapytanych, na czym polega wpływ zamku na ich życie, odpowiedziało, że korzystało z imprez kulturalnych organizowanych w zamkach (49%). Dla 22% badanych zamek był miejscem pracy, a na kolejnych pozycjach znalazły się takie odpowiedzi, jak urozmaicenie czasu wolnego i pozytywny wpływ na atrakcyjność miasta. W ramach odpowiedzi zaklasyfikowanych jako inne znalazły się: polepszenie promocji miasta, częstsze odwiedziny krewnych i znajomych, obecność muzeum i możliwość skorzystania z oferty gastronomicznej zamku.

Znacznie większy odsetek, bo blisko 74% ogółu respondentów dostrzegało wpływ zamku na miejsce swojego zamieszkania. Ich zdaniem zamki odgrywają ważną rolę głównie w obsłudze ruchu turystycznego, promocji i reklamie oraz życiu kulturalnym miast (rys. 26).

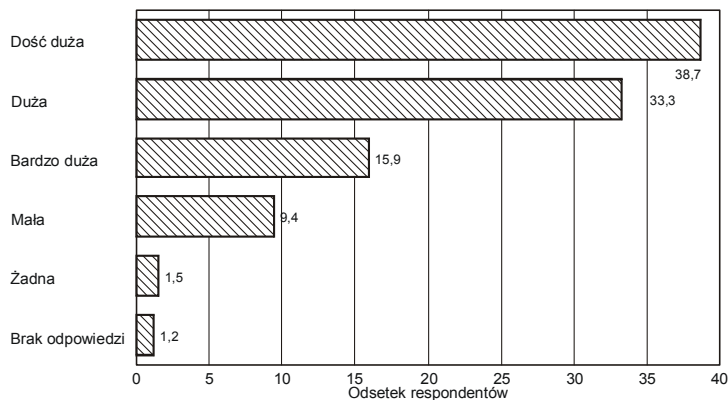
Ponad połowa ankietowanych określiła rolę zamku w życiu miasta jako bardzo dużą bądź dużą (rys. 27). Rozkład odpowiedzi kształtował się następująco: Gniew 57%, Ryn 56%, Nidzica 53%, Bytów 50%, Lidzbark Warmiński 43% i Reszel – jedynie 37% ogółu badanych. Wysokie noty otrzymały zamki o dużej aktywności kulturalnej i gospodarczej (Gniew, Ryn) oraz zamek w Nidzicy, który oprócz lokalnych szkół jest praktycznie jedynym miejscem, gdzie rozwija się życie kulturalne miasta w zorganizowanej postaci.

Na pytanie o oczekiwane zmiany w mieście (rys. 28) respondenci najczęściej wymieniali większą liczbę wydarzeń kulturalnych i atrakcji, poprawę jakości dróg i organizacji ruchu drogowego, poprawę zagospodarowania turystycznego,

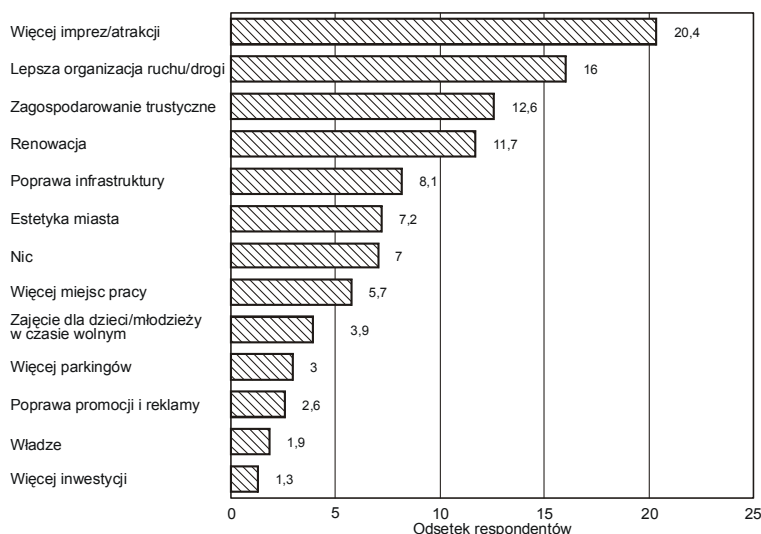
potrzebę rewaloryzacji zabytkowej tkanki miejskiej oraz poprawę infrastruktury technicznej. Padły również takie odpowiedzi, jak: poprawa estetyki, więcej miejsc pracy, większa możliwość spędzania wolnego czasu (szczególnie dla dzieci i młodzieży), poprawa promocji miasta, zmiana władzy i większa liczba inwestycji.

Rys. 26. Rozkład procentowy odpowiedzi na pytanie o charakter wpływu amku na miasto
 Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Rys. 27. Procentowy rozkład odpowiedzi na pytanie o wielkość wpływu zamku na życie miasta
 Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Rys. 28. Struktura procentowa odpowiedzi respondentów na pytanie o oczekiwane zmiany w miastach

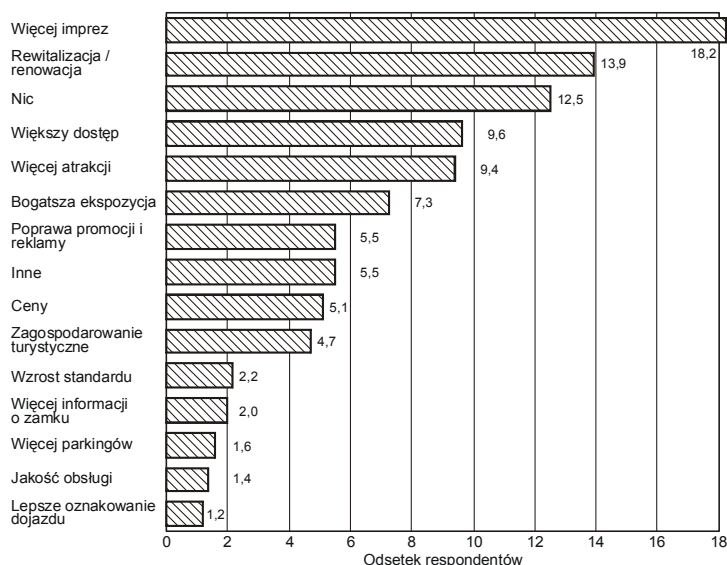
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

W przypadku zamków (rys. 29), najbardziej oczekiwane zmiany zdaniem respondentów powinny dotyczyć: większej liczby imprez i atrakcji, rewaloryzacji zamków, ich większej dostępności i bogatszej ekspozycji muzealnej, poprawy promocji informacji i reklamy, obniżki cen, poprawy zagospodarowania turystycznego, wzrost standardu świadczonych usług, poprawy infrastruktury (w tym parkingi i oznakowanie dojazdu).

Należy zaznaczyć, że wymienione przez respondentów obszary wymagające poprawy mają znaczenie nie tylko dla jakości życia mieszkańców, ale są również istotne z punktu widzenia osób przyjezdnych. Dotyczą zarówno „twardych inwestycji”, jak infrastruktura lub zagospodarowanie turystyczne i służące mieszkańcom, oraz „inwestycji miękkich” w obszarze społecznym.

Analiza odpowiedzi respondentów nasuwa kilka wniosków. Ponad 1/3 ankietowanych uważała, że zamek wywiera wpływ na ich życie osobiste. Efekty istnienia i działalności zamków zależą od ich współczesnego zagospodarowania. Relacje między mieszkańcami miast a zamkami mogą przybierać postać od codziennych kontaktów w miejscu pracy, przez korzystanie z usług instytucji mieszczących się w dawnych warowniach, jak biblioteki, domy kultury, restauracje itp. oraz uczestnictwo w imprezach organizowanych w zamkach, do kontaktu wzrokowego, gdy mieszkańcy nie są zainteresowani działalnością zamku. Znacznie większy odsetek respondentów, bo blisko 74%, dostrzegło wpływ zamku na życie społeczne i gospodarcze miasta. Jedynie 5% respondentów nie dostrzegło korzyści płynących z obecności i działalności zamku. Zdaniem badanych, zamki odgrywają ważną rolę głównie w obsłudze ruchu

turystycznego, promocji i reklamie oraz życiu kulturalnym miast. Ponad połowa ankietowanych określiła rolę zamku jako bardzo dużą bądź dużą.

Rys. 29. Rozkład procentowy odpowiedzi respondentów na pytanie o oczekiwane zmiany w zamkach

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Tabela 25. Wybrane korzyści bezpośredniego oddziaływania badanych zamków na miasta

Korzyści ekonomiczne (materialne)	Korzyści społeczne (niematerialne)
Nabywanie dóbr i usług Regulacja opłat, podatków Zapewnienie miejsc pracy Odbudowa, remonty, zabezpieczenie stanu technicznego zabytku, jego otoczenia Nowe inwestycje Promocja	Możliwość spędzania wolnego czasu Realizacja zainteresowań, pasji Wzbogacenie życia kulturalnego miasta Rozrywka, Miejsce spotkań, tereny spacerowe Edukacja Lokalna duma i patriotyzm Miejsce kontaktu z turystami – nowe znajomości itd., Integracja lokalnej społeczności

Źródło: opracowanie własne.

Jako podsumowanie analizy bezpośredniego wpływu średniowiecznych zamków na miasta w tabeli 25 zaprezentowano podstawowe korzyści społeczne i ekonomiczne, jakie zdaniem autora odnoszą miasta z działalności badanych zamków.

6. Pośredni wpływ zamków na miasta

Pośredni wpływ zamków średniowiecznych na życie miast przejawia się, zdaniem autora, głównie poprzez następstwa ruchu turystycznego. Ruch turystyczny oddziałuje zarówno na przestrzeń fizyczną, ekonomiczną, jak i społeczną miast. Efekt oddziaływania ruchu turystycznego na obszarach recepcyjnych jest zjawiskiem niezwykle złożonym. Może objawiać się z różnym natężeniem i w zróżnicowanej postaci. Dokonując analiz obszaru badań, należy pamiętać, że obserwowane zmiany nie zawsze są spowodowane rozwojem turystyki. Dotyczy to sfery społecznej i ekonomicznej. W przypadku społeczności lokalnych, jak pisze K.A. Komorowska (2003, s. 85), czynniki zmian mogą mieć charakter polityczny, ustrojowy, gospodarczy, społeczny lub kulturowy. Również w gospodarce obszarów pełniących funkcję turystyczną, czasami trudno jednoznacznie oddzielić efekty wywołane przez ruch turystyczny od następstw spowodowanych przez inne czynniki. Pomimo tych trudności, z całą pewnością można określić dziedziny życia społecznego i gospodarczego obszarów recepcyjnych, na które ruch turystyczny ma mniejszy bądź większy wpływ.

Autor w swojej analizie skupił się na pozytywnych aspektach wynikających z obecności turystów w badanych miastach. Aspekty negatywne zostały opisane w sposób bardzo ogólnikowy, gdyż szczegółowa analiza tego zagadnienia jest procesem skomplikowanym i długotrwałym, który przekracza merytoryczne ramy pracy.

6.1. Ekonomiczne efekty ruchu turystycznego

Aby pojawiły się efekty ruchu turystycznego widoczne w gospodarce, musi zaistnieć podaż odpowiednio dopasowana do popytu turystycznego. Z jednej strony o wielkości popytu turystycznego decydują uczestnicy ruchu turystycznego, którzy na obszarze recepcyjnym zostawiają część dochodu przeniesionego z miejsca stałego zamieszkania. Z drugiej strony bardzo wiele zależy od podaży, czyli przygotowania obszaru recepcyjnego do obsługi i zaspokajania potrzeb podróżujących. Zdaniem autora, do najważniejszych cech popytu i podaży turystycznej, które mają wpływ na wielkość i charakter obserwowanych efektów ekonomicznych ruchu turystycznego w badanych miejscowościach, należą:

- 1) od strony popytu:
 - wielkość i struktura ruchu turystycznego,
 - sezonowość ruchu turystycznego,
 - wielkość i struktura wydatków turystycznych,
 - średnia długość pobytów turystycznych,
 - motywy podróży uczestników ruchu turystycznego,
 - indywidualne preferencje i upodobania uczestników ruchu turystycznego,
 - moda na określony rodzaj wypoczynku bądź korzystania z określonego typu atrakcji (zamek jak atrakcja turystyczna),
 - inne,
- 2) od strony podaży:
 - walory przyrodnicze miasta recepcyjnego,
 - walory antropogeniczne miasta recepcyjnego,
 - położenie geograficzne i dostępność komunikacyjna,
 - wielkość i jakość infrastruktury turystycznej i paraturystycznej,
 - wielkość lokalnego rynku,
 - oferta kulturalno-rozrywkowa miasta recepcyjnego,
 - cechy produktu turystycznego zamków (unikalność, jakość, skala, różnorodność, kompleksowość),
 - komplementarność produktu turystycznego miasta i zamku,
 - stopień integracji rynku turystycznego z pozostałymi działami gospodarki,
 - dostępność i kwalifikacje pracowników branży turystycznej,
 - polityka lokalnych władz,
 - estetyka i czystość miasta,
 - promocja,
 - nastawienie mieszkańców obszaru recepcyjnego do osób przyjezdnych,
 - inne.

Jedną z najbardziej widocznych zmian w badanych miastach, spowodowanych m.in. rosnącą liczbą uczestników ruchu turystycznego, była odbudowa zamków i przystosowanie ich do pełnienia funkcji turystycznej. Był to bardzo ważny krok i silny impuls w kierunku rozwoju turystyki w badanych miastach.

Odbudowa zamków, a później zmiany funkcjonalne i własnościowe, wpłynęły pozytywnie na możliwości ilościowe i jakościowe obsługi uczestników ruchu turystycznego. W bardzo dużym stopniu przyczyniły się także do rewitalizacji zabytkowej tkanki miejskiej oraz poprawy estetyki miast. Miejsowości, które pretendują do miana „turystycznych”, muszą w sposób szczególny zwracać uwagę na czystość, estetykę, walory wizualne i odpowiednią infrastrukturę wokół posiadanych zasobów.

Na obszarze badań, w ślad za odbudową zamków oraz zagospodarowaniem zamkowych wzgórz rozpoczęto odnawianie pozostałych zabytków i terenów staromiejskich. Poprawiła się infrastruktura techniczna, komunikacyjna i odpowiednie oznakowanie turystyczne. Rozwija się również infrastruktura służąca

aktywnemu wypoczynkowi i ułatwiająca korzystanie z walorów przyrodniczych miast i okolic. Samorządy, licząc na korzyści związane z napływem turystów, inwestują w nowe tereny spacerowe, trasy rowerowe, poprawia się czystość i estetyka w miejscach odwiedzanych przez turystów itp. Wszystkie te działania wpływają na wzrost atrakcyjności turystycznej i pozycji konkurencyjnej miast. Ponadto sprzyjają aktywnemu wypoczynkowi zarówno turystów, jak i mieszkańców oraz podnoszą komfort wypoczynku i życia w mieście.

Fot. 13. Widok zamku w Rynie przed remontem i po remoncie
(fot. Hotel Zamek Ryn, autor)

Według S. Liszewskiego (2005), „już samo podjęcie decyzji o przystąpieniu do rewitalizacji fragmentów centrum, a następnie każdy z etapów tej rewitalizacji staje się nowym (dynamicznie oddziałującym) elementem produktu turystycznego miasta. Konsekwencją tego będzie zwiększone zainteresowanie miastem przez turystów”.

W badanych miastach powstały plany rozwoju turystyki, lokalne programy rewitalizacji czy plany opieki nad zabytkami, które obejmują najcenniejsze fragmenty tkanki miejskiej. Bardzo często rewitalizacja miast nie ogranicza się tylko do rewaloryzacji zniszczonej zabudowy czy poprawy infrastruktury technicznej. Obejmuje swym zasięgiem także lokalną społeczność, która, widząc zaangażowanie władz i chęć udzielenia pomocy, staje się partnerem, a nie przedmiotem rewitalizacji (Łaguna 2003, Kępka 2006). W tabeli 26 przedstawiono wybrane inwestycje samorządów Reszla oraz Nidzicy, sprzyjające rozwojowi funkcji turystycznej. Również w pozostałych miastach obserwujemy intensywne działania samorządów i inwestorów prywatnych zmierzające do wzrostu atrakcyjności miast. Interesującym pomysłem na wzbogacenie oferty turystycznej miasta wykazała się gmina Gniew, która w 2007 r. przystąpiła do projektu: Pętla Żuławska – Międzynarodowa Droga Wodna E-70 i opracowała plany budowy m.in.: wiślanej przystani żegluga turystycznej oraz promenady, mariny dla łodzi turystycznych i sportowych u podnóża wzgórza zamkowego oraz przystani kaja-

kowej na rzece Wierzycy w Gniewie¹. Spośród badanych miast na rozwój turystyki wodnej w największym stopniu stawia Ryn, z racji swojego położenia na trasie mazurskich szlaków żeglugowych.

Tabela 26. Wybrane inwestycje zwiększające atrakcyjność turystyczną Reszla i Nidzicy realizowane przez lokalne samorządy

Wykaz wybranych projektów związanych z podniesieniem atrakcyjności turystycznej miasta planowanych do realizacji w latach 2004–2006 i 2007–2013 według Planu Rozwoju Lokalnego Gminy Reszel
Zwiększenie dostępności komunikacyjnej gminy: przebudowa chodników w mieście, budowa parkingów, poprawa nawierzchni dróg gminnych, zagospodarowanie placu przy Ratuszu, poprawa funkcjonalności ruchu kołowego i pieszego – ograniczenie ruchu w centrum, parking strzeżony, wyznaczenie miejsc postojowych, modernizacja oświetlenia Kształtowanie skutecznej polityki w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego: rewitalizacja starówki (proces ciągły) i rewitalizacja murów obronnych Kształtowanie polityki w zakresie kultury, poprawa atrakcyjności turystycznej: infrastruktura sanitarna (szalet miejski), rekompozycja amfiteatru i urządzenie parku (oczko wodne, wysepka, miejsce spotkań mieszkańców, odtworzenie alejek spacerowych), infrastruktura z zapleczem sanitarnym przy torze motokrosowym, budowa ścieżki rowerowej i ciągu pieszego Reszel–Święta Lipka, budowa punktów widokowych skierowanych na miasto Reszel, Świętą Lipkę i panoramicznych, rozbudowa bazy noclegowo-gastronomicznej na terenie gminy
Wykaz wybranych projektów związanych z podniesieniem atrakcyjności turystycznej miasta według Strategii Rozwoju Gminy Nidzica i Planu Rozwoju Lokalnego Miasta i Gminy Nidzica
Rekultywacja wód jeziora Omulew Modernizacja zamku Wykreowanie produktu turystycznego i jego promocja Opracowanie Programu Rozwoju Turystyki, Programu Rewitalizacji Miasta i Programu Rozwoju Agroturystyki Utworzenie Nidzickiego Centrum Edukacji Ekologicznej i Turystyki „Mazurska Brama” – na bazie kompleksu osady Łyński Młyn Budowa hali widowiskowo-sportowej i amfiteatru miejskiego Rewitalizacja cmentarzy, zabytków, pomników przyrody na terenach wiejskich

Źródło: Plan Rozwoju Lokalnego Gminy Reszel, Strategia Rozwoju Gminy Nidzica, Plan Rozwoju Lokalnego Miasta i Gminy Nidzica.

W Lidzbarku Warmińskim, w ramach partnerstwa publiczno-prywatnego powstaje kompleks basenów termalnych „Termy Warmińskie” (rys. 30). W kompleksie oprócz obiektów rekreacyjnych i leczniczych, bazujących na wodach

¹ Uchwała Nr X/92/07 Rady Miejskiej w Gniewie z dnia 29 sierpnia 2007 r.

termalnych, powstanie hotel na ok. 200 miejsc noclegowych, sale konferencyjne oraz zaplecze rozrywkowe. Planowany okres ukończenia inwestycji to 2014 r. Inwestycja według planów pochłonie ponad 90 mln zł². Tak duży kompleks rekreacyjno-leczniczo-hotelowy nie byłby w stanie utrzymać się, pracując jedynie dla mieszkańców Lidzbarka Warmińskiego. Jest to inwestycja przewidziana zarówno dla mieszkańców miasta, okolic, jak i osób przybywających z dalszych rejonów kraju i zagranicy.

Rys. 30. Wizualizacja projektu „Term Warmińskich”
Źródło: *Termy nie rzymskie, ale warmińskie* (www.inwestycje.pl)

Przykładem już zrealizowanej inwestycji, która ma wzmocnić ofertę turystyczną miasta, jest wybudowanie Eko-mariny na 60 jachtów w Rynie. Oddano ją do użytku w maju 2013 r., a koszt budowy wyniósł ok. 6,7 mln zł³. Na nową przystań żeglarską składają się m.in. przyjazna środowisku instalacja do obsługi żeglarzy i jachtów, nowy budynek kapitanatu portu, pomieszczenia socjalne i gospodarcze, sanitariaty, sala konferencyjna i szkoleniowo-dydaktyczna, nowy pomost, slip do wodowania sprzętu pływającego i inne (fot. 2).

Oprócz poprawy estetyki miast – elewacji kamienic, czystości, polepszenia infrastruktury itp. – możemy obserwować inne sezonowe i trwałe zmiany w krajobrazie miast. Wyraźnym efektem przyjazdów turystycznych w badanych miastach jest stopniowe zawłaszczanie przestrzeni miejskiej przez obiekty świadczące usługi dla turystów oraz reklamy podmiotów gospodarczych z branży turystycznej. Nachalne reklamy uliczne bardzo często wpływają na obniżenie estetyki zabudowy dzielnic staromiejskich.

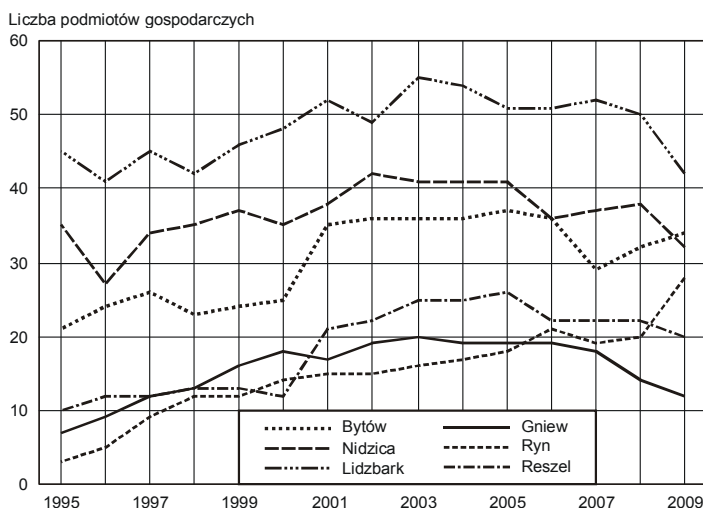
Widocznym efektem ruchu turystycznego są także zmiany zagospodarowania turystycznego badanych miast. Aby funkcja turystyczna danej miejscowości

² www.samorzad.pap.pl.

³ <http://eko-mazurymariny.pl/>.

mogła się rozwijać, konieczna jest rozbudowa zagospodarowania turystycznego (w pierwszym rzędzie bazy gastronomicznej i noclegowej). Z bazy gastronomicznej w badanych miastach korzysta zarówno miejscowa ludność, jak i osoby przyjezdne. Z bazy noclegowej korzystają nie tylko turyści, ale także osoby podróżujące w celach pozaturystycznych.

Rysunek 31 obrazuje liczbę podmiotów gospodarczych sekcji „H” Polskiej Klasyfikacji Działalności z 2004 r. (gastronomia i hotelarstwo) według GUS. Wyraźną tendencję wzrostową wykazuje liczba podmiotów gospodarczych rejestrowanych w Bytowie i Rynie. Ryn rozwija się w dużym stopniu dzięki walorom naturalnym (wykorzystywanym przez żeglarzy i wczasowiczów), Hotelowi Zamek Ryn oraz postępującej urbanizacji turystycznej (zjawisko „drugich domów”). Bytów również w dużej mierze korzysta z atrakcyjności posiadanych walorów przyrodniczych.

Rys. 31. Dynamika zmian liczby podmiotów gospodarczych w sekcji „H” PKD (według kryteriów GUS z 2004 r.) w badanych miastach w latach 1995–2009

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Najprawdopodobniej rynek usług turystycznych stabilizuje się, w większości badanych miast nastąpiła w ostatnich latach korekta liczby podmiotów gospodarczych. Spadek ich liczby może być także skutkiem fuzji bądź przejęć firm turystycznych przez konkurencję, może być również wywołany kryzysem gospodarczym i złą koniunkturą na rynku turystycznym. Według autora, zagospodarowanie turystyczne mierzone liczbą branżowych podmiotów gospodarczych w badanych miastach powoli wchodzi w fazę dojrzałości. Na obecnym poziomie wielkości ruchu turystycznego istniejąca baza jest w stanie zaspokoić podstawowe potrzeby turystów. Nie znaczy to jednak, że miasta i zamki nie mogą kreować nowych atrakcji i walczyć o wzrost liczby turystów.

Zmiany własnościowe zamków również są namacalnym efektem rosnącej wielkości ruchu turystycznego. Prywatni przedsiębiorcy dokonują kapitałochłonnych inwestycji, na które lokalnych władz nie stać. Inwestycje w branży hotelarskiej przeprowadzone w ostatnich latach w Rynie, Lidzbarku Warmińskim i w Gniewie świadczą o niewykorzystanym potencjale turystycznym badanych miast i zamków, głównie w zakresie wykorzystania dziedzictwa historycznego i architektonicznego do tworzenia produktów turystycznych przeznaczonych dla klientów biznesowych, uczniów i klientów indywidualnych.

Jak wcześniej wspomniano, jednym ze zjawisk zaobserwowanych na badanym terenie jest sezonowość ruchu turystycznego. Jej przejawem i następstwem jest także sezonowość wykorzystania obiektów zagospodarowania turystycznego. Sezonowość przyjazdów turystycznych odbija się na obrotach przedsiębiorstw branży hotelarskiej i częściowo gastronomicznej oraz decyduje o uruchamianiu większej liczby obiektów, miejsc noclegowych i gastronomicznych w sezonie letnim.

Jednym z efektów ruchu turystycznego jest możliwość zarabiania na turystyce. Korzystają z tego głównie przedsiębiorcy, którzy zajmują się obsługą turystów, a także handlowcy, zakłady produkcyjne, naprawcze i usługowe. Dla wąskiej grupy mieszkańców turystyka stała się głównym źródłem dochodu. Dzięki wysokim dochodom i możliwościom rozwoju część osób zarabiających na turystyce osiągnęła znaczącą pozycję finansową i społeczną. Na rozwoju turystyki korzystają również osoby nieprowadzące rejestrowanej działalności gospodarczej. Popularną formą zarobkowania jest wynajem pokoiów, kwater czy też domków letniskowych turystom. Szczególnie jest to widoczne w Rynie, ale również w innych miastach nie jest to zjawisko odosobnione.

Ekonomiczne efekty ruchu turystycznego zależą w dużym stopniu od długości pobytów turystycznych. Niestety większość pobytów w badanych miastach ma charakter krótkotrwały. Oprócz Rynu i Bytowa znaczna część osób przyjeżdżających spędza zazwyczaj kilka godzin w badanych miastach. Jak zauważył S. Liszewski (2007, s. 84), „długość pobytu koresponduje zapewne ze skalą i atrakcyjnością walorów turystycznych oferowanych przez miasto (...)”. Podstawowym zadaniem badanych miast powinno być więc stworzenie oferty, która zachęciłaby do pozostania jak najdłużej w jednym miejscu. Im dłużej turysta pozostaje w mieście, tym więcej pieniędzy wydaje. Niekorzystna sytuacja w przypadku średniej długości pobytów turystycznych w największym stopniu dotyczy miast położonych na szlaku migracji turystycznych, jak Gniew czy Nidzica. Pojawiają się tam głównie „turyści tranzytowi”.

Innym widocznym efektem zwiększonej liczby przyjazdów turystycznych jest powstanie, w ciągu ostatnich dziesięciu lat, centrów informacji turystycznej oraz organizacji i stowarzyszeń promujących rozwój turystyki na badanym obszarze. W analizowanych miastach można obserwować rozwój małej przedsiębiorczości, wzrost dochodów osób związanych z obsługą ruchu turysty-

cznego, nowe miejsca pracy, rozwój usług i rzemiosła, lepsze zaopatrzenie. Zwiększone obroty (czy też większą liczbę świadczonych usług) notują też instytucje pozornie słabo związane z ruchem turystycznym, jak np. ośrodki zdrowia (Musiaka 2007).

Zdaniem autora, do podstawowych ekonomicznych efektów ruchu turystycznego na obszarze badań należą:

- wzrastająca liczba podmiotów gastronomicznych i hotelarskich,
- wzrastająca liczba zatrudnionych w sekcji „H” (I) PKD,
- poprawa infrastruktury miejskiej,
- poprawa estetyki i czystości miast,
- większa atrakcyjność inwestycyjna miast,
- dodatkowe wpływy do budżetu miast i gmin,
- poprawa promocji turystycznej miast.

Ekonomiczne efekty ruchu turystycznego zależą także od wielkości i samowystarczalności rynku recepcyjnego. Generalnie, im mniejszy jest badany obszar, tym jego samowystarczalność jest niższa, co oznacza, że „przecieki pieniądza”⁴, w tym również turystycznego, są większe.

Jeszcze raz należy podkreślić, że część opisywanych zmian w tkance miejskiej, na rynku pracy itd. odbywa się niezależnie od rozwoju turystyki. Jest to naturalna konsekwencja rozwoju społecznego, ekonomicznego i technologicznego. Pozostaje jednak pytanie, czy bez udziału wpływów finansowych, innowacji, inwestycji itp., związanych z turystyką, zmiany te postępowałyby w takim samym jak obecnie wymiarze czasowym, przestrzennym i finansowym. Rewitalizacja, rozwój zagospodarowania turystycznego, miejsca pracy w usługach są inwestycjami, które przynoszą wymierne korzyści obszarowi recepcyjnemu w postaci wydatków uczestników ruchu turystycznego. Należy pamiętać, że efekty ekonomiczne następujące pod wpływem ruchu turystycznego jednocześnie stanowią inwestycję, która ma przynieść określone korzyści materialne dzięki przyciąganiu coraz większej liczby turystów. Powstaje swego rodzaju wznosząca spirala zależności, gdzie efekty ruchu turystycznego stanowią równocześnie inwestycję dla rozwoju turystyki.

Obok pozytywnych aspektów rozwoju turystyki można także zaobserwować zjawiska negatywne. W przypadku inwestorów spoza obszaru miasta następuje transfer kapitału, mieszkańcy narzekają na niskie stawki płac w turystyce oraz dużą rotację miejsc pracy. W Rynie, część restauratorów i właścicieli ośrodków wczasowych jest zmuszona zatrudniać osoby spoza miasta i gminy, gdyż brakuje osób chętnych do pracy. Wynika to z sezonowości zatrudnienia w turystyce

⁴ „Przy każdym kolejnym obrocie pieniądza transferowanego do obszaru recepcji turystycznej następują jego wypływy poza obszar przyjęty do badania. Wpływ taki jest określany w literaturze przedmiotu jako «przeciek»” (Galecki 2004).

i stosunkowo niskich stawek płac, ale także z marazmu społecznego i niechęci do podjęcia jakiegokolwiek pracy przez część lokalnej społeczności.

Podsumowując problem relacji między zamkami a obserwowanym w badanych miastach ruchem turystycznym, należy stwierdzić, że zamki są z jednej strony największymi atrakcjami przyciągającymi znaczną liczbę uczestników ruchu turystycznego, a z drugiej strony są najsilniejszymi podmiotami zagospodarowania turystycznego w miastach. Zarówno jeśli chodzi o liczbę miejsc noclegowych i konsumpcyjnych, jak i standard świadczonych usług. Poza tym zamki nadają pewien ton i charakter turystyce uprawianej w miastach. Gdyby przyjąć teoretyczną sytuację, że w badanych miastach nie byłoby zamków, wielkość ruchu turystycznego, a tym samym i zagospodarowani turystycznego, najprawdopodobniej znacznie by spadła. Szczególnie w miastach o mniejszym znaczeniu walorów przyrodniczych. W dużym stopniu od tego, w jaką stronę będzie rozwijało się zagospodarowanie i działalność artystyczna, kulturalna i eventowa zamków, będzie zależeć charakter i wielkość ruchu turystycznego i kształt lokalnego rynku usług turystycznych. Zdaniem autora, zamki w badanych miastach stanowią swoisty filar, na którym można budować atrakcyjność miast i rozwijać ich funkcję turystyczną.

6.2. Rola turystyki w budżetach i dokumentach strategicznych miast

Na dochody budżetów miast i gmin składają się przede wszystkim: wpływy z PIT, CIT, zryczałtowany podatek dochodowy, podatek rolny, karta podatkowa, podatek leśny, podatek od nieruchomości, podatek od spadków i darowizn, podatek od posiadania psów, podatek od środków transportowych, opłaty lokalne, skarbowe i inne. Według Ł. Nawrot i P. Zmyślonego (2004), wpływy z wymienionych podatków stanowią w Polsce średnio 70,8% dochodów własnych gmin. Według zespołu autorskiego M. Derek, A. Kowalczyk i P. Swianiewicz (2005), w miejscowościach turystycznych można wskazać kilka źródeł dochodów, na które może mieć wpływ wielkość ruchu turystycznego: opłata miejscowa, podatek od nieruchomości, opłata targowa, wpływy z dzierżawy i sprzedaży majątku gminnego, udziały we wpływach PIT oraz CIT. Niestety w praktyce określenie wielkości wpływów do budżetu wynikających z rozwoju turystyki, szacowane na podstawie wymienionych wskaźników, jest niezwykle trudne. Może być obarczone dużym błędem i ma charakter szacunkowy. Autor nie dokonał próby analizy dochodów budżetów gmin, a uwagę skupił na wydatkach samorządów bezpośrednio i pośrednio skierowanych na inwestycje służące rozwojowi turystyki (zgodnie z zapisami w budżetach badanych miast).

Struktura wydatków miast turystycznych najczęściej różni się od struktury innych miejscowości (Derek, Kowalczyk, Swianiewicz 2005, Derek 2008).

W miastach o dużym natężeniu ruchu turystycznego istnieje większa potrzeba utrzymania w należytym stanie walorów wypoczynkowych oraz odpowiedniego poziomu estetyki i czystości, co skutkuje znacznymi wydatkami na oczyszczanie miasta, utrzymanie terenów rekreacyjnych itp. Poza tym należy zapewnić odpowiedni stan infrastruktury drogowej (zwiększone natężenie ruchu kołowego), zwiększyć nakłady na służby porządkowe, a takżełożyć na ochronę dziedzictwa kulturowego i promocję.

Niestety gminy w Polsce rzadko dysponują kwotami, które mogą przeznaczyć na inwestowanie. Przekłada się to na stan infrastruktury (w tym infrastruktury turystycznej), wydatki na promocję itp. Bardzo często przeprowadzenie inwestycji jest możliwe tylko dzięki pozyskaniu funduszy zewnętrznych. Poza pozyskiwaniem funduszy na swoją działalność samorządy czynią starania, aby przyciągnąć jak najwięcej inwestorów prywatnych. Przedsiębiorcy zapewniają miejsca pracy, opłacają należne podatki i świadczenia, inwestują w infrastrukturę i promocję itp., a w przypadku badanych miast – dokonują niezbędnych remontów zabytkowej tkanki miejskiej (remont, a nawet kupno zamków i inne działania).

Ogólną sytuację budżetów badanych miast i gmin w 2008 r. należy określić jako dobrą. W tabeli 27 zaprezentowano podstawowe wskaźniki budżetowe miast i gmin. Największym budżetem dysponowała gmina Bytów, a najmniejszym Ryn, co ściśle wiąże się z ich wielkością i liczbą mieszkańców. Deficyt budżetowy w analizowanym roku zanotowały gminy Bytów i Reszel. Największą sumę dochodów w przeliczeniu na jednego mieszkańca osiągnięto w Rynie i kolejno w Bytowie, Reszlu, Nidzicy, Lidzbarku Warmińskim i Gniewie. Najwyższy wskaźnik wydatków na jednego mieszkańca również zanotowano w gminie Ryn. Na kolejnych miejscach znalazły się gminy: Bytów, Reszel, Nidzica, Gniew i Lidzbark Warmiński. Wysokość dochodów z podatku od nieruchomości wiąże się z wielkością analizowanych gmin. Największe dochody budżetowe z podatku od nieruchomości czerpał Bytów, a najmniejsze Ryn. Najwyższą wartość tzw. dochodów z majątku⁵ osiągnął budżet w Bytowie. Mniejsze dochody zanotowały: Lidzbark Warmiński, Ryn, Nidzica, Gniew oraz Reszel.

Udziały w podatku od osób fizycznych wynikają z liczebności danej gminy i najwyższe wartości osiągnęły w Bytowie, a najniższe w Rynie. Z kolei wysokość wpływów z podatku dochodowego od osób prawnych wiąże się z liczbą podmiotów gospodarczych i zależność nie jest proporcjonalna w stosunku do liczebności czy wielkości gminy. Największe wpływy z podatku CIT zanotowała gmina Lidzbark Warmiński. Na kolejnych miejscach znalazły się: Bytów, Nidzica, Gniew, Ryn i Reszel.

⁵ Na dochody z majątku składają się głównie wpływy ze sprzedaży mienia oraz najmu i dzierżawy składników majątkowych oraz wpływy za zarząd i użytkowanie wieczyste nieruchomości.

Tabela 27. Podstawowe informacje o budżetach miast i gmin objętych badaniem w 2008 r.

Wskaźniki	Miasta					
	Bytów	Nidzica	Lidzbark Warmiński	Gniew	Reszel	Ryn
Liczba ludności gminy	23 766	21 617	16 306	15 724	8 390	6 080
Dochody ogółem	53 211 563,00	44 991 443,00	33 910 405,00	31 883 997,00	18 137 343,00	17 011 348,00
Wydatki ogółem	54 179 387,00	44 884 229,00	30 814 602,00	30 611 494,00	19 095 218,00	13 912 016,00
Deficyt budżetowy/nadwyżka	-967 824,00	107 215,00	3 095 803,00	1 272 503,00	-957 875,00	3 099 332,00
Dochody na 1 mieszk. ogółem	2 250,91	2 099,07	2 086,54	2 059,29	2 188,65	2 853,77
Wydatki na 1 mieszk. ogółem	2 291,85	2 094,07	1 896,05	1 977,10	2 304,24	2 333,84
Dochody z podatku od nieruchomości	6 292 087,19	6 250 843,53	5 644 183,54	4 145 956,26	2 695 036,12	1 682 877,10
Dochody z majątku	2 576 655,82	792 468,07	1 632 910,19	700 949,74	283 636,83	1 221 194,44
Udziały w PIT	8 480 430,00	7 156 464,00	7 303 244,00	4 114 454,00	2 033 759,00	1 184 495,00
Udziały w CIT	819 155,67	398 993,73	821 190,26	160 278,59	54 473,39	61 273,73
Wydatki na turystykę ogółem	15 000,00	b.d.	59 227,75	102 054,00	29 268,00	17 000,00
Wydatki na ochronę i konserwację zabytków	51 287,78	19 215,81	967 925,49	b.d.	b.d.	51 816,45

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych budżetowych urzędów miast i gmin. B.d. – w 2007 r., w planach budżetowych nie uwzględniono wydatków na turystykę oraz na ochronę i konserwację zabytków.

O ile wysokość dotychczas omówionych wskaźników jest zazwyczaj podobna i niewiele zmienia się w stosunku rocznym, o tyle wydatki na turystykę, promocję oraz ochronę i konserwację zabytków cechują się dużą zmiennością. Wielkość wydatków budżetowych w tych dwóch obszarach wynika najczęściej z otrzymanych dotacji i wyasygnowanych środków na realizację konkretnych zadań. W tabeli 28 zaprezentowano przykłady zrealizowanych i planowanych inwestycji w ramach programów wieloletnich samorządów Lidzbarka Warmińskiego, Gniewu i Rynu w latach 2008–2011. Z analizy tabeli wynika, że samorządy inwestują głównie w poprawę stanu infrastruktury technicznej, poprawę funkcjonalności i estetyki centrów miast oraz dokonują wysiłku zwiększenia ich atrakcyjności turystycznej.

Tabela 28. Wybrane inwestycje samorządów, Gniewu Lidzbarka Warmińskiego i Rynu w latach 2008–2011

Gniew	Lidzbark Warmiński	Ryn
Modernizacja nawierzchni ulic, placów i chodników wraz z urządzeniem terenów zielonych na terenie Starego Miasta w Gniewie 2008–2010 – łączne koszty 2 800 000 zł	Rewitalizacja centrum starego miasta I etap, ul. Powstańców Warszawy, plac Wolności, Ratuszowa oraz budynek po Urzędzie Miasta, koszt: 7 000 000 zł (2009–2011), m.in. deptak spacerowy, chodniki, oświetlenie, ławki, kwietniki	Budowa ścieżki spacerowo-rekreacyjnej wokół jeziora Ołów, 2008 r., 50 000 zł
Budowa wiślanej przystani żeglugi turystycznej, promenady wiślanej oraz mariny łodzi turystycznych i sportowych przy wzgórzu zamkowym, 2008 r., koszt: 334 500 zł	Budowa ścieżki rowerowej (fragment ścieżki do kąpieliska miejskiego w Wielochowie), koszt: 400 000 zł	Modernizacja oświetlenia ulicznego w centrum Rynu, 2009 r., koszt: 240 095 zł
Rewaloryzacja istniejących oraz rekonstrukcja wybranych fortyfikacji Starego Miasta, 2009–2011, koszt: 1 000 000 zł	Remont murów obronnych na ul. Hożej, koszt: 2 870 000 zł, termin realizacji: 2009–2010	
Remonty kapitalne zabytkowych kamienic mieszczkańskich na terenie Starego Miasta, koszt: 6 000 000 zł		
Prace ratunkowe, ul. Wąska, fosa zamkowa, 2009–2010, koszt: 1 350 000 zł		

Źródło: Załącznik nr 12 do Uchwały Nr XV/128/07 RM w Gniewie z 27.12.2007 r. Limity wydatków na wieloletnie programy inwestycyjne w latach 2008–2010; Uchwała nr XXX/250/08 RM w Lidzbarku Warmińskim z 17.12.2008 r. w sprawie uchwalenia budżetu na 2009 r.; Załącznik nr 2 do Uchwały RM w Rynie Nr XXV/243/08 z 30.12.2008 r.

W Gniewie w znacznym zakresie dokonuje się inwestycji remontowych i rekonstrukcji zabytkowej tkanki oraz przeznaczają znaczne środki na budowę nowych atrakcji i infrastruktury turystycznej. Najmniej w działania związane z rozwojem turystyki inwestuje się w Rynie. Zdaniem autora wynika to z kilku względów: niewielkiej skali przestrzennej i liczby ludności miasta (niewielki budżet), znaczącej działalności inwestycyjnej Hotelu Zamek Ryn i innych podmiotów prywatnych, konieczności budowy bądź poprawy stanu infrastruktury na terenach wiejskich gminy (głównie w przypadku sieci kanalizacyjnej i wodociągowej). Poza tym w Rynie, jako miejscowości o długich tradycjach turystycznych, inwestycje w zagospodarowanie turystyczne były prowadzone od wielu lat.

W badanych miastach wielkość środków przekazywanych na cele promocyjne jest zmienna i niekiedy istnieje konieczność uszczuplenia budżetu promocyjnego na rzecz innych, ważniejszych dla gminy inwestycji. Wielkość środków oraz brak ciągłości finansowej nie pozwalają na prowadzenie spójnej i stałej kampanii promocyjnej. W Rynie i Gniewie promocja miasta w znacznym stopniu opiera się na działaniach zamkowych podmiotów.

Należy pamiętać, że trzy spośród badanych miast są stolicami powiatów (Bytów, Nidzica, Lidzbark Warmiński). Wiąże się z tym wysokie koszty działalności, ale również znaczne możliwości finansowania inwestycji i pozyskiwania środków. Mniejsze miasta zazwyczaj dysponują mniejszymi budżetami, co bez środków finansowych z zewnątrz, przyciągania inwestorów i współpracy z przedsiębiorcami prywatnymi, skazuje je na stagnację inwestycyjną. Mimo to przykład Gniewu pozwala ocenić działania niektórych samorządów jako energiczne i prorozwojowe. Zdaniem autora, badane miasta w dużym stopniu upatrują szansę swego rozwoju w turystyce. Idee i motywy działań samorządów w zakresie turystyki najlepiej oddają cytaty:

„Turystyka jest tylko środkiem do celu. Celem rozwoju turystyki jest wzrost korzyści społecznych i gospodarczych dla lokalnej społeczności. W przypadku Lidzbarka Warmińskiego oznacza to szczególne wyzwanie: w jaki sposób skupienie się na turystyce może uczynić z Lidzbarka Warmińskiego miejsce atrakcyjne do życia, pracy, odwiedzin i inwestowania? A dokładniej, co należy uczynić, aby zachęcić młodzież Lidzbarka do pozostania w rodzinnym mieście (lub przynajmniej powrotu do niego)” (Strategia rozwoju turystyki dla Lidzbarka Warmińskiego, 2004, s. 8).

„Turystyka w powiecie nidzickim jest postrzegana jako integralna część strategii rozwoju, stanowiąca ważny przyczynek do zachowania walorów i powstawania produktów umożliwiających systematyczny rozwój rynku pracy” (Strategia rozwoju turystyki powiatu nidzickiego, 2005, s. 5).

„Turystyka i ekologia to dziedziny, w których gmina Gniew może znaleźć swoją szansę na prawidłowy i dynamiczny rozwój” (Strategia rozwoju turystyki gminy Gniew, 2008, s. 4).

„Przewidywany rozwój turystyki spowoduje wzrost: potencjału konsumpcyjnego, dochodów budżetowych gminy, dochodów podmiotów gospodarczych związanych bezpośrednio i pośrednio z obsługą ruchu turystycznego” (Strategia rozwoju turystyki gminy Gniew, 2008, s. 24).

„Wybitne walory przyrodnicze i kulturowe wyznaczają temu obszarowi – jako jedną z podstawowych funkcji – turystykę” (Strategia rozwoju gminy⁶).

Cytowane fragmenty, obserwacje autora oraz rozmowy z przedstawicielami samorządów pozwalają na stwierdzenie, że władze badanych miast w dużej mierze postrzegają turystykę jako siłę napędową lokalnych przemian i rozwoju. Miasta opracowują strategie rozwoju i strategie rozwoju turystyki oraz inwestują w działania sprzyjające rozwojowi funkcji turystycznej. Widoczna jest tendencja do działania w dwóch uzupełniających się kierunkach – w celu poprawy warunków i jakości życia mieszkańców oraz podniesienia atrakcyjności turystycznej miast, co stwarza szansę ich dalszego rozwoju.

6.3. Pozaekonomiczne efekty ruchu turystycznego

Według K.A. Komorowskiej (2003), efekty ruchu turystycznego odczuwane przez społeczność recepcyjną (swoisty bilans zysków i strat) można podzielić na trzy grupy:

a) efekty społeczne, pozytywne, m.in.: pojawienie się nowej elity, ciekawsza oferta w zakresie spędzania czasu wolnego, wzbogacenie treści oświatowych; negatywne, m.in.: gościnność kupiecka, osłabienie więzi rodzinnych i społecznych, rozwarstwienie społeczne, getto turystyczne, pogorszenie stosunków międzyludzkich;

b) efekty kulturowe, pozytywne, m.in.: ożywienie folkloru, kultywowanie tradycji lokalnych, docenienie lokalnych wartości społeczno-kulturowych, powstanie nowych placówek i organizacji o charakterze kulturalnym, aktywizacja mieszkańców, negatywne, m.in.: tradycja na pokaz, zmiana modelu kultury (szczególnie u młodzieży);

c) efekty osobowościowe, pozytywne, m.in.: nawiązywanie stosunków interpersonalnych turystów i mieszkańców, wzrost tolerancji, zainteresowanie lokalną historią i dziedzictwem, wzrost lokalnego patriotyzmu, negatywne: krytyka i negatywny stosunek do turystyki, efekt demonstracji, naśladownictwo turystów.

Autor nie prowadził szczegółowych badań nad wpływem turystyki na zachowania społeczne, kulturowe czy osobowościowe mieszkańców analizowanych miast. Wiedzę na ten temat czerpał m.in. z obserwacji na obszarze badań, roz-

⁶ www.bytow.com.pl.

mów z turystami, mieszkańcami miast, urzędnikami i pracownikami instytucji kulturalnych i oświatowych oraz przedsiębiorcami branży turystycznej. W podrozdziale zostaną zarysowane jedynie wybrane problemy i zagadnienia, z jakimi autor zetknął się podczas prowadzenia badań terenowych.

Do pozytywnych efektów ruchu turystycznego na obszarze badań należy zaliczyć wzbogacenie oferty kulturalnej i możliwości spędzania czasu wolnego przez mieszkańców miast. Zdaniem autora, w badanych miejscowościach odbywa się więcej imprez kulturalnych, rozrywkowych itp. niż w innych miastach o podobnej wielkości, które nie są przedmiotem zainteresowania uczestników ruchu turystycznego (szczególnie w sezonie letnim).

Jednym z pozytywnych zjawisk, na które pewien wpływ może mieć ruch turystyczny, jest ożywienie folkloru i lokalnych tradycji wśród społeczności recepcyjnej. Obszar badań w przeważającej większości należał do dawnych Prus, po II wojnie światowej znalazł się na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Poza Kaszubami bardzo rzadko można znaleźć tu wielopokoleniowe rodziny kultuwujące dawne tradycje. Oprócz mniejszości niemieckiej, ostatnich Warmiaków czy Mazurów, większość osób to ludność napływowa z różnych stron Polski i Kresów Wschodnich. Mimo to w ostatnich latach można obserwować proces tworzenia zespołów folklorystycznych oraz rozwój rękodziela i tradycyjnego rzemiosła. Sytuacja taka szczególnie widoczna jest na Kaszubach, które mają silnie zakorzenione tradycje i poczucie odrębności etnicznej bądź narodowościowej. Przykładem może być XI Światowy Zjazd Kaszubów w Bytowie, który odbył się w 2009 r. Imprezy takie stanowią dużą atrakcję turystyczną.

Na obszarze Pomorza i Mazur znaczną liczbę stanowi ludność pochodzenia ukraińskiego. Niektóre społeczności ukraińskie bardzo silnie kultuwują swoje tradycje, czego przejawem są działające zespoły ludowe czy organizowane imprezy, jak np. tradycyjna ukraińska watra (Bytów). Jednym z celów organizatorów imprez folklorystycznych jest propagowanie tradycji i chęć dotarcia do jak największego grona odbiorców. Wydarzenia te przyciągają nie tylko Ukraińców czy miejscową ludność, lecz także turystów z całego kraju i zagranicy.

Analizując rozważania dotyczące folkloru obszaru badań, należy podkreślić, że wiążą się one w ograniczonym stopniu z kulturą ludową mieszkańców zamieszkujących te tereny przed II wojną światową (wyjątkiem są Kaszubi), a związane są głównie z tradycjami ludności napływowej.

Efektom przyjazdów turystycznych do badanych miast są również wzajemne kontakty turystów i mieszkańców. Mogą one przybierać różną formę, od kontaktu wzrokowego, poprzez krótką wymianę informacji (np. pytanie o drogę), wspólnie spędzany czas na imprezach organizowanych na terenie miasta, po trwale znajomości i przyjaźnie. Te ostatnie są możliwe głównie u osób zajmujących się obsługą ruchu turystycznego, szczególnie w postaci obiektów noclegowych. Podczas badań terenowych autor spotkał się z kilkoma osobami oferującymi usługi noclegowe, które zaprzyjaźniły się ze swoimi klientami. Obecnie

kontakty tych osób nie mają już charakteru handlowego, lecz są bliską relacją przyjaciół i znajomych.

Przyjazdy turystyczne świadczą o znacznej randze i atrakcyjności turystycznej posiadanych walorów. Część lokalnych społeczności jest dumna z zamku i miasta, w którym mieszka. Wskazują na to wyniki ankiet przeprowadzonych z mieszkańcami i uczniami szkół (Musiaka 2013). Zainteresowanie turystów walorami przyrodniczymi i antropogenicznymi może być także impulsem dla mieszkańców do pogłębiania wiedzy o miejscu zamieszkania i regionie.

Oprócz pozytywnych aspektów związanych z rozwojem turystyki obserwujemy również negatywne zjawiska. Przykładem może być tworzenie się tzw. gett turystycznych. Takimi obszarami w badanych miastach stają się głównie drogie hotele i ich najbliższe otoczenie. Często gettem stają się także zamki i zamkowe wzgórza, przygotowane i nastawione na obsługę turystów. Sytuacja taka może mieć miejsce w przypadku Rynu i Gniewu, gdzie organizowane są wystawne imprezy dla osób prywatnych i firm. W mniejszym stopniu sytuacja ta dotyczy innych miast. W przypadku Rynu, mieszkańcy miasta bardzo rzadko korzystają z atrakcji i możliwości spędzania wolnego czasu, jakie oferuje zamek-hotel. W największym stopniu czują się wykluczeni najubożsi mieszkańcy, których nie stać na zamkowe usługi. Inną sprawą jest bariera psychologiczna i nowość, jaką jest ogromny, luksusowy hotel w małej miejscowości. Poza tym brak lokalnych tradycji i przyzwyczajeń charakterystycznych dla wielkomiejskiego stylu życia, np. degustacja win, wystawne kolacje w restauracji czy choćby korzystanie z usług kręgielni lub siłowni. Należy pamiętać, że w pewnym zakresie hotele celowo ograniczają dostęp mieszkańców do korzystania z niektórych usług, jak pływalnia, możliwość zabawy w hotelowej winiarni itp. Sytuacja taka rodzi animozje, niechęć i zawiść wśród części mieszkańców.

W Gniewie, podczas badań terenowych autor spotkał się z opinią przedsiębiorców branży turystycznej, że zamek jest prawdziwą warownią, niedostępną dla mieszkańców. Nie chodzi tu o brak możliwości skorzystania z zamkowej oferty, ale o konkurencję, jaką stanowi. Część lokalnych przedsiębiorców narzekała, że Fundacja Zamek w Gniewie podejmuje działania, które mają na celu zatrzymanie turysty w zamku i zachęcenie do korzystania z wszelkich usług na miejscu, z pominięciem oferty miasta. Z rynkowego punktu widzenia taka walka o klienta jest zjawiskiem naturalnym. W Rynie i Lidzbarku Warmińskim również można obserwować podobny proces. Zazwyczaj miejscowi przedsiębiorcy mogą konkurować z zamkami jedynie ceną bądź indywidualnym podejściem do każdego klienta (z racji niewielkiej skali prowadzonego przedsiębiorstwa).

Przy ocenie negatywnych skutków ruchu turystycznego należy pamiętać, że wszędzie, gdzie osoba, firma czy instytucja odnosi sukces, równocześnie pojawia się złość, zawiść i zazdrość. Proces ten jest szczególnie widoczny na wsiach i w małych miastach, gdzie przepływ wszelkich informacji jest bardzo szybki, a lokalne społeczności skupione są do wewnątrz. Duże znaczenie dla charakteru

komunikacji i oddziaływania ruchu turystycznego ma także poziom wykształcenia i zamożności mieszkańców. Poruszany problem być może należałoby rozpatrywać w kategoriach osobowościowych, a nie społecznych.

Badani mieszkańcy zazwyczaj są nastawieni pozytywnie do turystów odwiedzających zamek i miasto. Negatywne odczucia mogą wynikać z zazdrości bądź zawiści, wywołanych dysproporcją materialną i społeczną między częścią mieszkańców a turystami. Powodem powstawania negatywnych emocji mogą być także następstwa zwiększonego ruchu turystycznego w okresie letnim, które przejawiają się m.in.: wzrostem poziomu hałasu, zanieczyszczenia miasta, wysokim natężeniem ruchu drogowego, zagęszczeniem w miejscach publicznych, jak ulice, rynki miast, sklepy, restauracje czy niektóre urzędy (np. poczta). Należy pamiętać, że małe miasta są szczególnie narażone na negatywne aspekty związane ze zwiększoną liczbą przyjazdów turystycznych, gdyż ich chłonność i pojemność turystyczna są niewielkie.

6.4. Opinie uczestników ruchu turystycznego i mieszkańców miast

Zdaniem autora, interesującą kwestią z punktu widzenia pośredniego wpływu zamków na miasta jest zestawienie zachowań turystycznych określonych na podstawie przebadanej populacji uczestników ruchu turystycznego z opiniami mieszkańców badanych miast na temat rozwoju turystyki. W przypadku badań ruchu turystycznego, z punktu widzenia realizacji celów pracy, najistotniejszą kwestią było uzyskanie wiedzy na temat zachowań turystycznych respondentów oraz ich opinii na temat określenia wpływu turystyki na sytuację ekonomiczną obszaru recepcyjnego. Autora interesowały głównie: odwiedzane przez respondentów obiekty w miastach, długość pobytu, struktura nabywanych dóbr i usług oraz wielkość wydatków. Opinie respondentów na tematy poboczne, niezwiązane z analizą zachowań turystycznych, zostały pominięte.

Jeżeli chodzi o badania przeprowadzone z mieszkańcami, oprócz zagadnień omówionych w poprzednim rozdziale, autor próbował uzyskać odpowiedzi na pytania dotyczące następstw ruchu turystycznego na obszarze badań. Uwaga została skupiona na kilku kwestiach: nastawieniu mieszkańców do uczestników ruchu turystycznego, osobistych korzyściach ekonomicznych i pozaekonomicznych płynących z obecności turystów, poparciu dla rozwoju turystyki i zaobserwowanych zmianach pod jej wpływem w ciągu ostatnich dwudziestu lat.

Badania ruchu turystycznego. Autor przeprowadził wywiady kwestionariuszowe wśród uczestników ruchu turystycznego w trakcie sezonu letniego w 2008 r. Badanie pilotażowe zrealizowano 10–11 czerwca, a badania właściwe odbyły się 20–26 lipca, 8–13 sierpnia i 19–25 sierpnia. Autor przeprowadzał

wywiady w miejscach cieszących się największą popularnością wśród uczestników ruchu turystycznego, tj. w zamkach, głównie na dziedzińcach, bramach wejściowych, na obszarze kompleksów zamkowych i w ich bezpośrednim otoczeniu, a także na terenie starówek miejskich. Respondentami byli głównie turyści indywidualni. W przypadkach turystów zorganizowanych badana była jedna osoba z grupy. Zebrano zaplanowaną liczbę 100 kwestionariuszy ankiety w każdym mieście. W Gniewie i Rynie wykonano nieco ponad zakładaną normę, tj. 102 i 101 wywiadów. Próbę respondentów należy określić jako dostępnościową. W trakcie badań autor wykonał kilka wywiadów z turystami zagranicznymi.

Wyniki. Największa grupa respondentów wskazała jako główny motyw przyjazdu do badanych miast cel turystyczny, związany głównie z uprawianiem turystyki krajoznawczej – 83%⁷. Kolejną, zdecydowanie mniejszą grupę (7,8% ogółu badanych) stanowiły osoby, które zatrzymały się w badanych miastach na krótki przystanek w podróży. Odwiedziny krewnych i znajomych zadeklarowało 4,6%, niecałe 2% to osoby o innych motywacjach oraz uczestnicy imprez plenerowych. Najmniej zanotowano osób będących w podróży służbowej (0,4%)⁸. Bardzo wysoki odsetek respondentów, którzy zadeklarowali uprawianie turystyki krajoznawczej, w znacznym stopniu determinuje charakter zachowań turystycznych osób przyjezdnych, co bezpośrednio przekłada się na sposób działania podmiotów branży turystycznej badanych miast.

Zdecydowana większość respondentów jako jedyne atrakcje w badanych miastach odwiedziła zamki (61% wszystkich udzielonych odpowiedzi). Na kolejnych miejscach znalazły się kościoły (14%), inne obiekty w mieście i okolicy (13%) oraz rynki staromiejskie (8%). Dominującą pozycję zamków wśród atrakcji turystycznych obszaru badań potwierdza również opinia respondentów o ich znacznie lepszym zagospodarowaniu turystycznym. Na drugim miejscu pod względem atrakcyjności turystycznej znalazły się obiekty położone na obszarze starówek, co wskazuje na wyróżniającą się przestrzeń turystyczną badanych miast, jaką są obszary zamkowych wzgórz i tereny staromiejskie.

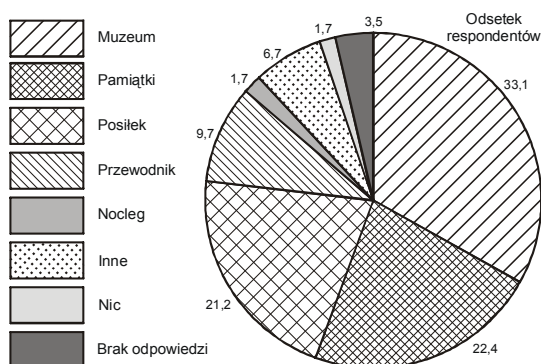
Na pytanie o planowaną długość pobytu w mieście i zamku respondenci najczęściej wskazywali kilka godzin (62% udzielonych odpowiedzi). Na drugim miejscu znalazły się osoby, które zrobiły przystanek w podróży (21%), a ich pobyt w mieście, który trwa zazwyczaj około godziny, ograniczał się zazwyczaj do zwiedzania zamku. Kolejną grupę stanowiły osoby, które zadeklarowały pobyt dłuższy niż jednodniowy (blisko 7%). Byli to zazwyczaj czasowicze wypoczywający w badanych miastach bądź najbliższej okolicy. Dłuższe pobyty turystyczne można zaobserwować głównie w Rynie, Lidzbarku Warmińskim

⁷ Pozostałe motywy przyjazdu respondentów nie wykluczają uprawiania turystyki krajoznawczej.

⁸ Nie są to turyści w rozumieniu definicji WTO.

i Bytowie. Najmniej zanotowano osób, które zdecydowały się na jednodniowy pobyt bez noclegu (nieco ponad 5%) i z noclegiem (niecałe 4%).

Do najczęściej nabywanych przez respondentów dóbr i usług na terenie zamków (rys. 32) należy zaliczyć: zakup biletów wstępu do muzeum (33,1%), zakup pamiątek (22,4 %), posiłku (21,2%) i usługi przewodnickiej (9,7%). Analiza zakupów dokonywanych w zamkach wskazuje na ich stosunkowo skromną ofertę turystyczną, skierowaną do osób, które nie są gośćmi zamkowych hoteli bądź nie biorą udziału w inscenizacjach i imprezach plenerowych. Struktura udzielonych odpowiedzi odzwierciedla również rodzaj zagospodarowania zamków. W obiektach, gdzie główną atrakcją turystyczną jest muzeum (Bytów, Lidzbark Warmiński, Nidzica), dominował zakup biletów wstępu do tych placówek. Pamiątki cieszyły się największą popularnością wśród respondentów w Bytowie, Lidzbarku Warmińskim i Reszlu. Zdaniem autora, stoiska handlowe na terenie wymienionych zamków posiadają najciekawszą ofertę spośród badanej grupy. Wysoki odsetek respondentów, którzy zakupili posiłek w zamkach w Gniewie, Nidzicy i Reszlu, wskazuje zdaniem autora, z jednej strony na krótki czas przebywania większości respondentów w danym obiekcie („transzycyjny” charakter podróży), a z drugiej strony na ograniczony wybór obiektów gastronomicznych na terenie miasta. Z usługi przewodnickiej najczęściej korzystano w Rynie oraz w Nidzicy i Gniewie. Są to obiekty, gdzie samodzielne zwiedzanie jest utrudnione, zazwyczaj bez przewodnika można zwiedzać tylko dziedziniec i tereny wokół zamku.

Rys. 32. Najczęściej kupowane dobra i usługi w badanych zamkach

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Poza zamkami respondenci dokonywali drobnych zakupów (głównie spożywczych) oraz korzystali z usług niedostępnych w zamkach, jak np. fryzjer, wizyta u lekarza, mechanika samochodowego czy na stacji paliw⁹. Część respon-

⁹ Respondenci bardzo często korzystali również z usługi parkingowej. Jednakże ze względu na możliwości parkowania poza strefą płatną, odsetek odpowiedzi respondentów uwzględniających usługę parkingową był znikomy.

dentów zdecydowała się na zakup posiłku na terenie miasta ze względu na niższą cenę i czasami większą możliwość wyboru.

Porównując strukturę zakupów realizowanych w zamkach i miastach, należy stwierdzić, że dominującą rolę w zaspokajaniu potrzeb turystycznych odgrywają zamki (55% dóbr i usług zakupionych w zamkach wobec 45% potrzeb zrealizowanych w miastach). Analizowana struktura dóbr i usług, z jakich korzystali respondenci, mimo iż próba respondentów jest dostępnościowa, wykazuje dużą zgodność między poszczególnymi miastami, co zdaniem autora świadczyć może o znacznym stopniu wiarygodności przeprowadzonych badań.

W tabeli 29 zaprezentowano wielkość wydatków respondentów. Najwięcej osób, tj. ok. 47 % badanych, przeznaczyło na pobyt w mieście kwotę, która mieści się w przedziale 11–50 zł. Kolejną grupę (22%) stanowili respondenci o deklarowanych wydatkach na poziomie 51–100 zł. Trzecią grupę tworzyły osoby, które planowały wydać powyżej 101 zł (15%). Niewiele mniej było respondentów, którzy zakładali wydatki poniżej kwoty 10 zł i osoby bez wydatków – 13%. Żadnej odpowiedzi nie udzieliło 3% badanej populacji. W ostatnim wierszu tabeli 29 znajdują się uśrednione kwoty, jakie respondenci wydali w badanych miastach.

Tabela 29. Deklarowana wielkość wydatków respondentów w miastach
(w liczbach bezwzględnych)

Wydatki w zł	Miasto						
	Bytów	Lidzbark Warm.	Nidzica	Gniew	Reszel	Ryn	Razem
Poniżej 10	10	7	23	8	18	11	76
11–50	54	51	41	46	51	45	286
51–100	23	26	15	30	12	23	132
Powyżej 101	10	14	16	13	18	22	93
Brak odpowiedzi	3	2	5	5	1	0	16
Razem	100	100	100	102	100	101	603
Średnie wydatki (w zł) dla osób, które wydały poniżej 101 zł	32,30	35,30	25,70	37,70	24,40	33,50	X

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Średnią wielkość wydatków ustalono na poziomie 5 zł dla przedziału poniżej 10 zł, 19,50 zł dla przedziału 11–50 zł i 74,50 zł dla przedziału 51–100 zł. Średnią wielkość wydatków dla każdego miasta obliczono według wzoru:

$$W = n_1 \bar{sr}_1 + n_2 \bar{sr}_2 + n_3 \bar{sr}_3 / n$$

gdzie:

W – wielkość wydatków respondentów,

n_1 – liczba odpowiedzi osób deklarujących wydatki dla przedziału poniżej 10 zł,

$\bar{sr}_1$ – średnia wielkość wydatków dla przedziału poniżej 10 zł,

n_2 – liczba odpowiedzi osób deklarujących wydatki w przedziale 11–50 zł,

$\bar{sr}_2$ – średnia wielkość wydatków dla przedziału 11–50 zł,

n_3 – liczba odpowiedzi osób deklarujących wydatki w przedziale 51–100 zł,

$\bar{sr}_3$ – średnia wielkość wydatków dla przedziału 51–100 zł,

n – wielkość próby.

Obliczone średnie wielkości wydatków autor utożsamia z wydatkami grupy odwiedzających, którzy spędzili w badanych miastach od jednej godziny do całego dnia, nie korzystając z usługi noclegowej, bądź z grupą osób, które korzystają z taniego noclegu i suma ich wszystkich dziennych wydatków (łącznie z noclegiem) nie przekracza kwoty 100 zł. Zdaniem autora były to w większości osoby uprawiające turystykę krajoznawczą oraz osoby, które zrobiły w badanych miastach przerwę w podróży, w mniejszym stopniu wczasowicze. W grupie badanych respondentów osoby takie stanowiły od 79% w Rynie do 87% w Bytowie, czyli średnio dla wszystkich miast – 82,3%. Podobne wielkości z dużym prawdopodobieństwem można odnieść do wszystkich uczestników ruchu turystycznego w miastach. Wyjątkiem jest Ryn, gdzie znaczny odsetek stanowią wczasowicze, którzy spędzają na miejscu minimum kilka dni, oraz goście miejscowych obiektów noclegowych, głównie Hotelu Zamek Ryn. Według autora, do grupy osób uprawiających turystykę krajoznawczą można zaliczyć również większość turystów-żeglarzy, którzy, nawet gdy nocują w Rynie, zazwyczaj śpią na swych łodziach, płacąc jedynie za postój w marinie.

Najniższe średnie kwoty, tj. 25,70 zł i 24,40 zł, wyliczono dla miast, gdzie zanotowano największy odsetek najkrótszych pobytów turystycznych, tj. dla Nidzicy i Reszla. Najwyższe średnie kwoty, 35,30 zł i 37,70 zł, wyliczono dla Lidzbarka Warmińskiego i Gniewu. W miastach tych duża grupa respondentów deklarowała kupno usługi gastronomicznej oraz zakup pamiątek i wstęp do muzeum.

Aby określić prawdopodobną wielkość wydatków wszystkich uczestników ruchu turystycznego w badanych miastach, oprócz grupy osób uprawiających turystykę krajoznawczą, należałoby dodatkowo zbadać zachowania i preferencje gości hotelowych (i innych obiektów noclegowych) oraz wczasowiczów (głównie w Rynie, Bytowie i Lidzbarku Warmińskim). Z tego powodu nie wyliczano średniej wydatków dla wszystkich respondentów, łącznie z grupą osób, która zadeklarowała wydatki powyżej 101 zł. W grupie tej, zdaniem autora, znaleźli się goście hoteli ulokowanych w zamkach, innych obiektów noclegowych na terenie miast lub/i wczasowicze.

Profil turysty. Z analizy odpowiedzi respondentów można wysnuć pewne ogólne tendencje i prawidłowości. Zamki są dziś najważniejszymi i najchętniej odwiedzanymi atrakcjami i obiektami wyróżniającymi się pod względem zagospodarowania turystycznego. Zagospodarowanie zamków w bardzo silnym stopniu decyduje o charakterze ruchu turystycznego, jego strukturze, formach aktywności turystycznej czy strukturze zakupów dóbr i usług.

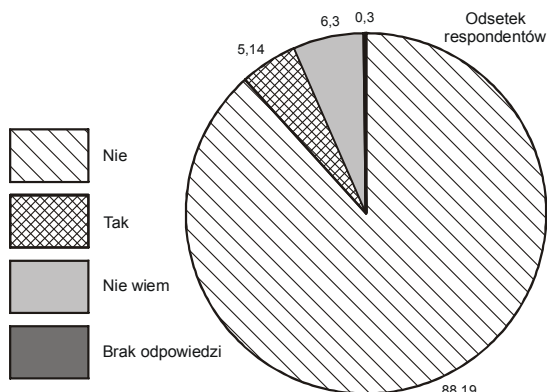
Większość odwiedzających kupuje w zamku jedynie bilet wstępu do muzeum, czasami drobne pamiątki, a jeszcze rzadziej korzysta z usługi gastronomicznej. Z noclegów korzysta bardzo mała grupa badanych. Osoby, które przeznaczyły więcej niż jedną godzinę na zwiedzanie miasta, oprócz wizyty w zamku najczęściej korzystają z możliwości zrobienia niewielkich zakupów i z usługi gastronomicznej.

Autor dokonał próby określenia profilu „typowego” uczestnika ruchu turystycznego w badanych miastach. Najczęściej spotykano: kobiety w wieku 21–30 lat, z wykształceniem wyższym magisterskim, zatrudnione na szeregowym stanowisku pracy, mieszkające w województwie mazowieckim, które przyjechały samochodem do miasta i zamku razem z rodziną, po raz pierwszy i w celu turystycznym. Podczas pobytu w mieście kupowano najczęściej bilet wstępu do muzeum zamkowego i pamiątki oraz spożywano posiłek. W trakcie pobytu nieprzekraczającego kilku godzin wydatkowano 31,50 zł na osobę.

Przedstawiony profil turysty nie jest korzystny ze względu na niewielkie sumy pieniędzy wydatkowane w badanych miastach. Przeszkodą w czerpaniu większych korzyści ekonomicznych są głównie krótkotrwałe pobyty i niewielka ilość nabywanych usług. Grupa lokalnych przedsiębiorców, którzy odnoszą ekonomiczne korzyści z obsługi ruchu turystycznego, jest więc stosunkowo niewielka i ogranicza się zazwyczaj do hotelarzy, gastronomów, handlowców (głównie artykuły spożywcze), właścicieli parkingów i stacji benzynowych oraz kilku innych gałęzi usług. Dla lokalnych przedsiębiorców niekorzystny jest również stosunek ilości nabywanych usług w mieście do usług nabywanych w zamku. Podczas gdy suma deklaracji nabycia usługi przez wszystkich respondentów w miastach wyniosła 663, ta sama liczba dla zamków sięgnęła 1032. Wiąże się to bezpośrednio z głównym celem przyjazdów turystycznych do badanych miast, jakim jest odwiedzenie zamków.

Wyniki badań z mieszkańcami. Spośród ankietowanych zdecydowana większość odnosi się w pozytywny sposób do turystów (82,1% respondentów). Na drugim miejscu znajdują się osoby o stosunku obojętnym (15,6%). Możliwa do uchwycenia jest zasada, że im większe miasto, tym większy odsetek osób obojętnie nastawionych do turystów. Na trzecim miejscu znalazły się osoby, które zadeklarowały negatywny stosunek do turystów. Są to pojedyncze przypadki, niespełna 2% wśród badanej populacji. Od odpowiedzi wstrzymał się niecały procent badanych.

Respondenci pytani o to, czy odnoszą korzyści ekonomiczne z obecności turystów w swoim mieście (rys. 33), w ogromnej większości odpowiadali negatywnie (88,19%). Twierdząco na pytanie odpowiedziało zaledwie 5,14%. Brak zdania na ten temat lub brak odpowiedzi zanotowano u 6,3% badanych. Oprócz osób, które pracują w zamku bądź obiektach gastronomicznych i hotelarskich, zaledwie kilka uznało, że odnoszą korzyści ekonomiczne z turystyki – byli to głównie pracownicy bądź właściciele sklepów lub innych placówek usługowych obsługujących mieszkańców i turystów.

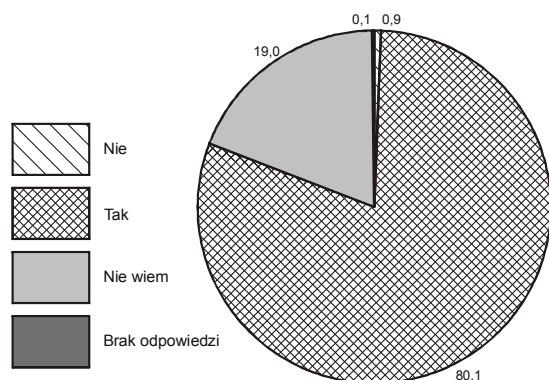

Rys. 33. Procentowy rozkład odpowiedzi respondentów na pytanie o odczuwane osobiste korzyści ekonomiczne z obecności turystów w mieście
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Podobnie przedstawia się struktura odpowiedzi na pytanie o inne korzyści płynące z obecności turystów. Negatywnie odpowiedziało 87% badanych, pozytywnie 7%, niezdecydowanych zanotowano 5%, a odpowiedzi nie udzielił 1% respondentów. Zarówno korzyści ekonomiczne, jak i pozaekonomiczne odczuwały głównie osoby pracujące w zamkach (niekoniecznie bezpośrednio związane z obsługą turystów, jak np. pracownicy bibliotek) oraz mieszkańcy, których praca związana jest z obsługą uczestników ruchu turystycznego. Do grupy tej można zaliczyć również osoby, które w aktywny sposób biorą udział w życiu społecznym i kulturalnym miast. Większość respondentów, która w pracy nie styka się bezpośrednio z turystami, nie odczuwa żadnego wpływu przyjezdnych na swoje życie. Taki stan rzeczy wynika z ograniczonego bezpośredniego oddziaływania ruchu turystycznego na części miast położone z dala od zamków i starówek miejskich. Przyczyną może być również brak refleksji, umiejętności kojarzenia i dostrzegania pewnych zjawisk zachodzących w miastach pod wpływem turystyki przez część mieszkańców miast, jak choćby lokalny rozwój kultury (np. większa liczba imprez plenerowych). Zdaniem autora, wśród mieszkańców brak silnego poczucia więzi, przynależności do wspólnoty oraz zaangażowania i odpowiedzialności za wydarzenia w mieście i w lokalnej społeczności.

Mimo braku osobistych korzyści płynących z turystyki, poparcie dla jej rozwoju na poziomie miasta zadeklarowała większość ankietowanych (80,1%).

Blisko 1/5 badanej populacji nie miała wyrobionego zdania na ten temat, a jedynie znikomy odsetek respondentów nie popierał rozwoju turystyki (rys. 34).

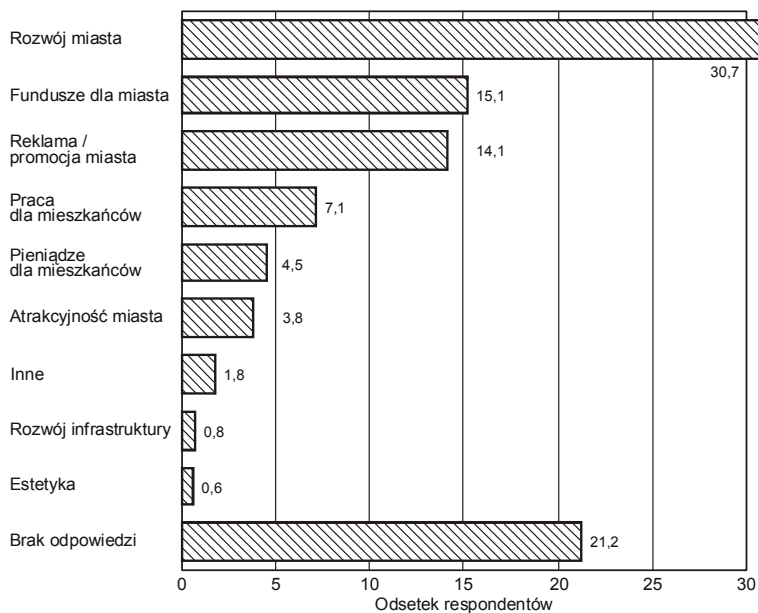
Rys. 34. Procentowy rozkład odpowiedzi respondentów na pytanie o poparcie dla rozwoju turystyki w mieście

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

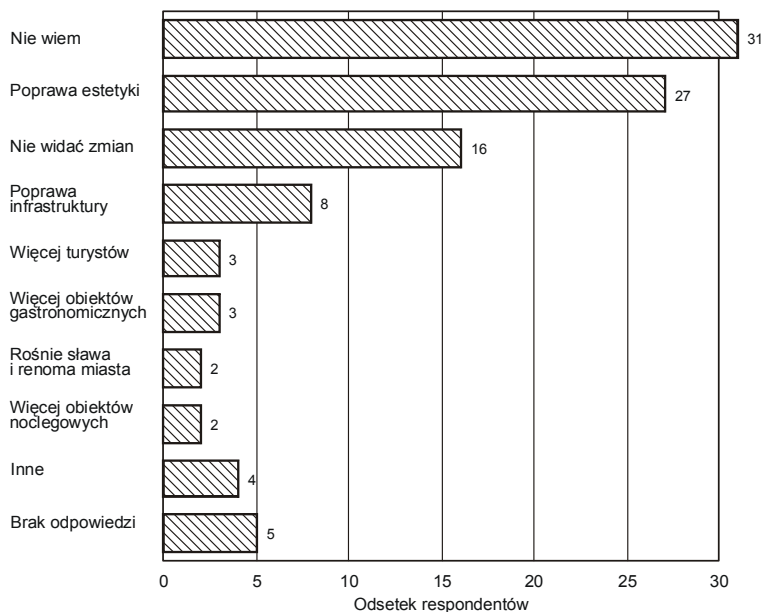
Na rysunku 35 przedstawiono powody, dla których respondenci popierali rozwój turystyki w swoich miastach. Odpowiedzią, która padała najczęściej (prawie 31% badanych), był rozwój miasta. Na drugim miejscu znalazły się środki finansowe, jakimi turyści zasilają miasto. Na kolejnych pozycjach uplasowały się: reklama i promocja miasta, miejsca pracy dla mieszkańców, pieniądze dla mieszkańców, wzrost atrakcyjności miasta. Pozostałe powody miały dla ankietowanych znikome znaczenie. Odpowiedzi nie udzieliło nieco ponad 20% badanych. Osoby, które nie popierały rozwoju turystyki, nie potrafiły sprecyzować przyczyny swojego braku poparcia. Mieszkańcy miast w większości uważają, że obecność uczestników ruchu turystycznego korzystnie wpływa na lokalny budżet, funkcjonowanie samorządu i sprawy komunalne, obroty przedsiębiorców branży turystycznej i renomę miejsca zamieszkania.

Na rysunku 36 zaprezentowano strukturę odpowiedzi respondentów na pytanie o zaobserwowane zmiany, jakie zaszły pod wpływem turystyki w ich mieście w ciągu ostatnich 20 lat. Spośród 661 respondentów 48% osób zauważyło jakieś zmiany, 16% ich nie zauważyło, 31% badanych nie miało zdania na ten temat, a 5% ankietowanych nie udzieliło żadnej odpowiedzi.

Spośród osób, które zauważyły zmiany, zdecydowanie największa grupa respondentów wymieniła poprawę estetyki miasta. Na drugim miejscu znalazły się zmiany w infrastrukturze, a na kolejnych miejscach uplasowały się następujące odpowiedzi: więcej turystów, więcej obiektów gastronomicznych, wzrost sławy i renomy miasta, więcej obiektów noclegowych. Pojawiły się również takie odpowiedzi, jak: wzrost liczby zakładów usługowych, poprawa dróg, wszystko się zmieniło.

Rys. 35. Powody, dla których respondenci popierali rozwój turystyki w swoich miastach
 Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań ankietowych

Rys. 36. Zmiany pod wpływem turystyki zaobserwowane w miastach przez respondentów w ciągu ostatnich 20 lat
 Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Podsumowanie. Jak już wspomniano, pośredni wpływ zamków na miasta jest utożsamiany z oddziaływaniem ruchu turystycznego. Bezpośredni wpływ turystyki na większość respondentów jest niewielki bądź znikomy, ale w skali miasta jest wyraźnie widoczny i odczuwalny. Respondenci zazwyczaj utożsamiali efekty wpływu ruchu turystycznego na miasta z efektami ekonomicznymi. Osobiste korzyści ekonomiczne i pozaekonomiczne czerpała niewielka grupa mieszkańców, zazwyczaj pracujących w obsłudze uczestników ruchu turystycznego. W większym stopniu z turystyki odnosiło korzyści miasto (głównie poprzez wpływy z podatków).

Blisko połowa respondentów zauważyła zmiany, jakie dokonały się pod wpływem turystyki w ostatnich 20 latach. Były to głównie zmiany korzystne, głównie w tkance miejskiej. Poprawiła się estetyka miast oraz ich infrastruktura. Jednocześnie są to obszary, gdzie, zdaniem badanych mieszkańców, najwięcej jeszcze należy zmienić.

7. Podsumowanie

Wpływ zamków na otaczającą przestrzeń jest zróżnicowany i wieloaspektowy. Zdaniem autora, można wydzielić następujące płaszczyzny bezpośredniego oddziaływania zamków na miasta:

1. **Ekonomiczną** – o zróżnicowanej sile w zależności od zamku. Różny sposób zagospodarowania i zarządzania odmiennie kształtuje wielkość i strukturę wydatków i opłat realizowanych na lokalnym rynku. Najwięcej w mieście wydają podmioty zarządzane lokalnie, które nie należą do większej sieci. Rolę zamków jako miejsce pracy mieszkańców należy określić jako znaczną.

2. **Społeczno-kulturalną** – o bardzo dużym znaczeniu, największym w zamkach zagospodarowanych na potrzeby instytucji kultury i oświaty oraz organizujących imprezy plenerowe i kameralne. Zamki i tereny przyległe mogą być również miejscem wypoczynku mieszkańców i turystów.

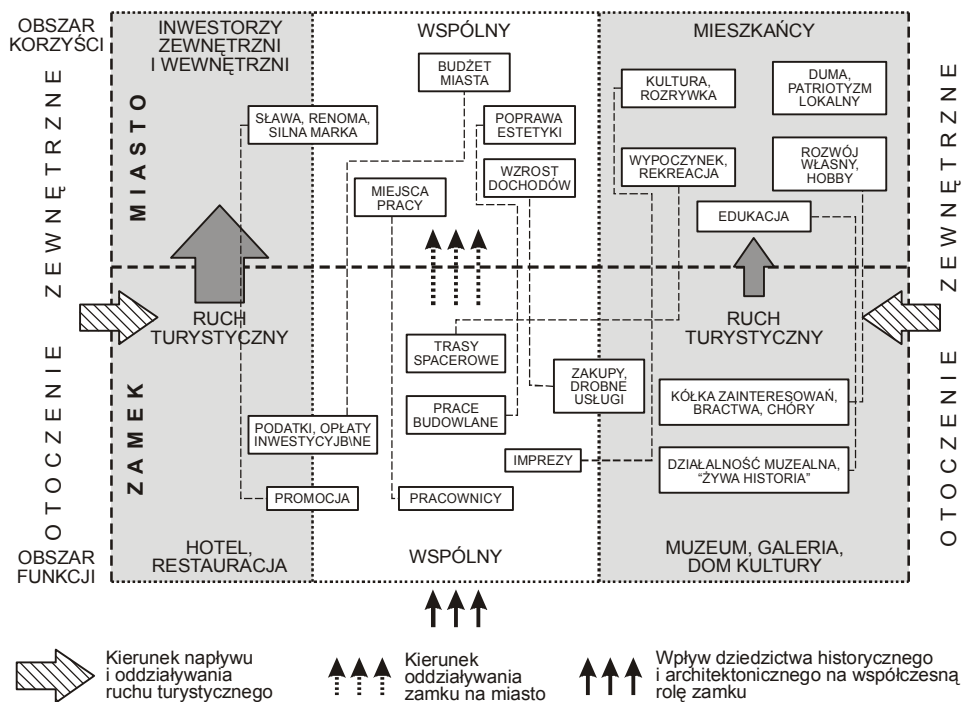
3. **Promocyjną** – o bardzo dużym znaczeniu. Zamki są znakiem rozpoznawczym miast i wykorzystuje się je do różnych form promocji.

4. **Przestrzenną** – o dużym znaczeniu. Zamki stanowią dominantę krajobrazową w miastach, są integralną częścią zabytkowej tkanki miejskiej i zabytkami najwyższej rangi.

Badane obiekty oddziałują również pośrednio na miasta, w których się znajdują, co autor utożsamia z efektami ruchu turystycznego przyciąganego przez zamki do miast. Wielkość efektów oddziaływania zależy od struktury, wielkości, sezonowości i innych parametrów określających ruch turystyczny (popyt). A także od rangi walorów antropogenicznych i przyrodniczych oraz zagospodarowania turystycznego, infrastruktury, położenia geograficznego, dostępności komunikacyjnej i promocji miasta (podaż). Zamki stanowią największą, antropogeniczną atrakcję turystyczną obszaru badań. Autor uważa, że dzięki funkcji turystycznej zamki oddziałują w znacznie większym stopniu na miasta poprzez efekt synergiczny (wynik oddziaływania bezpośredniego i pośredniego). Zaprezentowany podział nie wyczerpuje form oddziaływania zamków na miasta, a stanowi jedynie próbę ich usystematyzowania i pogrupowania.

7.1. Model współczesnych form oddziaływania zamków na miasta

W ramach podsumowania prowadzonych studiów i analiz autor dokonał próby konstrukcji modelu bezpośredniego i pośredniego oddziaływania badanych zamków na miasta, który w formie graficznej prezentuje rysunek 37. W przedstawionym modelu główny nacisk położono na relacje funkcjonalne zachodzące w określonej przestrzeni. Na rysunku, niejako sztucznie, przestrzennie i funkcjonalnie odseparowano zamek od miasta celem zwiększenia przejrzystości zachodzących procesów. Instytucje i podmioty gospodarcze, które mieszczą się w badanych zamkach, podzielono na dwie grupy. Pierwszą stanowią podmioty prowadzące działalność gospodarczą i kierujące się zasadami rachunku ekonomicznego (w badanych zamkach są to głównie obiekty hotelarskie i gastronomiczne) oraz instytucje nastawione na prowadzenie działalności edukacyjnej, oświatowej czy rozrywkowej. Instytucje i podmioty należące do obu wydzielonych grup pełnią określone funkcje i zadania (w różnym zakresie i z różną intensywnością). Działalność ekonomiczna i pozaekonomiczna zamków oddziałuje w określony sposób na miasta, czyli „zwykłych” mieszkańców oraz przedsiębiorców.

Rys. 37. Model współczesnych form oddziaływania badanych zamków na miasta
Źródło: opracowanie własne

Na rysunku 37 przerywanymi liniami oznaczono związki przyczynowo skutkowe między funkcjami zamku a korzyściami, jakie odnosi miasto. Na przykład prace budowlane w zamku powodują wzrost funkcjonalności i poprawę estetyki miasta, opłacanie podatków ma pozytywny skutek dla budżetu miejskiego, istnienie i działalność muzeum w zamku stwarza możliwości uczestnictwa mieszkańców w ciekawych formach edukacji (np. lekcje muzealne bądź tzw. historia żywa – inscenizacje i pokazy). Oczywiście określona funkcja zamku może pozytywnie wpływać na wiele aspektów (korzyści) życia miasta, ale dla przejrzystości wykresu autor zdecydował się na wybór pojedynczych powiązań przyczynowo-skutkowych na linii zamek–miasto.

Dodatkowo funkcje zamków oraz korzyści, jakie odnoszą miasta, podzielono na trzy części, przez co możliwe jest rozróżnienie funkcji zamków charakterystycznych w większym stopniu dla obiektów hotelarskich i gastronomicznych bądź dla muzeów, domów kultury i bibliotek. Pozwoliło to na określenie korzyści, jakie odnosi miasto reprezentowane przez „zwykłych” mieszkańców i przedsiębiorców.

Bardzo ważnym elementem schematu jest dziedzictwo historyczne i architektoniczne zamków. Zdaniem autora, wpływa ono w określonym stopniu na ich współczesne zagospodarowanie i funkcje oraz decyduje o specyficznej atmosferze miast, która przyciąga ruch turystyczny, jest dumą części mieszkańców i stanowi o unikalności lokalnego produktu turystycznego.

Ruch turystyczny jest utożsamiany z pośrednim wpływem zamków na miasta. Zamki jako główne atrakcje turystyczne przyciągają do miast wielu turystów i odwiedzających, którzy również oddziałują w określony sposób na obszar recepcyjny zarówno w sferze ekonomicznej, jak i pozaekonomicznej. Poza tym ruch turystyczny jest katalizatorem, a w niektórych przypadkach czynnikiem niezbędnym (głównie w obiektach hotelarskich) zaistnienia związków i relacji na linii zamek–miasto. Najprostszym przykładem mogą być dochody czerpane z obsługi ruchu turystycznego przez podmioty i instytucje zlokalizowane w zamkach, które mogą dzięki temu dokonywać zakupów dóbr i usług na lokalnych rynkach czy też zapewnić miejsca pracy mieszkańcom.

Na zakończenie analizy zaproponowanego modelu, warto zwrócić uwagę, że zamek, jako część miasta, stanowi fragment jego fizycznej przestrzeni (buduje jego indywidualny krajobraz), a także w określony sposób podlega lokalnemu samorządowi.

Należy jeszcze raz podkreślić, że zaprezentowany schemat odnosi się tylko do wpływu, jaki zamek wywiera na miasto. Relacja o przeciwnym zwrocie, czyli wpływ miast na zamki nie jest rozpatrywana, gdyż nie stanowi ona przedmiotu badań autora w niniejszej pracy.

7.2. Wnioski

Przeprowadzone badania na grupie sześciu zamków i miast województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego oraz ich późniejsza analiza pozwoliły zrealizować cel przewodni pracy, którym było określenie przemian funkcji oraz współczesnego znaczenia zamków średniowiecznych w życiu społeczno-gospodarczym wybranych miast, ze szczególnym uwzględnieniem ich pozycji w obsłudze ruchu turystycznego (pełnionej funkcji turystycznej). Cel przewodni został zrealizowany poprzez weryfikację dwóch założeń:

1. Na przestrzeni wieków średniowieczne zamki, pełniąc różnorodne funkcje, przeżyły swoisty cykl życia, od czasów świetności do upadku. Obecnie szansą na ponowny wzrost ich znaczenia jest rozwój turystyki wykorzystujący ich walory turystyczne.

2. Średniowieczne zamki przystosowane do pełnienia funkcji turystycznej odgrywają istotną rolę w życiu społeczno-gospodarczym małych miast. Wpływ zamków na miasta może mieć charakter bezpośredni (zapewnienie miejsc pracy, kupno dóbr i usług, podatki, realizacja różnorodnych potrzeb mieszkańców) lub pośredni (następstwa ruchu turystycznego).

Przyjęte założenia zweryfikowano pozytywnie. W ciągu wieków zamki przechodziły różne koleje losu. Początkowym etapem ich cyklu życia była budowa, nierzadko trwająca kilkadziesiąt i więcej lat. W okresie panowania krzyżackiego (również w biskupiej Warmii), gdy zamki pełniły funkcje militarne, rezydencjonalne, administracyjne i gospodarcze, ich znaczenie lokalne i ponadlokalne było bardzo duże. Po okresie intensywnego wzrostu następował etap stagnacji, gdy nie rozwijały się pełnione wcześniej funkcje. W miarę rozwoju techniki wojennej oraz przemian polityczno-administracyjnych, znaczenie zamków stopniowo zmniejszało się. Liczne przebudowy, wojny, grabieże bądź pożary doprowadziły do stopniowego upadku roli i znaczenia zamków. W wyniku kolejnych zmian na scenie politycznej, dalszego postępu cywilizacyjnego, a przede wszystkim nieodpowiedzialnej polityki kolejnych władców, zamki po próbach wykorzystania militarnego i gospodarczego popadły w ruinę. Dopiero wzrost świadomości historycznej i posiadanego dziedzictwa oraz możliwość wykorzystania budynków zamkowych na potrzeby lokalnych społeczności (mieszkalnictwo, administracja, funkcje gospodarcze, muzealnictwo, inne), pozwoliły na rozpoczęcie procesu ich odbudowy w XIX i XX w. Okresem, który spowolnił proces adaptowania zamków do nowych funkcji, była II wojna światowa. Po wojnie powrócono do idei rekonstrukcji zamków i przystosowania ich do pełnienia społecznie użytecznych zadań. W tym czasie zaczęła się też krystalizować zupełnie nowa funkcja zamków średniowiecznych – funkcja turystyczna. Po 1989 r., w nowej rzeczywistości politycznej nastąpił jej dynamiczny rozwój, przy równoczesnej kontynuacji procesu odbudowy i rekonstrukcji.

W ostatnich latach można obserwować nowy trend, tj. wypieranie przez funkcję turystyczną dotychczasowych funkcji zamków, co nierzadko wiąże się ze zmianami własnościowymi obiektów. Analiza przemian funkcjonalnych, własnościowych i zagospodarowania turystycznego wytypowanych zamków wskazuje jednoznacznie, iż od momentu zaistnienia funkcji turystycznej dokonuje się proces jej przekształceń i ewolucja produktu turystycznego. Proces ten jest widoczny szczególnie w ostatnich latach, kiedy to część badanych obiektów została sprzedana.

W badanej grupie sześciu zamków przemiany własnościowe dokonały się w Rynie (sprzedaż zamku w 2001 r.), Gniewie (sprzedaż zamku w 2009 r.) i Lidzbarku Warmińskim (sprzedaż przedzamcza w 2009 r.). W 1992 r. 2/3 zamku w Reszlu oddano w dzierżawę na 25 lat. Decyzja o sprzedaży najcenniejszych elementów dziedzictwa kulturowego często jest podyktowana niezadowalającym stanem technicznym zabytków i brakiem perspektyw na poprawę ich sytuacji w najbliższej przyszłości. Jak pokazuje przykład Gniewu¹, część społeczeństwa jest przeciwna sprzedaży zamków, argumentując swoją postawę utratą czy też pogorszeniem dostępności do powszechnych dóbr kultury, jakimi są obiekty zabytkowe. Pojawiają się również głosy o niewydolności państwowego systemu ochrony i opieki nad zabytkami. Nie można odmówić sensu i słuszności tym wypowiedziom. Jednakże pośród medialnego szumu powstałego wokół sprzedaży zamków nie wolno zapominać o najważniejszej kwestii, czyli o samych zabytkach.

Obiekty zabytkowe należące do państwa lub samorządu przy właściwym zarządzaniu są w stanie wypracować zysk. Często jednak okazuje się on zbyt mały na potrzeby rekonstrukcji, konserwacji i ochrony, nie wspominając o nowych inwestycjach. Skarb Państwa bądź samorząd decydują się na sprzedaż zamków, gdyż w ten sposób prywatni przedsiębiorcy odciążają ich budżety. Oprócz przejęcia zobowiązań ciążących na budynkach, zobligowani są dbać o należyty stan techniczny użytkowanych obiektów oraz spełniać wszelkie wymagania stawiane przez urząd konserwatora zabytków. Należy pamiętać również o tym, że prywatni inwestorzy, zagospodarowując zamki na potrzeby działalności gospodarczej, wytwarzają nowe miejsca pracy dla mieszkańców i pośrednio, przez zwiększony ruch turystyczny, generują dodatkowy dochód dla lokalnej gospodarki.

W wyniku zmian własnościowych całe zespoły zabudowań zamkowych, poszczególne obiekty lub ich części zmieniają swoje oblicze oraz sposób funkcjonowania. W zabytkowych pomieszczeniach powstają nowoczesne kompleksy hotelarsko-konferencyjno-wypoczynkowe o wysokim standardzie. Duża kubatura zamkowych pomieszczeń pozwala na prowadzenie działalności turystycznej

¹ http://trojmiasto.gazeta.pl/trojmiasto/1,35612,7189301,Gniew_sprzedal_zamek_.html, dostępna 30.04.2013.

na znaczną skalę. Adaptacja do nowych funkcji przywraca i rekonstruuje minioną świetność i przepych. Turystyka staje się więc sposobem na „nowe życie” średniowiecznych zamków, co potwierdza założenie przyjęte przez autora na początku pracy.

Rozwój funkcji turystycznej badanych obiektów często wiąże się z ewolucją i zmianą charakteru ich produktu turystycznego. Obok usług dostępnych dla wszystkich, jak rekonstrukcje wydarzeń historycznych, festyny itp., nabiera on cech produktu elitarnego, który ze względu na swoją cenę stanowi barierę dla mniej zamożnych gości. Automatycznie zamki takie są dostępne dla miejscowej ludności w coraz mniejszym stopniu. Być może jest to cena, jaką należy zapłacić za dokonaną rekonstrukcję techniczną i funkcjonalną zamków. Zdaniem autora, złagodzenie napięć na linii prywatny zamek–mieszkańcy miasta jest możliwe. Można tego dokonać poprzez zróżnicowane zagospodarowanie zamków, które obok funkcji hotelarskiej i gastronomicznej powinny spełniać również zadania edukacyjne i oświatowe, głównie poprzez działalność muzealną i odtwórstwa historycznego.

Stworzenie ciekawej i unikalnej oferty oraz świadczenie usług na wysokim poziomie to obecnie wymóg rynku. W ciągu kilku ostatnich lat w zamkach w Rynie, Lidzbarku Warmińskim, Giżycku i w Gniewie otwarto obiekty hotelarsko-konferencyjne o dużej kubaturze, co znacznie zaostriżyło poziom konkurencji. Wydaje się, że rynek usług hotelarskich w dużych zamkach-hotelach w tym rejonie Polski jest bliski stanu nasycenia.

Jednym z najtrudniejszych wyzwań, z jakim musiał się zmierzyć autor w trakcie prowadzenia badań, było zastosowanie odpowiednich mierników, które pozwoliłyby na prześledzenie cykli życia badanych obiektów i określenie ich współczesnego oddziaływania na miasta. Miernikiem, który może być wykorzystany przy konstrukcji cyklu życia, jest stan techniczny zamków. Zdaniem autora, odzwierciedla on poziom zamożności zarządcy/właściciela obiektu, jego wizję, ideę funkcjonowania zamku oraz rangę i znaczenie. Oceniając kondycję techniczną zamków, brano pod uwagę architekturę, otoczenie budynku, stan zachowania elewacji i wnętrza (w ograniczonym zakresie) oraz stopień przebudowy i wierność z oryginałem.

Do grupy mierników pozwalających na ocenę oddziaływania zamków na miasta autor zalicza:

a) ekonomiczne: wielkość wydatków zamków ogółem, odsetek wydatków zamków w mieście, suma płaconych podatków, obecność hotelu, restauracji, liczba miejsc pracy w zamku, wielkość ruchu turystycznego, wielkość wydatków podmiotów zamkowych w przeliczeniu na mieszkańca na rok, inne;

b) społeczne i kulturalne: liczba imprez organizowanych w zamkach, w których mogą brać udział mieszkańcy, liczba odwiedzin mieszkańców, liczba placówek służących mieszkańcom, inne;

c) przestrzenne: odległość zamku od centrum starówki, relacje przestrzenne z systemem obwarowań miejskich, różnica wysokości między rynkiem a zamkiem, powierzchnia wzgórza zamkowego, liczba, kubatura, powierzchnia budynków wchodzących w skład zespołu zamkowego, liczba ogólnodostępnych wejść na teren zamku, wzgórza zamkowego, liczba miejsc parkingowych należących do zamku, odległość od dworca autobusowego, kolejowego, głównej drogi, inne;

d) określające działania promocyjne: liczba imprez o znaczeniu lokalnym i regionalnym, krajowym i międzynarodowym, istnienie bractw rycerskich, wspólne akcje promocyjne zamku i miasta (imprezy, wydawnictwa, targi itp.), statystyka wejść na stronę internetową zamku, obecność informacji turystycznej, wydawnictwa i foldery, obecność w mediach, uczestnictwo i wygrane w konkursach krajowych i międzynarodowych (np. turystyczny produkt roku POT, najlepszy hotel i inne);

e) charakteryzujące ruch turystyczny: wielkość, sezonowość, pochodzenie terytorialne uczestników ruchu turystycznego, zachowania i motywacje turystyczne, inne.

W tabeli 30 ocenie zostały poddane wszystkie badane zamki. Zastosowano wybrane mierniki określające bezpośredni wpływ zamków na miasta na płaszczyznach społecznej i kulturalnej (liczba placówek kulturalno-oświatowych), ekonomicznej (liczba miejsc pracy), przestrzennej i technicznej (odsetek powierzchni miasta zajmowany przez kompleksy zamkowe). Wyrazem pośredniego oddziaływania, stopnia rozwoju funkcji turystycznej i rangi zamków jako atrakcji turystycznych jest wielkość przyjazdowego ruchu turystycznego. Pod uwagę wzięto również liczbę mieszkańców obszaru badań, ze względu na zróżnicowaną siłę oddziaływania zamków na miasta różnej wielkości (im większe miasto, tym wpływ zamku słabszy). Przykładowo, zamek który zatrudnia 100 osób, oddziałuje w znacznie większym stopniu na miasto wielkości Rynu (niecałe 3 tys. mieszkańców), gdzie rynek pracy jest bardzo mały, niż na miasto z wieloma zakładami przemysłowymi o liczbie mieszkańców przekraczających 16,5 tys. mieszkańców. Podczas oceniania poszczególnych cech zamków (i miast) zastosowano sześciopunktową skalę (każdy z obiektów mógł otrzymać od 0 do 5 punktów za daną cechę). Zero punktów nadano, gdy dana cecha nie występuje, 1 – gdy dana cecha ma znikome znaczenie, 2 – niewielkie znaczenie, 3 – średnie znaczenie, 4 – duże znaczenie, 5 – bardzo duże znaczenie. Przyznawanie punktów za określone cechy w dużym stopniu odbywało się w sposób subiektywny, nie zawsze mieszczący się w ścisłych ramach przyjętych kryteriów. Zastosowana metoda oceny wynika z dobrej znajomości autora badanych obiektów i możliwości porównania ich funkcjonowania w praktyce. Miasta o największej liczbie ludności otrzymały najmniejszą liczbę punktów (1), a Ryn, jako miasto z najmniejszą liczbą mieszkańców otrzymał największą liczbę punktów (5).

Tabela 30. Współczesne znaczenie badanych zamków dla miast

Nazwa	MIASTO		ZAMEK								Suma punktów				
	Mieszkańcy (2009)	Punkty	Placówki kulturalno- oświatowe (liczba)	Punkty	Miejsca pracy	Punkty	Odsetek powierzchni miasta zajmowany przez zamek i wzgórze zamkowe	Punkty	liczba		Punkty	Nocujący w zamku	Punkty		
									liczba					liczba	
									liczba					liczba	
Bytów	16 733	1	4	5	68	4	0,44	2	5 088	2	14				
Lidzbark Warmiński	16 254	1	1	3	22	1	0,23	1		0	6				
Nidzica	14 558	1	2 (3)	5 ^a	52	4	0,50	3	5 000	2	15				
Gniew	6 759	3	2	4	29	2	0,61	4	9 448	3	16				
Reszel	4 960	4	1	2	20	1	0,18	1	2 830	1	9				
Ryn	2 992	5	0	1 ^b	95	5	0,87	5	44 900	5	21				

^a Duża ranga zabytku i muzeum lidzbarskiego oraz liczne imprezy kulturalne zdecydowały o przyznaniu 3 punktów w kategorii placówek kulturalno-oświatowych, ^b Zamek dofinansowuje imprezy kulturalne i sportowe, organizuje Festiwal Kultury Średniowiecza Masuria i umożliwia prowadzenie zajęć rozrywkowych i edukacyjnych dla młodzieży.

Źródło: opracowanie własne.

Liczbę placówek kulturalno-oświatowych, wielkość zatrudnienia, wielkość zespołu zamkowego oraz liczbę nocujących oceniano według zasady: im większa skala danego zjawiska, tym większa liczba przyznanych punktów. Według zaproponowanych mierników i wartości rang, wpływ analizowanych zamków na otaczające miasta jest zróżnicowany. Największą łączną liczbę punktów uzyskał zamek w Rynie (21) i kolejno zamki: Gniew (16), Nidzica (15), Bytów (14), Reszel (9) i Lidzbark Warmiński (6)². Otrzymana punktacja była podstawą umieszczenia badanych obiektów w ramy pięciostopniowej skali oceniającej rolę zamków w życiu miast od znikomej do bardzo dużej (tab. 31)³.

Tabela 31. Skala punktowa określająca współczesną rolę badanych zamków w życiu miast

Rola zamku (wyszczególnienie)	Skala liczbowa	Zamek
Znikoma	0–5	-
Niewielka	6–10	Lidzbark Warmiński, Reszel
Średnia	11–15	Bytów, Nidzica
Duża	16–20	Gniew
Bardzo duża	21–25	Ryn

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku oddziaływania na ekonomiczną sferę współczesnych miast, autor stwierdza, że najkorzystniejsze jest zagospodarowanie zamku na obiekt hotelarski i gastronomiczny o wysokim standardzie. Duży obiekt hotelowy jest miejscem pracy dla znacznej części lokalnej społeczności. Poprzez swoją działalność i promocję (na którą przeznaczane są znaczne kwoty) przyciąga do miasta turystów, którzy kupują różnego rodzaju dobra i usługi. Odciąża miasto w zakresie reklamy i promocji turystycznej. Wspomaga również inwestycje w lokalną infrastrukturę i rewitalizację oraz dba o prawidłowe użytkowanie i stan techniczny zabytkowych budynków. Ponadto przeznaczają wysokie kwoty na uiszczenie opłat, pozwoleń i podatków. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, iż tego typu zagospodarowanie spotyka się z niechęcią części lokalnych społeczeństw. Głosy krytyki najczęściej padają ze strony osób pracujących przy

² Po otwarciu hotelu Krasicki w 2011 r. należy przypuszczać, że rola zespołu zamkowego w Lidzbarku Warmińskim znacznie wzrosła.

³ Do analizy wzięto liczbę osób nocujących, a nie liczbę uczestników całego ruchu turystycznego w zamkach, gdyż dokładne określenie tej ostatniej nie jest możliwe. Przy uwzględnieniu całości ruchu turystycznego wzrosłaby punktacja niektórych zamków, np. Lidzbarka Warmińskiego i Reszla.

obsłudze ruchu turystycznego, dla których zamek stanowi konkurencję. Dodatkowo negatywne nastroje powiększa utrudniona dostępność do zwiedzania pomieszczeń zamkowych zarówno dla mieszkańców, jak też uczestników ruchu turystycznego niebędących gośćmi hotelu.

Mimo pewnych negatywnych aspektów działalności zamku-hotelu, bilans takiego zagospodarowania zamków z punktu widzenia ekonomicznych korzyści dla miasta należy uznać za pozytywny.

Spośród badanych obiektów największy wpływ na gospodarkę miasta ma Hotel Zamek Ryn. Mimo przynależności do sieci, wielkość zatrudnienia i płacone podatki oraz inwestycje na terenie miasta decydują o jego silnym oddziaływaniu. Ważną funkcję ekonomiczną odgrywa także Fundacja Zamek w Gniewie, a w mniejszym stopniu obiekty noclegowe i gastronomiczne zlokalizowane w innych zamkach. Z kolei najsilniejszy wpływ na sytuację społeczną i kulturalną miast wywierają zamki zagospodarowane przez placówki kulturalno-oświatowe, tj. Bytów, Nidzica oraz Gniew.

Inwestycje w branży hotelarskiej przeprowadzone w ostatnich latach w Rybnie, Lidzbarku Warmińskim i w Gniewie świadczą o niewykorzystanym potencjale turystycznym badanych miast. Oprócz zamków tworzą go również inne antropogeniczne i naturalne walory turystyczne, dostępność komunikacyjna (szczególne znaczenie mają drogi o znaczeniu ponadregionalnym) oraz położenie w regionie Warmii, Mazur i Pomorza, które należą do najczęściej odwiedzanych turystycznie obszarów kraju.

Według autora, mimo znacznego potencjału, bez inwestowania w infrastrukturę turystyczną oraz kreacji zapotrzebowania na przyjazdy turystyczne poprzez tworzenie nowych atrakcji i ich promocję, funkcja turystyczna badanych miast nie będzie się rozwijać. Dodatkową przeszkodą w rozwoju funkcji turystycznej, która ściśle wiąże się z posiadanymi atrakcjami turystycznymi, są krótkotrwałe pobyty turystyczne, niewielkie kwoty wydatkowane przez turystów oraz uboga struktura dokonywanych zakupów. Problem ten dotyczy nie tylko analizowanych obiektów, ale również innych zamków i miast, jak choćby Malborka (Kostrzewa 1991).

Samorządy, lokalni i przyjezdni przedsiębiorcy powinni kreować nowe atrakcje turystyczne. Działania takie nie muszą opierać się na konkurencji na linii zamek–miasto, ale mogą wzajemnie się uzupełniać i budować swoją markę. Ponadto konieczna jest stała kontrola jakości, poszerzanie i urozmaicanie asortymentu organizowanych imprez i atrakcji oraz zapewnienie odpowiedniego standardu zagospodarowania dla różnych grup klientów.

Kolejnym zagrożeniem dla rozwoju turystyki na obszarze badań jest polaryzacja lokalnych rynków turystycznych. W przypadku monopolizacji usług turystycznych rodzi się niebezpieczeństwo powstania zjawiska „getta turystycznego”. Z punktu widzenia interesów miast i jego mieszkańców (w głównej mierze przedsiębiorców turystycznych) sytuacja taka jest niekorzystna.

Zdaniem autora, istotną przeszkodą w rozwoju funkcji turystycznej badanych miast jest również brak spójnej kampanii reklamowej zakrojonej na dużą skalę i brak wzajemnej promocji zamków. Istniejący Szlak Zamków Gotyckich nie wykorzystuje w pełni swojego potencjału turystycznego zamków, gdyż brakuje odpowiedniego zaangażowania finansowego i organizacyjnego podmiotów wykonawczych. Zamiast promować pojedyncze obiekty czy miasta, warto podjąć wysiłek wspólnej kampanii promocyjnej, aby stworzyć wizerunek obszaru o bogatym dziedzictwie historycznym i kulturowym, unikalnym na skalę krajową i europejską.

Kolejną trudność, w nieco mniejszej skali, stanowi rozdrobnienie organów promujących i informacyjnych zamków o zróżnicowanym zagospodarowaniu. Trudno prowadzić jedną, spójną promocję obiektu, gdy jest on użytkowany przez kilka podmiotów o różnym charakterze działalności. Najczęściej osobno promują się poszczególne placówki: muzealne, kulturalne i hotelarskie, wspominając w swoich materiałach promocyjnych o pozostałych użytkownikach zamku w sposób bardzo pobieżny lub zupełnie je pomijając. Wiąże się to nie tylko z kwestiami finansowania wspólnej kampanii promocyjnej, ale wynika również z różnych interesów i docelowych grup klientów. Wynikiem niespójnej promocji może być dezinformacja i trudności turystów w szybkim ustaleniu wszystkich użytkowników i atrakcji, jakie oferuje dany zamek.

Podsumowując, autor stwierdza, że historyczne relacje zamków z otoczeniem oraz ich współczesne oddziaływanie na miasta stanowią interesujący problem badawczy. Studia tak ukierunkowanej tematyki były niezwykle wymagające, ale jednocześnie stanowiły fascynującą i niezapomnianą przygodę. Efekty kilku lat badań w postaci zaprezentowanej pracy nie wyczerpują podjętego zagadnienia i stanowią zaledwie jego nikły fragment. Autor uważa, że wobec rozwoju funkcji turystycznej miast polskich oraz dynamicznych przemian funkcjonalno-własnościowych zabytków należy prowadzić dalsze pogłębione badania nad relacjami między zamkami a miastami w Polsce. Wyniki takich analiz będą mieć nie tylko znaczenie poznawcze, ale również aplikacyjne.

Literatura

- Achremczyk S., 1997, *Historia Warmii i Mazur*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Achremczyk S., 2008, *Między Wisłą a Niemnem. Szkice historyczne*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Adamczyk J.L., 2004, *Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Monografie, Studia, Rozprawy, Nr 48, Politechnika Świętokrzyska, Kielce.
- Altkorn J., 1994, *Marketing w turystyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Antkowiak W., Lamparski P., 1999, *Zamki i strażnice krzyżackie ziemi chełmińskiej*, Graffiti BC, Toruń.
- Antoniewicz M. (red.), 2002, *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Arnold U., Nowak Z.H., 1996, *Zakon krzyżacki: z Ziemi Świętej nad Bałtyk*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Arszyński M., 1995, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Arszyński M., 2000, *Zamki i umocnienia krzyżackie*, [w:] Nowak Z.H. (red.), Czaja R. (wsp.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XIV wieku*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Wydawnictwo UMK, Toruń, s. 29–43.
- Arszyński M., 2006, *Wprowadzenie*, [w:] Jackiewicz-Garniec M., Garniec M., *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach: Powiśle, Warmia, Mazury*, Wydawnictwo Studio Arta, Olsztyn.
- Augustowski B., 1977, *Pomorze*, PWN, Warszawa.
- Bachvarov M., 1999, *Europejskie miasta kultury a turystyka*, Turyzm 9 (1), s. 189–199.
- Bieszk J., 2010, *Zamki państwa krzyżackiego w Polsce*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa.
- Billert A., 2004, *Perspektywy ochrony dóbr kultury w XXI wieku*, [w:] Czaja, Nawrońska, Rębkowski, Tandecki (red.), *Archaeologia et historia Urbana*, Muzeum w Elblągu, Elbląg, s. 313–319.
- Biskup M., 1961, *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, nadbitka czasopisma Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 4 (74), s. 481–496.
- Biskup M., Czaja R. (red.), 2008, *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Biskup M., Labuda G., 1986, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
- Bogdan D., 1994, *Sejmik Warmiński w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Bogdanowski J., 2002, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.

- Bogucka M., Zernack K., 1998, *Sekularyzacja zakonu krzyżackiego w Prusach. Hold Pruski 1525 roku*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Boockmann H., 2002, *Zakon krzyżacki*, Marabut, Gdańsk.
- Borkowski K., Grabiński T., Mazanek L., Seweryn R., Wilkońska A., 2008, *Ruch turystyczny w Łodzi w 2008 r. Raport końcowy*, Wydawnictwo Małopolska Organizacja Turystyczna, Kraków–Łódź.
- Borkowski K., Grabiński T., Mazanek L., Seweryn R., Wilkońska A., 2008, *Ruch turystyczny w województwie łódzkim w 2008 r. Raport końcowy*, Wydawnictwo Małopolska Organizacja Turystyczna, Kraków–Łódź.
- Borkowski K., Grabiński T., Mazanek L., Seweryn R., Wilkońska A., 2009, *Ruch turystyczny w Krakowie w 2009 r. Raport końcowy*, Wydawnictwo Małopolska Organizacja Turystyczna, Kraków.
- Bronisch G., Ohle W., Teichmüller H., 1938, *Kreis Bütow, Die Kunst und Kulturdenkmäler der Provinz Pommern*, Kommissionsverlag L. Saunier, Stettin.
- Bruski K., 1998, *Gniew w średniowieczu (XIII-połowa XV w.)*, [w:] Śliwiński B. (red.), *Dzieje miasta Gniewu do 1939 roku*, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin, s. 57–105.
- Burzyński R., 1972, *Lidzbark Warmiński*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa.
- Burzyński T., 1999, *Dziedzictwo kultury jako element produktu turystycznego*, [w:] *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Instytut Turystyki, Kraków, s. 51–60.
- Butler R.W., 1980, *The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources*, „The Canadian Geographer”, 24, s.5–12.
- Butler R.W., 2006a, *The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources*, [w:] Butler R.W. (red.), *The tourism area life cycle*, Vol. 1: *Applications and modifications*, Aspects of Tourism 28, Channel View Publications, Clevedon–Buffalo–Toronto, s. 3–12.
- Butler R.W., 2006b, *The origins of the tourism area life cycle*, [w:] Butler R.W. (red.), *The tourism area life cycle*, Vol. 1: *Applications and modifications*, Aspects of Tourism 28, Channel View Publications, Clevedon–Buffalo–Toronto, s. 13–26.
- Butowski L., 2007, *Turystyka jako czynnik rozwoju regionalnego – krytyka metodologii*, [w:] Turek M. (red.), *Turystyka jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego regionów europejskich*, Krajowe Obchody Światowego Dnia Turystyki, Sopot, s. 5–13.
- Carey B., 2004, *Strategia rozwoju turystyki dla Lidzbarka Warmińskiego. Różnorodność i współpraca. Na zlecenie Ambasady Brytyjskiej w Warszawie, w ramach europejskiego programu „Podzielmy się pomysłami”*, Benjamin Carey Dunira Strategy, Edynburg.
- Choińska-Bochdan E., 1992, *Gniew w świetle badań archeologicznych 1975–1985*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury w Gniewie.
- Chojnicki Z., 1985, *Orientacje filozoficzno-metodologiczne w geografii – ich koncepcje i modele*, „Przegląd Geograficzny”, 57 (3), s. 255–281.
- Chojnicki Z., 2001, *Dualizm metodologiczny w geografii społeczno-ekonomicznej*, [w:] Rogacki H. (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 17–25.
- Cieśla P., 2004, *Zamki, dwory i pałace*, Podsiedlik-Raniowski i Spółka, Poznań.

- Cohen E., 1972, *Towards a sociology of international tourism*, „Social Research”, 39 (1), s. 164–182.
- Cowell A., 1999, *Vicarious consumption; The cash of the Irish is talking in castles*, „New York Times”, 20.06.1999.
- Czaja R., 1999, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Czaja R., 2000, *Terytorium państwa zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku*, aneks do: Nowak Z.H., *Granice państwa krzyżackiego w Prusach*, [w:] Nowak Z.H. (red.), Czaja R. (wsp.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Wydawnictwo UMK, Toruń, s. 14–15.
- Czubiel L., 1965, *Nidzica*, Wydział Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Olsztyn.
- Czubiel L., 1986, *Zamki Warmii i Mazur*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn.
- Czubiel L., Domagała T., 1969, *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn.
- Czyżewski M., 2002, *Walory historyczno-turystyczne zamku Ryn i ich wykorzystanie w procesie przekształceń własnościowych*, [w:] *Zamki gotyckie na szlakach turystycznych Pomorza, Kujaw, Warmii i Mazur. Zbiór materiałów pokonferencyjnych*, Wydawnictwo Sport, Gdańsk, s. 171–175.
- Darma Putra N., Hitchcock M., 2006, *The Bali bombs and the tourism development cycle*, „Progress in Development Studies”, 6 (2), s. 157–166.
- Darmochwał T., Rumiński M.J., 2003, *Warmia, Mazury, Przewodnik*, Wydawnictwo Turystyczne Agencja TD, Warszawa.
- Daszkowska M., 2002, *Zamki gotyckie elementem promocji polskiej turystyki*, [w:] *Zamki gotyckie na szlakach turystycznych Pomorza, Kujaw, Warmii i Mazur. Zbiór materiałów pokonferencyjnych*, Wydawnictwo Sport, Gdańsk, s. 23–31.
- Deja W., 1980, *Ocena atrakcyjności turystycznej obiektów architektonicznych*, Monografia, nr 129, Wydawnictwo AWF, Poznań.
- Demirkaya H., Cetin T., 2010, *Resident's perception on the social and cultural impacts of tourism in Alanya (Antalya-Turkey)*, „Ekev Akademi Dergisi”, 14 (42), s. 383–392.
- Denek E., Kotlińska J., 2002, *Metody badania sytuacji finansowej gmin turystycznych*, [w:] Gołębski (red.), *Metody stymulowania rozwoju turystyki w ujęciu przestrzennym*, Wydawnictwo AE, Poznań.
- Derek M., 2008a, *Funkcja turystyczna – refleksje nad zagadnieniem i jej związek z dochodami gmin w Polsce*, [w:] Mazurkiewicz L., Kowalczyk A. (red.), *Spoločności lokalne a turystyka. Aspekty społeczne, kulturowe, ekonomiczne*, AWF im. Józefa Piłsudskiego, Warszawa, s. 225–248.
- Derek M., 2008b, *Turystyka kulturowa a rozwój gospodarczy, czyli: czy Frombork żyje z turystyki?*, [w:] Kowalczyk A. (red.), *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 179–197.
- Derek M., Kowalczyk A., 2008, *Czy drugie domy mogą być czynnikiem rozwoju lokalnego?*, [w:] Mazurkiewicz L., Kowalczyk A. (red.), *Spoločności lokalne a turystyka. Aspekty społeczne, kulturowe, ekonomiczne*, AWF im. Józefa Piłsudskiego, Warszawa, s. 249–271.

- Derek M., Kowalczyk A., Swianiewicz P., 2005, *Wpływ turystyki na sytuację finansową i rozwój miast w Polsce (na przykładzie miast średniej wielkości)*, Prace i Studia Geograficzne, t. 35, Warszawa, s. 199–217.
- Domańska H., 1968, *Zamek biskupów warmińskich w Reszlu*, [w:] Borowik J. (red.), *Rocznik Olsztyński*, t. 8, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn, s. 105–128.
- Dygo M., 2008, *Początki i budowa władztwa zakonu krzyżackiego (1226–1309)*, [w:] Biskup M., Czaja R. (red.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 53–104.
- Dwucet K., Pytel S., Tkocz M., 2008, *Funkcje turystyczne miast przemysłowych na przykładzie zespołu miejskiego konurbacji katowickiej*, [w:] Jażdżewska I. (red.), *Funkcja turystyczna miast. XXI Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 57–68.
- Dziegieć E., 1990, *Przemiany wsi Cisna i Wołkowyja pod wpływem funkcji turystycznej*, „Turyzm”, 6 (90), s. 83–99.
- Dziwowski K., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć metod i ich zastosowań*, „Prace Geograficzne”, 87, IG PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Falkowski J., 1996, *Kierunki i tendencje przyszłego rozwoju geografii ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, [w:] Falkowski J. (red.), *Wybrane problemy geografii społeczno-ekonomicznej i zagospodarowania przestrzennego*, cz. 1: *Zarys rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo UMK, Toruń, s. 191–196.
- Fischbach J., 1989, *Funkcja turystyczna jednostek przestrzennych i program jej badania*, „Turyzm”, 6, s. 7–26.
- Fowler S., 2009, *Renovating a castle in France*, „New York Times”, 14.10.2009.
- Franaszek A., Solak K., 1972, *Zamek malborski. Szkic historyczny i informator turystyczny*, Muzeum Zamkowe, Malbork.
- Frazik J.T., 1971, *Zamki i budownictwo obronne ziemi rzeszowskiej*, Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, Kraków.
- Gałecki R., 2004, *Znaczenie efektu mnożnikowego wpływów z turystyki dla rozwoju regionu i miejscowości*, [w:] Gałecki R. (red.), *Rola i zadania samorządu terytorialnego w rozwoju gospodarki turystycznej*, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz, s. 111–117.
- Gancewski J., 2001, *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV wieku do 1454 roku. Studia nad gospodarką*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Gaworski M., 2009, *Zamki i pałace Euroregionu Pradziad*, Prudnik.
- Gierszewski S. (red.), 1972, *Dzieje ziemi bytowskiej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Gołembski G. (red.), 2006, *Kompedium wiedzy o turystyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gospodarek J., 2001, *Prawo turystyczne*, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa.
- Górczyńska M., 2008, *Rewaloryzacja przestrzeni miejskiej a rozwój turystyki kulturowej na przykładzie miasta Cork (Republika Irlandii)*, [w:] Kowalczyk A. (red.), *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Wydawnictwo UW, Warszawa, s. 199–226.
- Górski K., 2003, *Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Muzeum Zamkowe, Oficyna Wydawnicza Excalibur, Malbork–Bydgoszcz.

- Groth A., 2009, *Małe miasta pomorskie w latach 1772–1806*, Akademia Pomorska, Słupsk.
- Grzegorz M., 1982, *Rozwój Nidzicy na tle procesów osadniczych w komornictwie w okresie krzyżackim*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, 4 (158), s. 287–298.
- Grzegorz M., 1983, *Rola zamków w administracji Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków*, [w:] Pawłowski A. (red.), *Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji*, Muzeum Zamkowe, Malbork, s. 33–48.
- Grzegorz M., 2003, *Komturstwo gniewskie i jego strategiczne znaczenie*, Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Grzegorz M., 2007, *Pomorze Gdańskie pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1308–1466*, Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz.
- Guerquin B., 1983, *Problematyka zamków na pograniczu polsko-krzyżackim*, [w:] Pawłowski A. (red.), *Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji*, Muzeum Zamkowe, Malbork, s. 9–14.
- Guerquin B., 1984, *Zamki w Polsce*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Gulda M., Maroszek K., 2002, *Walory turystyczne zamków gotyckich w Polsce w ocenie studentów WSTiH*, [w:] *Zamki gotyckie na szlakach turystycznych Pomorza, Kujaw, Warmii i Mazur. Zbiór materiałów pokonferencyjnych*, Wydawnictwo Sport, Gdańsk, s. 100–108.
- Haftka M., 1999, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Wydawnictwo Consort, Muzeum Zamkowe, Malbork–Płock.
- Herrmann Ch., 2007, *Mittelalterliche Architektur im Preußenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Michael Imhof Verlag, Petersberg.
- Hinz J., 1991, *Pommern-Wegweiser, durch ein unvergessenes Land*, Adam Kraft Verlag, Würzburg.
- Jackiewicz-Garniec M., Garniec M., 2006, *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*, Wydawnictwo Studio Arta, Olsztyn.
- Jackowski A., 1981, *Typologia funkcjonalna miejscowości turystycznych (na przykładzie województwa nowosądeckiego)*, Rozprawy habilitacyjne, nr 53, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Janosz-Biskupowa I., 1961, *Rozwój przestrzenny miasta Reszla*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, 2 (72), s. 161–176.
- Jażdżewska I., 2003, *Statystyka dla geografów*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Jażdżewska I. (red.), 2008, *Funkcja turystyczna miast. XXI Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Jerczyński M., 1971, *Metody pośrednie identyfikacji i pomiaru bazy ekonomicznej miast*, Prace Geograficzne IG PAN nr 87, PWN, Warszawa.
- Jerczyński M., Chaves L.F., Siemek Z., 1973, *Studia nad strukturą funkcjonalną miast*, Prace Geograficzne IG PAN nr 97, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Jędrusiak T., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Kaczmarek S., Liszewski S., 1989, *Funkcja turystyczna Kartuz*, „Turyzm”, 5, s. 67–91.
- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., 2002, *Produkt turystyczny albo jak organizować poznawanie świata. Podręcznik*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Kaczyńska D., Musiaka Ł., 2010, *Zabytkowe formy morfologiczne i układ przestrzenny małego miasta jako walor turystyczny. Przykład Reszla*, [w:] *Obszary metropolitalne*

- we współczesnym środowisku geograficznym, t. 2, materiały pokonferencyjne 58 Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Łódź, s. 161–170.
- Kadłuczka A., 2000, *Ochrona zabytków architektury. Zarys doktryn i teorii*, t. 1, Wydawnictwo SKZ i IHAiKZ WAPK, Kraków.
- Kaganek K., Miller A., 2004, *Obiekty zabytkowe jako hotele na przykładzie stowarzyszenia „Wypoczynek w Zabytkach”*, „Folia Turistica”, 15, s. 147–171.
- Kajzer L., 1993, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Kajzer L., 2004, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Kajzer L., Kołodziejcki S., Salm J., 2007, *Leksykon zamków w Polsce*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Kalinowski W. (red.), 1986, *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, t. 1: *Miasta historyczne*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Kaniewska B., 2009, *Polska. Bedeker hoteli historycznych*, Wydawnictwo Globalna Wioska, Warszawa.
- Kępka W., 2006, *Zaangażowanie mieszkańców jest gwarancją powodzenia rewitalizacji*, „Rozwój Lokalny i Regionalny, Gazeta Samorządu i Administracji”, 9 (209), s. 33–34.
- Kiełbik J., 2007, *Miasta warmińskie w latach 1466–1772. Samorząd, społeczeństwo, gospodarka*, Wydawnictwo OBN, Olsztyn.
- Kizielewicz J., 2002, *Wykorzystanie zespołów dworsko-parkowych i pałacowo-parkowych województwa pomorskiego dla celów turystycznych*, [w:] *Zamki gotyckie na szlakach turystycznych Pomorza, Kujaw, Warmii i Mazur. Zbiór materiałów pokonferencyjnych*, Wydawnictwo Sport, Gdańsk, s. 36–42.
- Kolben D., 2009, *Lodging in the Noble Houses of Germany*, „New York Times”, 16.09.2009.
- Kołodziejczyk A., 1979, *Rola elementów kultury w turystyce*, Instytut Turystyki, Warszawa.
- Komorowska K.A., 2003, *Turystyka a społeczności lokalne – przykład tatrzański*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 3 (13), s. 79–97.
- Kondracki J., 2009, *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kopiczko A., 1993, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Kopydłowski J., 1996, *Obsługa ruchu turystycznego w Muzeum Zachodnio-Kaszubskim w Bytowie w latach 1992–1995*, [w:] Boruszcak M. (red.), *Materiały pokonferencyjne: Rola turystyki w rozwoju regionu*, Bytów, s. 73–75.
- Kornak A., 2002, *Gość w zamku. Turystyka romantyczna*, [w:] *Zamki gotyckie na szlakach turystycznych Pomorza, Kujaw, Warmii i Mazur. Zbiór materiałów pokonferencyjnych*, Wydawnictwo Sport, Gdańsk, s. 142–144.
- Korthals O., unter Mitarbeit von Schultz W., 1969, *Chronik des Kreises Dirschau*, Witten.
- Kostrzewa J., 1991, *Funkcja turystyczna zamku w Malborku w świetle ruchu turystycznego*, „Turyzm”, 1 (1), s. 73–98.

- Koter M., 1974, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, Zeszyty Naukowe UŁ, Seria 2, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, Geografia ekonomiczna, 55, Łódź.
- Koter M., 1994, *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Toruń–Łódź, s. 23–32.
- Koter M., Kulesza M., 1994, *Badania geograficzno-historyczne osadnictwa miejskiego w Polsce w latach 1918–1993*, [w:] Liszewski (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 2: *Kierunki badań naukowych*, PTG, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 131–161.
- Kotler Ph., Belka M., 1994, *Marketing. Analiza planowanie, wdrażanie i kontrola*, Prentice-Hall International, Inc. Gebethner i Spółka, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2000, *Geografia turystyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2003, *Fortyfikacje, pola bitew, cmentarze wojenne jako przedmiot zainteresowania geografii turystyki*, [w:] *Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Giżycko 11–13.10.2002*, Prywatna Wyższa Szkoła Zawodowa w Giżycku, Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko, s. 5–13.
- Kowalczyk A., Durydiwka M., 2003, *Region turystyczny a procesy globalizacji*, „Turyzm”, 13 (1), s. 21–42.
- Kowalski J., 1999, *Turystyka kulturowa w Polsce*, [w:] *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Instytut Turystyki, Kraków, s. 151–156.
- Kozak M.W., 2008, *Koncepcje rozwoju turystyki*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 1 (31), s. 38–59.
- Krahe F.W., 1996, *Burgen des Mittelalters. Grundriss-Lexikon*, Augsburg.
- Krakowiak B., 2000, *Charakterystyka ruchu turystycznego w parkach narodowych Karpat Zachodnich – typy funkcjonalne parków*, „Turyzm” 10 (1), s. 5–37.
- Krawiec-Złotkowska (red.), 2008, *Rzeczpospolita domów. Zamki, dworki i pałace*, cz. 1, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk.
- Kronenberg M., 2010, *Wpływ zasobów dziedzictwa przemysłowego na atrakcyjność turystyczną miasta. Przykład Łodzi*, maszynopis rozprawy doktorskiej wykonanej w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź.
- Krzysztofik R., 2007, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.
- Kurzyna T., 1976, *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn.
- Kulesza M., 2001, *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przed-rozbiorowym: dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Kulesza M., 2009a, *Wstęp*, [w:] Kulesza M. (red.), *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, Wydawnictwo PWSZ, Legnica–Łódź, s. 3–5.
- Kulesza M., 2009b, *Uwagi na temat geografii historycznej w Polsce po II wojnie światowej*, [w:] Kulesza M. (red.), *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, Wydawnictwo PWSZ, Legnica–Łódź, s. 7–26.
- Kulesza M., 2011, *Zagadnienia morfogenezy i rozplanowania miast średniowiecznych w Polsce*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź.

- Kusztal M., 2008, *Ruch turystyczny na Szlaku Zamków Gotyckich*, maszynopis pracy magisterskiej wykonanej w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź.
- Labuda G. (wyd.), 1959, *Inwentarze starostwa bytowskiego i łębskiego z XVII i XVIII w.*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes, 46, Toruń.
- Lawin M., 2000, *Ruch turystyczny w Magurskim Parku Narodowym i jego otulinie*, „Turyzm”, 10 (1), s. 31–56.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 1992, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa.
- Liszewski S., 1981, *Badania w zakresie geografii turystyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace Geograficzne nr 54, s. 41–50.
- Liszewski S., 1987, *Główne kierunki badań geograficznych nad turystyką w Polsce w ostatnim dziesięcioleciu*, „Zeszyty Naukowe AWF w Krakowie”, 54, s. 243–270.
- Liszewski S., 1990a, *Funkcja turystyczna Bieszczadów Polskich w świetle analizy ruchu pojazdów*, „Turyzm”, 6, s. 59–81.
- Liszewski S., 1990b, *Wpływ turystyki na rozwój miejscowości Polańczyk w Bieszczadach Polskich*, „Turyzm”, 6, s. 103–111.
- Liszewski S., 1991, *Stan obecny oraz kierunki dalszego rozwoju geografii turystyki w Polsce w latach dziewięćdziesiątych (głos w dyskusji)*, „Turyzm”, 1 (2), s. 5–32.
- Liszewski S., 1995, *Przestrzeń turystyczna*, „Turyzm”, 5 (2), s. 87–103.
- Liszewski S., 1999a, *Obiekty zabytkowe i sakralne jako elementy atrakcji turystycznej*, [w:] *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Instytut Turystyki, Kraków, s. 157–163.
- Liszewski S., 1999b, *Przestrzeń turystyczna miasta (przykład Łodzi)*, „Turyzm”, 9 (1), s. 51–73.
- Liszewski S. (red.), 2003, *Możliwości i kierunki rozwoju turystyki w dolinie Odry*, ŁTN, Łódź.
- Liszewski S., 2005, *Polityka obsługi turystycznej i organizacja czasu wolnego*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Liszewski S., 2007, *Miasto jako obszar podaży i popytu turystycznego. Studium z geografii turystyki*, „Turyzm”, 17 (1–2), s. 77–91.
- Liszewski S., 2008, *Miasto jako przedmiot badań geografii turystyki w Polsce*, „Turyzm”, 18 (1), s. 27–38.
- Liszewski S. (red.), 2010, *Ruch turystyczny w Łodzi i województwie łódzkim w 2009 roku*, Oficyna Wydawniczo-Reklamowa Sagalara, Łódź.
- Lewandowska I., 2003, *Historyczna świadomość regionalna. Z badań nad młodzieżą licealną Warmii i Mazur*, Towarzystwo Naukowe, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Łaguna D., 2003, *Rewitalizacja – szansa na ożywienie miasta*, [w:] Łaguna M.T. (red.), *Małe miasto w zjednoczonej Europie*, UWM Olsztyn, Wydział Zarządzania, Ornet, s. 41–47, ss. 89.
- Łaniec J.D., 1997, *Dzieje Reszla: lata 1945–1991*, Wydawnictwo Top Kurier, Toruń.
- Łobocki J.M., 1983, *Problematyka militarna budowy zamków na Pomorzu w średniowieczu*, [w:] Pawłowski A. (red.), *Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji*, Muzeum Zamkowe, Malbork, s. 72–88.
- Łuczyński R.M., 2008, *Zamki, dwory i pałace w Sudetach*, Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Państwowej WSZ im. Witelona w Legnicy, „Wspólnota Akademicka”, Legnica.

- Machlański P., 2008, *Zamki województwa łódzkiego jako atrakcja turystyczna regionu*, praca dyplomowa napisana na Podyplomowym Studium Turystyki UŁ, Łódź.
- Machlański P., Podolska J., Stańczak T., 2009, *Spacerownik po regionie, czyli szlakiem zamków w województwie łódzkim*, Agora S.A., Łódź.
- Maik W., 1996, *Uwagi dotyczące przyszłego rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej*, [w:] Falkowski J. (red.), *Wybrane problemy geografii społeczno-ekonomicznej i zagospodarowania przestrzennego*. cz. 1: *Zarys rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo UMK, Toruń, s. 197–205.
- Maik W., 1998, *Metodologia polskiej geografii osadnictwa*, [w:] Kaczmarek J. (red.) *Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków. X Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 7–14.
- Marczak Z., Wychowaniec A., 1989, *Użytkowanie ziemi w miastach uzdrowiskach Ziemi Kłodzkiej jako metoda określenia funkcji turystyczno-uzdrowiskowej*, „Turyzm” 5, s. 95–117.
- Marczak A., 1986, *Budownictwo lotniskowe w strefie podmiejskiej Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, 7, s. 137–166.
- Marczak A., 1989, *Problemy badania funkcji turystycznej miast Polski*, „Turyzm”, 5, s. 27–38.
- Marczak A., 1992, *Model badań ruchu turystycznego. Studium metodologiczne*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Marczak A., 1993, *Percepcja przestrzeni turystycznej Polski przez młodzież licealną Łodzi*, „Turyzm”, 3 (2), s. 61–70.
- Marczak A., Szymańska D., 1997, *Studia nad strukturą przestrzenno-funkcjonalną miast. Przykład Brodnica*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Mazanek L., 1990, *Zabytki architektury – walorem krajoznawczym. Analiza wybranych obiektów ziemi sądeckiej*, „Folia Turistica”, 1, s. 97–105.
- Mazurski K., Woźniak P., 2008, *Twierdza Kłodzka jako atraktor miast*, [w:] Leniartek M. (red.), *Eksploracja przestrzeni historycznej*, Wydawnictwo WSZ, Wrocław, s. 115–127.
- Meyer B., Milewski D., 2009, *Strategie rozwoju turystyki w regionie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Michalska A., 2002, *Zamek w Malborku, stan aktualny i warunki lepszego wykorzystania dla celów turystycznych*, [w:] *Zamki gotyckie na szlakach turystycznych Pomorza, Kujaw, Warmii i Mazur. Zbiór materiałów pokonferencyjnych*, Wydawnictwo Sport, Gdańsk, s. 85–95.
- Micuła G., Kaniewska B., 2007, *Polska. Noclegi w zabytkach – 168 hoteli w odrestaurowanych zabytkach*, Wydawnictwo Muza, Warszawa.
- Middleton V.T.C., 1996, *Marketing w turystyce*, Polska Agencja Promocji Turystyki, Warszawa.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010, *Wykorzystanie średniowiecznych obiektów obronnych w Polsce w ramach różnych form turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, 4–6, s. 89–108.
- Mikulski K., Borodij E. (red.), 2008, *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 1, Lidzbark Warmiński.
- Milewska M., Włodarczyk B., 2005, *Hotelarstwo. Podstawowe wiadomości z zakresu hotelarstwa*, cz. 1. Wydawnictwo WSTH, Łódź.

- Mojzych-Rudowska S., 1978, *Dzieje Reszla*, [w:] Wakar A. (red.), *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn, s. 111–140.
- Mordwa S., 2003, *Wyobrażenia przestrzeni miast Polski Środkowej na podstawie badań grupy młodzieży licealnej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Mross H., 1997, *Dzieje parafii Gniew od XIII wieku do 1939 roku*, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin.
- Mruk K., Rutkowski I., 1994, *Strategia produktu*, PWE, Warszawa.
- Musiaka Ł., 2007, *Wpływ funkcji turystyczno-rekreacyjnej zamku w Gniewie na życie i gospodarkę miasta*, maszynopis pracy magisterskiej wykonanej w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź.
- Musiaka Ł., 2009, *Średniowieczny zamek jako turystyczne centrum małego miasta na przykładzie Gniewu*, [w:] Kasprzak L. (red.), *Badania podstawowe i aplikacyjne w naukach geograficznych*, Poznań, s. 323–326.
- Musiaka Ł., 2013, *Średniowieczny zamek jako atrakcja turystyczna w opinii turystów. Wybrane obiekty Pomorza, Warmii i Mazur*, Materiały pokonferencyjne Wyższej Szkoły Hotelarstwa i Turystyki w Gdańsku, w druku.
- Nadolski A. (red.), 1985, *Plemięta, średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa–Poznań–Toruń.
- Narożniak I., 2002, *Szlakiem zamków gotyckich – oferta turystyczna województwa pomorskiego oraz warmińsko-mazurskiego*, [w:] *Zamki gotyckie na szlakach turystycznych Pomorza, Kujaw, Warmii i Mazur. Zbiór materiałów pokonferencyjnych*, Wydawnictwo Sport, Gdańsk, s. 181–183.
- Nawrot Ł., Zmysłony P., 2004, *Inwestor czy synergetyk: rola samorządu terytorialnego w rozwoju turystyki*, [w:] Gałęcki R. (red.), *Rola i zadania samorządu terytorialnego w rozwoju gospodarki turystycznej*, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz, s. 48–65.
- Nowak M.G., 2009, *Prawna ochrona dóbr kultury a turystyka*, „*Studia Peregrinica*”, 3 (3), s. 227–241.
- Nowak Z.H., 2000, *Granice państwa krzyżackiego w Prusach*, [w:] Nowak Z.H. (red.), Czaja R. (wsp.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XIV wieku*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Wydawnictwo UMK, Toruń, s. 7–13.
- Nowak Z.H. (red.), Czaja R. (wsp.), 2000, *Państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XIV wieku*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Nowosielski W., Midura A. (red.), 2007, *Nidzica dawniej i dziś: 625 lat miasta Nidzica*, Wydawnictwo Michalineum, Nidzica.
- Odyniec W., Węsierski J., 1966, *Gniew dawny i współczesny*, Towarzystwo Rozwoju Ziemi Zachodnich, Gdańsk.
- Olszewska B., 1989, *Funkcja turystyczno-wypoczynkowa Mrągowa*, „*Turyzm*”, 5, s. 41–63.
- Oppermann M., 1993, *Tourism space in developing countries*, „*Annals of Tourism Research*”, 20 (3), s. 535–556.
- Packard R., 1998, *Paradores on the Plain*, „*New York Times*”, 20.09.1998.
- Palmowski T., (red.), 2007, *Pogranicze polsko-rosyjskie. Problemy współpracy transgranicznej z obwodem kaliningradzkim*, Wydawnictwo Bernardinum, Gdynia–Pelplin.

- Pawlikowska-Piechotka A., 2003, *Funkcje turystyczne zamków Mazowsza*, „Problemy Turystyki”, nr 1–4, s. 220–229.
- Pawlikowska-Piechotka A., 2008a, *Funkcje turystyczne zabytkowych rezydencji na Mazowszu*, Studia i Monografie nr 126, AWF im. Józefa Piłsudskiego, Warszawa.
- Pawlikowska-Piechotka A., 2008b, *Spółeczność małych miast Mazowsza a rozwój turystyki (na przykładzie Czerska pod Warszawą)*, [w:] Mazurkiewicz L., Kowalczyk A. (red.), *Spółeczności lokalne a turystyka. Aspekty społeczne, kulturowe, ekonomiczne*, AWF im. Józefa Piłsudskiego, Warszawa, s. 77–96.
- Pawłowska K., Swaryczewska M., 2002, *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna. Seria: Zarządzanie w Sektorze Publicznym*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Pawłowski A. (red.), 1983, *Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji*, Muzeum Zamkowe, Malbork.
- Pawłowski A.J., 2007, *Zamek w Bytowie*, Wydawnictwo Region, Gdynia.
- Piekarska E., 2002, *Znaczenie walorów zabytkowych w budowaniu potencjału zrównoważonego rozwoju regionu. Studium przypadku – zamki gotyckie w turystyce województwa warmińsko-mazurskiego*, [w:] *Zamki gotyckie na szlakach turystycznych Pomorza, Kujaw, Warmii i Mazur. Zbiór materiałów pokonferencyjnych*, Wydawnictwo Sport, Gdańsk, s. 56–65.
- Pietrzak J., 1994, *Funkcja turystyczna zamku w Kórniku*, „Turyzm”, 4 (2), s. 47–61.
- Pietrzak J., 2003, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Wydawnictwo Inicjał, Łódź.
- Pizuński P., 2003, *Sekretnie sprawy Krzyżaków*, Wydawnictwo Arenaga, Skarszewy.
- Pluta M., 1994, *Funkcja turystyczna Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Turyzm”, 4 (2), s. 37–46.
- Podskalny M., 2005, *Ryn i okolice. Przewodnik*, Urząd Miasta i Gminy, Ryn.
- Pora-Kabath E., 2000, *Ruch turystyczny na terenie miasta i gminy Złocieniec*, „Turyzm” 1, s. 73–92.
- Proksa M., Gosztyła M., 1997, *Zamki Polski południowo-wschodniej*, Polski Związek Wschodni w Przemyślu, Przemyśl.
- Pruszyński J., 2001, *Dziedzictwo kultury Polski – jego straty i ochrona prawna*, t. 1–2, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków.
- Przybyszewska-Gudelis R., Grabiszewski M., 1986, *Funkcja turystyczna w zabytkowych ośrodkach miejskich. Materiały pomocnicze do miejscowego planowania przestrzennego*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa.
- Przeclawski K., 1996, *Człowiek a turystyka: zarys socjologii turystyki*, Wydawnictwo Albis, Kraków.
- Radtke E., Skowronek S., Strutyński W., 1994, *Lidzbark Warmiński (Heilsberg)*, Agencja Press-Foto, Olsztyn.
- Radziwiński A., 2000, *Podziały kościelne*, [w:] Nowak Z.H. (red.), Czaja R. (wsp.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XIV wieku*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Wydawnictwo UMK, Toruń, s. 67–80.
- Reinke J., *Burgendatenbank*, Oberhausen: [www \(witryna dostępna 10.11.2010\)](http://www.witryna.net)
- Rogalewski O., 1974, *Zagospodarowanie turystyczne*, WSiP, Warszawa.

- Rouba R., 2005, *Funkcja hotelarska pałaców, dworów i zamków w Polsce oraz jej wpływ na otoczenie*, maszynopis rozprawy doktorskiej napisanej w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź.
- Rouba R., 2010, *Hotelarstwo w zabytkowych rezydencjach jako czynnik modyfikujący otoczenie*, ŁTN, Łódź.
- Rozynkowski W., 2002, *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim – klasztor, warownia, ośrodek administracyjny i gospodarczy*, [w:] Antoniewicz M. (red.), *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo DiG, Warszawa, s. 339–352.
- Saldat J., 2006, *Bytów. Dwa oblicza miasta*, Wydawnictwo BiT Beata Żmuda-Trzebiatowska, Bytów.
- Salm J., 2006, *Odbudowa miast wschodniopruskich po I wojnie światowej*, WK Borussia, Olsztyn.
- Saltmarsh A., 2009, *A historic Scottish castle becomes a home*, „New York Times”, 17.06.2009.
- Schultz W., Unter Mitarb. von Sylvester E., 1972, *675 Jahre Stadt Mewe an der Weichsel: 1297–1972*, Düsseldorf.
- Sieroszewska-Sobocka M., 1993, *Wartości kulturowe w przestrzennym zagospodarowaniu małych miast*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Sobol E., kor., 2006, *Wielki słownik języka polskiego*, t. 1–2, PWN, Warszawa.
- Sołdek R.M., Napierała P., 2010, *Zamki i pałace Dolnego Śląska*, t. 1–2, Wydawnictwo C 2, Wrocław.
- Spychała A., 2008, *Funkcja turystyczna parków krajobrazowych: Przykład Parku Krajobrazowego „Dolina Baryczy”*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem S. Liszewskiego w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź.
- Stasiak A., 2000, *Charakterystyka ruchu turystycznego w wybranych skansenach w Polsce*, „Turizm” 10 (1), s. 39–72.
- Steinecke A., 2007, *Kulturtourismus: Marktstrukturen, Fallstudien, Perspektiven*, Oldenbourg Verlag, Munchen/Vien.
- Stępińska K., 1977, *Pałace i zamki w Polsce dawniej i dziś*, t. 1, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
- Stokowski M., Cieślak K., 2003, *Księga zamków państwa krzyżackiego w Prusach*, Studio Wena, Włocławek.
- Strzelecka I., 1982, *Gniew. Seria Pomorze w zabytkach sztuki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne, komentarz do zbioru monotematycznych publikacji stanowiących rozprawę habilitacyjną*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Sypek R., 2000, *Zamki i obiekty warowne państwa krzyżackiego, cz. 2: Pomezania, Ziemia Sasińska i Ziemia Lubawska*, Agencja Wydawnicza CB Andrzej Zasieczny, Warszawa.
- Sypek A., Sypek R., 2003, *Zamki i obiekty warowne Pomorza Gdańskiego*, Wydawnictwo Alma-Press, Warszawa.
- Sypek A., Sypek R., 2004, *Zamki i obiekty warowne Warmii i Mazur*, Wydawnictwo Alma-Press, Warszawa.

- Sypek A., Sypek R., 2008, *Zamki i obiekty warowne od Malborka do Torunia*, Wydawnictwo Alma-Press, Warszawa.
- Szafrńska E., Napierała T., 2007, *Kina i teatry jako element oferty kulturalnej a zagospodarowanie czasu wolnego*, „Turyzm”, 17 (1–2), s. 109–125.
- Szalewska E., 2003, *Elementy krystalizujące urbanistykę Bytowa we wczesnym rozwoju przestrzennym miasta*, [w:] *Nasze Pomorze*, Rocznik Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie, Nr 4, Muzeum Zachodnio-Kaszubskie, Bytów, s. 7–23.
- Szczuczko W., 1983, *Funkcje zamku krzyżackiego w świetle statutów zakonnych*, [w:] Pawłowski A. (red.), *Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji*, Muzeum Zamkowe, Malbork, s. 49–71.
- Szkurlat E., 2004, *Więzi terytorialne młodzieży z miastem. Uwarunkowania, przemiany*, Rozprawy habilitacyjne UŁ, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Szlezzynger P.P., 2003, *Zamek w Korzkwi i jego otoczenie: problemy odbudowy i zagospodarowania*, Wydawnictwo Proksenia, Kraków.
- Szymczak M. (red.), 1981, *Słownik języka polskiego*, t. 3, PWN, Warszawa.
- Szymczak M. (red.), 1988, *Słownik języka polskiego*, t. 1, PWN, Warszawa.
- Szypulska T., 1980, *Rozwój i działalność bibliotek publicznych w powiecie nidzickim w latach 1948–1975*, maszynopis pracy magisterskiej napisanej w Zakładzie bibliotekoznawstwa w WSP, Olsztyn.
- Szkup R., 2003, *Kształtowanie podmiejskiej przestrzeni wypoczynkowej. Przykład zachodniego sektora strefy podmiejskiej Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Szmygin B., 2009, *Analiza obiektu zabytkowego jako element adaptacji do współczesnych funkcji użytkowych – metodologia Światowego Dziedzictwa*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji*, PKN ICOMOS, Warszawa–Lublin, s. 129–136.
- Szmytkie R., 2009, *Zróźnicowanie funkcjonalne małych miast województwa dolnośląskiego*, [w:] Marszał T. (red.), *Struktura funkcjonalna małych miast*, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 7–24.
- Szultka Z. (red.), 1998, *Historia Bytowa*, Urząd Miejski, Bytów.
- Szwichtenberg A., 1991, *Stymulatory i bariery rozwoju funkcji turystycznej w polskiej strefie nadbałtyckiej*, Wydawnictwo KONB, Koszalin.
- Szwichtenberg A., 2001, *Ułomności metod badawczych i informacji statystycznych wykorzystywanych w geografii turystyki*, [w:] Rogacki H. (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań, s. 201–206.
- Szwichtenberg A., 2002, *Ocena bonitacyjna atrakcyjności turystycznej Szlaku Zamków Gotyckich Warmii i Mazur*, [w:] *Zamki gotyckie na szlakach turystycznych Pomorza, Kujaw, Warmii i Mazur. Zbiór materiałów pokonferencyjnych*, Wydawnictwo Sport, Gdańsk, s. 66–73.
- Szyfer A., 1982, *Społeczność małego miasta. Studium na przykładzie Rynu*, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Tanaś S., 2008, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Tandecki J., 2000, *Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach*, [w:] Nowak Z.H. (red.), Czaja R. (wsp.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XIV wieku*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Wydawnictwo UMK, Toruń, s. 17–28.

- Tarasewicz H., Tarasewicz S., 2000, *Zamki, palace i inne zabytki na Mazurach i Warmii: przewodnik po skarbach Mazur, Warmii i Malborka*, Wydawnictwo Kengraf, Kętrzyn.
- Torbus T., 2010, *Zamki krzyżackie. Deutschordensburgen*, Ossolineum, Wrocław.
- Toeppen M., 1998, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej: według źródeł drukowanych i rękopiśmiennych przedstawił Max Toeppen*, tytuł oryg.: *Geschichte Masurens: ein Beitrag zur preussischen Landes und Kulturgeschichte*, Wspólnota Kulturowa Borussia, Olsztyn.
- Urban K., 2006, *Trzeci rok działalności Fundacji Zamek w Gniewie. Spojrzenie na działalność od strony finansowej*, „Nowiny Gniewskie”, 9 (140), s. 30–31.
- Wakar A., Willan T., 1966, *Giżycko – z dziejów miasta i powiatu*, Stowarzyszenie Społeczno Kulturalne Pojezierze, Olsztyn.
- Warszyńska J., Jackowski A., 1979, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa.
- Wędrichowska A. (red.), 2007, *Atlas drogowy Polski*, Wydawnictwo Demart, Warszawa.
- Wiluś R., 1988, *Rozwój przestrzenny, morfologia i fizjonomia osiedla lotniskowego Jastrzębia Góra*, „Turystyka” 4, s. 97–125.
- Wiluś R., 2003, *Ruch turystyczny jako obraz obecnego stanu rozwoju funkcji turystycznej*, [w:] Liszewski S. (red.), *Możliwości i kierunki rozwoju turystyki w dolinie Odry*, ŁTN, Łódź.
- Winiarski R., Zdebski J., 2008, *Psychologia turystyki*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Włodarczyk B., 1999, *Przemiany form aktywności turystycznej. Przykład krawędzi Wyżyny Łódzkiej*, Szlakami Nauki nr 24, ŁTN, Łódź.
- Włodarczyk B., 2006, *Przestrzeń turystyczna – cykliczność „aktorzy”, determinanty rozwoju*, „Turystyka”, 16 (2), s. 41–64.
- Włodarczyk B., 2009, *Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcje, determinanty rozwoju*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Włodarczyk B. (red.), 2011, *Ruch turystyczny w Łodzi i województwie łódzkim w 2010 r.*, ROTWL, IGMiT, Łódź.
- Włodarski J. 1993, *Miasta warmińskie w latach 1655–1663*, Studia i Materiały WSP w Olsztynie nr 52, Olsztyn.
- Wolaniuk A., 1998, *Funkcja turystyczna ulicy Piotrkowskiej*, „Turystyka”, 2 (8), s. 75–84.
- Wysocki J. (red.), 2006, *Dziedzictwo kulturowe Warmii – Mazur – Powiśla. Stan zachowania, potencjał i problemy*, Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Zaniewski P., 2005, *Szlakami zamków krzyżackich*, Wydawnictwo Muza, Warszawa.
- Zeidler K., 2007, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Oficyna Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- Zielke I., 1958, *Zamek w Bytowie*, maszynopis, dokumentacja PKZ, Archiwum Państwowej Służby Zabytków w Słupsku, nr inw. 319, Szczecin.
- Zin W., 1986, *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, praca zbiorowa, t. 1: *Miasta historyczne*, Kalinowski W. (red.), Wydawnictwo Arkady, Warszawa.

Strony internetowe

<http://www.allcastles.ru/> (09.11.2010)
<http://www.bernievancastle.de/> (09.11.2010)
<http://www.britainexpress.com/> (25.11.2010)
<http://www.burgen.de/> (25.11.2010)
<http://www.burgendaten.de/> (10.11.2010)
<http://www.burgeninventar.de/> (25.11.2010)
<http://www.bytow.com.pl/> (09.11.2010)
<http://bytow.naszemiasto.pl/> (09.11.2010)
<http://www.castles-of-britain.com/> (25.11.2010)
<http://www.castlesofpoland.com/> (10.10.2010)
http://www.coe.org.pl/pl/rada_europy/wybrane_konwencje_i_inne_dokumenty/konwencje_rady_europy (08.06.2010).
<http://www.deutscher-orden.at/> (07.11.2010)
<http://www.ecastles.co.uk/> (28.10.2011)
http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x31070/bracia-krzyzacy/ (10.11.2010)
<http://www.e-podroznik.pl> (10.10.2010)
<http://www.fotoryn.com/> (28.10.2011)
<http://www.geocities.com/Vienna/2316/lidzbark.html> (28.10.2011)
<http://www.geoportal.gov.pl> (03.07.2010)
<http://www.gminalidzbark.com/> (13.09.2010)
<http://www.gniew.pl> (28.10.2011)
<http://www.hotelanders.com.pl> (10.08.2010)
<http://www.hotelkrasicki.pl/> (15.11.2010)
<http://www.hotelzamek.com.pl/> (13.09.2010)
http://www.inwestycje.pl/nieruchomosci/nieruchomosci_komercyjne/nieruchomosci__temny_nie_rzymskie__ale_warminskie;70046;0.html (31.08.2010)
<http://www.kociewie.info.pl> (13.09.2010)
<http://www.kurierbytowski.com.pl/portal/>
<http://www.lidzbark.com/> (13.09.2010)
<http://www.lidzbarkwarminski.pl/> (07.03.2010)
<http://www.mapa-szukacz.pl> (07.03.2010)
<http://mazury.info.pl/atrakcje/ryn-zamek/index.html> (13.09.2010)
<http://www.nidzica.pl/> (28.09.10)
<http://www.nidzica.com.pl/> (02.08.2010)
<http://www.nidzica.yoyo.pl/news.php> (02.08.2010)
<http://nidzica.wm.pl/> (28.09.10)
<http://www.nok.nidzica.pl> (02.08.2010)
<http://www.nytimes.com> (10.07.2010)
<http://www.powiatbytowski.pl/> (13.09.2010)
<http://www.powiatlidzbarski.pl/> (13.09.2010)
<http://www.prestigehotels.pl/> (28.09.10)
<http://www.prusowie.pl> (07.11.2010)
<http://reszel.pl/> (28.09.10)
<http://www.reszel.net/> (10.07.2010)
<http://www.reszel.bil-wm.pl/> (10.07.2010)

<http://reszel.org/> (13.09.2010)
<http://www.ruinyizamki.pl/> (10.07.2010)
<http://www.ryn.pl/> (26.10.2010)
<http://www.samorzad.pap.pl>, (11.10.2010)
<http://www.smartstat.cornet> (07.03.2010)
<http://www.stat.gov.pl> (07.03.2010)
<http://www.szkoly.info.pl/edukacja.php> (28.09.10)
<http://www.ug.reszel.pl/> (25.10.2010)
<http://www.warmiamazury.pc.pl/> (10.07.2010)
<http://www.wrotamazur.pl/> (13.09.2010)
<http://www.wrotapomorza.pl/pl/> (13.09.2010)
<http://www.zabytek.pl> (Kobidz) (01.08.10)
<http://zabytkowe.net/baza/> (17.11.2010)
<http://www.zamekbobolice.pl/> (25.10.2010)
<http://www.zamek-gniew.pl>. (13.09.2010)
<http://www.zamek-reszel.com/> (26.10.2010)
<http://www.zamekryn.pl/> (26.10.2010)
<http://www.zamki.pl/>(26.10.2010)
<http://www.zamkigotyckie.org.pl/> (25.10.2010)
<http://www.zamki.net.pl/> (25.10.2010)
<http://www.zamki.res.pl/> (02.08.2010)
<http://www.zamkipolski.com.pl/> (25.10.2010)
<http://www.zamkipolskie.com.pl/> (02.08.2010)

